

Улсын бүртгэлийн
дугаар:

Нууцын зэрэглэл: А

Аравтын бүрэн
ангиллын код:.....
2019/52

Төсөл хэрэгжүүлэх гэрээний
дугаар

**ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН**

**“МОНГОЛЧУУДЫН ТҮҮХЭН УТГА ЗОХИОЛЫН
СУРВАЛЖ БИЧГҮҮД ДЭХ
АВАНТЕКСТ ҮЗЭГДЛИЙН СУДАЛГАА”**

Суурь судалгааны төслийн тайлан
(2019 - 2021 он)

Төслийн удирдагч:	Г.Билгүүдэй – доктор (Ph.D), профессор Эрдэм шинжилгээний тэргүүлэх ажилтан
Санхүүжүүлэгч байгууллага:	Шинжлэх ухаан технологийн сан
Захиалагч байгууллага:	Боловсрол, шинжлэх ухааны яам
Төслийн гүйцэтгэгч:	Шинжлэх Ухааны Академи, Хэл зохиолын хүрээлэн

Улаанбаатар хот

2021 он

ТӨСӨЛ ГҮЙЦЭТГЭГЧДИЙН ГАРЫН ҮСЭГ

1. Г.Билгүүдэй /...../
2. Д.Сумьяа /...../
3. Д.Болормаа /...../
4. Д.Мөнх-Отгон /...../
5. Б. Баярмаа /...../
6. Э.Бямбадолгор /...../

ГАРЧИГ

Удиртгал	6
Ажлын гүйцэтгэлийн эцсийн үр дүн	9
Төслөөр 2020 онд хийж гүйцэтгэсэн ажлын танилцуулга	13
Төслөөр 2021 онд хийж гүйцэтгэсэн ажлын танилцуулга	17
Монголчуудын түүхэн утга зохиол «МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН»-ы авантекст үзэгдлийн судалгаа.....	19
Төслийн гүйцэтгэлээр хэвлүүлсэн өгүүлэл, илтгэлийн нэрс.....	144
Төсөлтэй холбоотой 2020-2021 онд хийсэн бусад ажлууд	146
Дүгнэлт	147
Хавсралт	149

РЕФЕРАТ, ТҮЛХҮҮР ҮГ

“Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа” суурь судалгааны төсөл, 2019-2021 он, ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн, Удирдагч: доктор Г.Билгүүдэй, Гүйцэтгэгч: ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн

ЭШЗ: 32,100.0 мян.төг. №ШуСс-2019/52.

2019 онд 6,500,0 төг; 2020 онд 12,800,0 төг; 2021 онд 12,800,0 төгрөгийн санхүүжилт тус тус хийгдсэн.

Төслийн зорилго: “Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа”. Товч хураангуй нэр нь: “Авантекст үзэгдлийн судалгаа”. Тус судалгааны үр дүнд авантекст үзэгдлийн тодорхойлолтыг гаргаж, уг үзэгдлийн жишээ баримтыг монголын түүхэн сурвалж бичиг «Монголын нууц товчоон» тэргүүтэй сурвалж бичгүүдээс авантекстийн баримтуудыг бүртгэн, эрдэм шинжилгээний тайлбар хийж, судалгааны өгүүлэл бичих зорилготой. Энэхүү судалгааны үр дүнд нэгд, «Монголчуудын аман уламжлал ба “Монголын нууц товчоон”» ганц сэдэвт бүтээл, хоёрт, «Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа» гэсэн судалгааны номын эхийг бэлэн болгож, хэвлэлд шилжүүлэхээр бэлтгээд байна.

Мөн энэ сэдвийн хүрээнд 3 өгүүлэл бичиж хэвлүүлэх байсан ч төсөлд хамрагдсан эрдэм шинжилгээний ажилтнууд нийт 17 өгүүлэл, 7 илтгэл бичиж хэвлүүлжээ. Үүнд:

ТҮЛХҮҮР ҮГ. Авантекст, түүхэн сурвалж, «Монголын нууц товчоон», уг бичвэр, утгын чимэг, таалал, таалалт, «Хөх судар» роман, «Монголын нууц товчоон»-ыг уг бичвэрийн орчуулга, галиг, «Монголын нууц товчоон»-ыг уг бичвэрийн монгол орчуулгууд.

ГҮЙЦЭТГЭГЧДИЙН НЭРСИЙН ЖАГСААЛТ

Г.Билгүүдэй	ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн захирал, Утга зохиол судлалын салбарын эрхлэгч
Д.Сумъяа	ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Төвд судлалын салбарын эрхлэгч, доктор, дэд профессор, төслийн гэрээт ажилтан
Д.Болормаа.	ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Дуун ухааны сан хөмрөгийн эрхлэгч, Утга зохиол судлалын салбарын ЭШТА, доктор, дэд профессор, төслийн гэрээт ажилтан
Д.Мөнх-Отгон	ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Төвөд судлалын салбарын ЭШДА, докторант, төслийн гэрээт ажилтан
Б.Баярмаа	ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Утга зохиол судлалын салбарын ЭШДаА, докторант, төслийн гэрээт ажилтан
Э.Бямбадолгор	ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Утга зохиолын салбарын ЭШДА, магистрант, төслийн гэрээт ажилтан

УДИРТГАЛ

«Монголын нууц товчоон» тэргүүтэн монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалжуудын бичигдэхийн өмнөх уламжлалын зүйлсийг судлахтай холбогдуулж аман зохиолын судлалд хэрэглэх болсон “авантекст” гэх нэр томъёо нь “генетикийн шүүмжлэл”-д бүрэн гүйцэд бичиж дууссан бүтээл гарахын өмнөх хэрэглэгдэхүүний бүхий л цогцсыг тэмдэглэдэг нэр юм. Энэ нь тухайн бүтээл төрөхөд хүргэсэн олон янзын хувилбар, хар цагаан ноорог, зураглал, төлөвлөгөө гээд тухайн зохиол бүтээлийн “генетик баримтын хавтас” мэт зүйл гэж ойлгодог байна. Аль эсвэл тухайн бүтээлийн утга бүрэлдсэн үйл явцыг илрүүлэн гаргахад тухайн досье буюу баримтын цуглуулгаас шүүн гаргаж ирсэн оюун дүгнэлтийн байгууламжийг хэлдэг байна. «Монголын нууц товчоон» дотор авантекстийн дохио тэмдэг байна. Жишээлбэл, «Монголын нууц товчоон»-ы 52, 57 дугаар зүйлд хамаг монголыг Хабул хаан, Амбагай хаан нар мэдэж буюу захирч байсан гэх утгатай хоёр өгүүлбэр бий. Энэ нь монголчууд аймаг овгийн тэргүүн хаанаа хэрхэн сонгодог байсны үр дүнг мэдээлсэн төдий зүйл байна. Гэтэл Лувсанданзаны «Алтан товч», Рашид-ад-Дины «Судрын чуулган»-аас үзвэл Тайчууд аймаг тэргүүн хаанаа сонгож чадахгүй, олон удаа хуралдаж, цэцэн мэргэн олон хүний үгийг сонссон боловч хаан ноёд нь удирдагч толгойлогчоо сонгож чадахгүй удсан гэж өгүүлж байна. Энэ бол бидний судлах гэж буй авантекст үзэгдлийн сонгодог содон жишээ болно. Харамсалтай нь судлах ёстой эл уран сайхны залгамж холбооны асуудлыг нарийн авч үзэлгүй өдий хүрсэн байгаа нь эл сэдвийг судлах гол үндэслэл болж байна.

- Монголын түүхийн содон хүн Тэмүжин – Чингис хаан одоо хэр нь бидэнд нөлөөлсөн хэвээр байгаа билээ. Ялангуяа Чингис хааны тухай өгүүлсэн 50 шахам домгийг судлан, хар цагаанаар ялган тогтоох нь Монголын эзэнт улсын түүхийн судалгаанд сонирхолтой төдийгүй бодит түүхэн их хэрэг хэрхэн улс төрийн домог болон хувирсан арга зам учир зүйг нээн илрүүлэх чухал ач холбогдолтой юм.
- Монгол аман зохиол, бичгийн зохиолын уран сайхан, туурвил зүйн сэтгэлгээний өсөлт тэлэлт, гадаад дотоод харилцаа холбоо, уламжлал шинэчлэлийн залгамж холбоо зэргийг нэгийг нөгөөгөөс салгасан явцуу хүрээнд бус, нэгээс урган гарсан шалтгаант холбоо, нөхцөл байдал, залгамж чанар дунд нь аман ба бичгийн зохиолын цогц байдалд, иж бүрнээр авч үзнэ.
- “Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа” суурь судалгааны сэдэвт төслөөр өнөөгийн цаг үе, нийгмийн хэрэглээний шаардлагад нийцсэн, бүх нийтийн соёл, утга зохиолын боловсролыг ахиулах хэрэгцээнд суурилсан, уншигч, судлаачдын хүсэл сонирхлыг татсан, хэл бичгийн ухааны тулгамдсан асуудлыг шийдвэрлэсэн бүтээл туурвих.

2.2. Судалгааны зорилго: Монгол аман зохиол, бичгийн зохиолын тогтолцоотой судлал хөгжөөд олон зууныг үджээ. Монгол аман ба бичгийн зохиол, монголын уран зохиолын харилцаа холбооны асуудлыг нээлтийн төвшинд

тодруулсан олон эрдэмтний дорвитой бүтээлийн томоохон сан бидэнд уламжлагдан үлджээ. Гэсэн ч чухам «Монголын нууц товчоон» тэргүүтэн монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн мөн чанар хийгээд түүний харилцаа холбоо, туурвил зүйн асуудлыг онолын үүднээс задлан тайлбарлаж таниулсан бүтээл өнөө хэр гараагүй байна. Олон улсын түвшинд Оросын судлаач А.Г.Юрченко, Н.Н.Крадин, Т.Д.Скрынникова, АНУ-ын Т.Барфилд, Х.Этвууд, Японы Шимаamura Иппэй зэрэг эрдэмтэд энэ чиглэлээр судалгаа эхлүүлээд байна. Энэ нь нэг талаар дэлхийн олон эрдэмтэд, судалгаа шинжилгээний байгууллагын анхаарал татсан асуудал мөн болохыг батлан харуулж байна. Ийм эхний алхмууд хийгдсээр байгаа хэдий ч иж бүрэн, цогцолбороор нь «Монголын нууц товчоон» болон монголчуудын утга зохиолын түүхэн сурвалжийн аман болон бичгийн орчин, нийгмийн орчин зэрэг бүрэн төгс харилцаа холбоонд нь авч үзэж судалсан, шинжлэх ухааны тогтолцоотой бүтээл өнөө хэр хийгдээгүй байна. Иймээс бидний “Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа” нь олон улсын судалгааны нийтлэг зүгт анхаарал хандуулж, тэдний судалгаа бүтээл, онол арга зүйн төвшинтэй зэрэгцэхүйц хэмжээнд очсон суурь судалгааны бүтээл туурвих юм.

2.3. Судалгааны ач холбогдол:

1. “Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа” суурь судалгааны сэдэвт ажлаар “Монголын нууц товчоо” болон Монголчуудын туурвисан түүхэн утга зохиолууд, түүний утга соёлын туурвил зүй, уран сайхны ерөнхий онцлог, түүхэн хөгжлийн асуудлыг аман бичгийн орчин, нийгэм, соёл, гоо зүйн орчин болон уран сайхны язгуур уламжлалтай шүтэлцүүлэн холбож тодорхойлох юм. Энэ нь манай төслийн хамгийн шинэлэг тал болох бөгөөд урьд өмнө ийм судалгаа хараахан хийгдэж байсангүй.
2. Өнөөгийн Монгол орны нийгмийн харилцаа, хэв маяг нь оюун санааны бүхий л хүрээнд томоохон өөрчлөлт хийхийг шаардаж, шийдэх хэрэгтэй олон асуудал дэвшүүлсээр байна. Монгол аман ба бичгийн зохиол судлалын хүрээнд гэхэд л монгол утга соёлын жинхэнэ мөн чанар, сэтгэлгээний уламжлал суурь нь ямар хүчин зүйл байсан, уламжлал шинэчлэлийн залгамж холбоо, ялгаа зааг, хөгжлийн төвшин нь ямар байгааг судалж, бодит жишээ баримтаар нотлон үзүүлсэн, онол хэрэглээний хэрэгцээг тэгш хангасан бүтээл хэрэгцээ болсоор байна. Чухам энэ шаардлагыг биелүүлэхэд эл сэдэвт ажил чиглэж байгаа юм.

Эдийн засаг, нийгмийн болон шинжлэх ухааны ач холбогдол:

- Нийгмийн тогтолцоо шинэчлэгдэн, Монгол орон дэлхий дахины түгээмэл хөгжлийн замд орж, урлаг, уран зохиол, утга соёлын зүйл нь нийгэм, уран сайхан, гоо зүй, танин мэдэхүйн зүй ёсны жам хуулиараа бие даан хөгжих бололцоо нээгдсэн байна. Тийм ч учраас эдүгээ урлаг, уран зохиол, утга зохиолын онол, гоо зүй, түүх, гүн ухаантайгаа ихэд ойртон нягтрах үйл явц

илт ажиглагдаж байгаа бөгөөд урд өмнө нь харьцангуй тусдаа оршин байсан мэдлэг ухааны дээрх салбарууд нэгдэн нийлж, дундаасаа мэдлэг оюуны шинэ шинэ салбарыг ч үүсгэх болов. Ийм нөхцөлд аман зохиол, уран зохиол, утга соёл, эдгээрийн онол туурвил зүй, уран сайхан нийгэм гоо зүйн сэтгэлгээ, түүний үгээр илэрсэн дүрслэл, эд бүгд цөм нийлж байж сая бүрэн ойлгогдох бүтээл болон хувирч байгаа үзэгдлийг бидний гүйцэтгэх **“Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа”** сэдэвт төсөл нь биелүүлж чадах болно.

- **“Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа”** бүтээл нь монголын түүх, уран зохиол судлал, монгол судлалын салбарын багш, оюутан, судлаач нарын сургалт, судалгааны түгээмэл орчинд ашиглан, хэрэглэгдэх гарын авлага, судалгааны эх хэрэглэгдэхүүн болно.
- Үндэсний утга зохиолын сонгодог дурсгалын талаарх шинэ мэдлэг, сонирхолтой баримт бүхий бүтээл энэхүү суурь судалгаагаар үйлдвэрлэгдэх тул сэдэвт ажлын үр дүнд гарах бусад бүтээл нь хэрэглээний өндөр ашиглалттай байх тул эдийн засгийн ач холбогдолтой гэж үзэж байна.
- Монголчуудын үнэт зүйл болсон “Монголын нууц товчоо” болон монголчуудын утга зохиолын түүхэн сурвалжуудын мөн чанарыг авантекстийн түвшинд судлан тодорхойлсноор монголчуудын уран сайхны сэтгэлгээний үндэс, ертөнцийг үзэх үзэл, зан үйлийн дадал хэвшил уран сайхны бүтээлээр хэрхэн дамжин илэрсэн байдлыг танин мэдэх бололцоо бүрдэх юм. Тиймээс шинжлэх ухаан, танин мэдэхүй, гоо сайхан, ёс зүй, хүмүүжлийн ач холбогдолтой судалгаа болно. Өөрөөр хэлбэл, аман ба бичгийн зохиолын үнэ цэн, дотоод ахуй ертөнцөд нэвтэрч илрүүлэх зорилго тавьж байгаагаараа шинжлэх ухааны ач холбогдол нь тодорхойлогдох юм.

**МОНГОЛЧУУДЫН ТҮҮХЭН УТГА ЗОХИОЛЫН СУРВАЛЖ БИЧГҮҮД
ДЭХ АВАНТЕКСТ ҮЗЭГДЛИЙН СУДАЛГАА” (2019-2021) СЭДЭВТ СУУРЬ
СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ГҮЙЦЭТГЭЛИЙН ЭЦСИЙН ҮР ДҮН**

ТӨСЛИЙН ҮР ДҮНГИЙН ДААЛГАВРЫН БИЕЛЭЛТ

/Техникийн даалгавар/

№	Төслөөр бий болох үр дүн	Тоо хэм жээ	Үр дүнгийн үзүүлэлт	Үр дүнг хүлээлгэн өгөх хугацаа (он, сар)
1	<p>“Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа” гэсэн судалгааны ном хэвлэгдэн гарна. Уг ном нь: Өмнөх үг Удиртгал <i>Нэгдүгээр бүлэг.</i> Монголын утга зохиолын түүхэн сурвалжууд ба “Монголын нууц товчоон” холбогдох авантекстийн судалгаа <i>Хоёрдугаар бүлэг.</i> “Монголын нууц товчоон”-ы эхийн ХХ зууны эхэн үеийн монгол орчуулгын тойрон дахь авантекстийн судалгаа Дүгнэлт Ном зүй бүтэцтэй байна.</p>	10 х.х	<p>“Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа” судалгааны ном нь “Монголын нууц товчоо” болон монголчуудын туурвин бүтээсэн утга зохиолын түүхэн сурвалжууд, түүний утга соёлын туурвил зүй, уран сайхны ерөнхий онцлог, түүхэн хөгжлийн асуудлыг аман бичгийн орчин, нийгэм, соёл, гоо зүйн орчин болон уран сайхны язгуур уламжлалтай шүтэлцүүлэн холбон тодорхойлох юм.</p>	2021 оны 12 сар
2	<p>«“Аман уламжлал ба “Монголын нууц товчоон”» гэсэн судалгааны ном хэвлэгдэн гарна. Уг ном нь: Удиртгал <i>Нэгдүгээр бүлэг.</i> “Монголын нууц товчоон”-ы өвөрмөц шинж ба бүтцийн онцлог <i>Хоёрдугаар бүлэг.</i> Домог-үлгэрийн уламжлал <i>Гуравдугаар бүлэг.</i> Баатарлаг туулийн уламжлал</p>	11, 25 хх.	<p>Монголчуудын баялаг аман уламжлалын дотроос эртний домог-үлгэр, тууль, аман хууч яриа буюу аман түүхийн уламжлалыг тусгайлан авч үзсэн судалгааны ажлын үр дүнг тусгасан бүтээл байх болно. 2020 оны 12 сард уг номыг “Монголчуудын аман уламжлал ба “Монголын нууц товчоо” гэсэн нэрээр хэвлэв.</p>	2020 оны 11 сар

	<p>Дөрөвдүгээр бүлэг. Аман түүхийн уламжлал</p> <p>Дүгнэлт</p> <p>Ном зүй</p> <p>Ном зүйд нэмсэн номын жагсаалт</p> <p>Зохиолд дурдагдсан хятад номын нэрс</p> <p>Хүний нэрийн хэлхээ</p> <p>Овог аймгийн нэрийн хэлхээ</p> <p>Газар зүйн нэрийн хэлхээ гэсэн бүтэцтэй байна.</p>		
3	<p>“Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа” сэдвийн хүрээнд эрдэм шинжилгээний 3 өгүүлэл хэвлэнэ. Үүнд:</p> <p>1. “Монголын нууц товчоон” дахь уламжлалын зүйл бол авантекстийг дохиолох нь</p> <p>2. “Монголын нууц товчоо” дахь авантекст үзэгдлийг “Монголын нууц товчоон” дахь Инжаннашийн “Хөх судар”-тай харьцуулах нь</p> <p>3. Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн “Монголын нууц товчоо”-ны эхийг орчин цагийн монгол хэлнээ орчуулсан цаг үе.</p>	3	2021 оны 12 сар
		<p>Уг бүтээлд “Монголын нууц товчоон”-ы урлаг уран сайхны өвөрмөц содон шинж нь монголчуудын аман уламжлалаар түүх дуртгалаа хойч үедээ домог-үлгэр, тууль, аман түүхийн хэлбэрээр уламжлан өвлүүлдэг нүүдэлчдийн эртний соёлтой холбон тайлбарласан эрдэм шинжилгээний ганц сэдэвт бүтээл болно.</p>	

		<p>(Дундад улсын тавдугаар хугацааны монгол судлалын олон улсын эрдэм шинжилгээний судлан ярилцах хурлын өгүүллийн эмхэтгэл. Proceedings of the Chinese Fifth International Symposium on Mongolian Studies. /Дээд дэвтэр 1-576; Доод дэвтэр 1-9 + 577-1038/, Өвөр Монголын Нийгмийн шинжлэх ухааны хүрээлэн, Өвөр Монголын Их Сургууль, Дундад улсын Монгол судлалын нийгэмлэг найруулав. Дундад улс, Хөх хот. Inner Mongolia Academy of Social Science, Inner Mongolia University, Chinese Association for Mongolian Studies, Huhhot, China, 2018.9.13-14. 424-430 дугаар нүүр.),</p> <p><i>«Монголын нууц товчоон» дахь авантекст үзэгдлийг Инжаннашийн «Хөх судар»-тай харьцуулах нь.</i> – Инжаннашийн мэндэлсэн 180 жилийн ойг тэмдэглэх “Хоёрдугаар удаагийн Инжаннаши судлалын хурал”-д 2017 оны есдүгээр сарын 30-ны өдөр, Шэньян /Мүгдэн/ хот, Шангрила зочид буудлын хурлын танхим.</p> <p><i>«Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн “Монголын нууц товчоо”-ны эхийг орчин цагийн монгол хэлнээ орчуулсан цаг үе»</i> (Дорнод Их Сургууль. Зүүн бүсийн монгол судлалын төв. “Академич Ц.Дамдинсүрэн ба Монголын нууц товчоо судлал”, Хянан тохиолдуулсан Э.Пүрэвжав /Ph.D./, ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн, Чойбалсан хот, 2018, 25-36-р</p>
--	--	---

			тал.) гэсэн гурван өгүүллийг бичиж, эрдэм шинжилгээний хуралд илтгэл болгон тавьж, үр дүнг судалгааны номдоо оруулсан болно.	
4	“Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа”-ны тухайд мэргэжлийн судлаачдыг оролцуулсан эрдэм шинжилгээний хурал, ярилцлага, семинар хийнэ.	1	Хар зүрхний хөх нуурт Тэмүжин Чингис хаанд өргөмжилсний ойд зориулан судлаачдыг оруулсан хурал хийхээр төлөвлөсөн ч Ковид-19-ийн шалтгаанаар хойшилж, 2020 онд нь «Монголын нууц товчоон»-ы 780 жилийн ойд зориулсан хурлыг 2020 оны 11 сарын 13-ны өдөр товлож хийх байсан ч мөн л хөл хорионы шалтгаанаар хойшлогдож, энэ хуралд зориулсан манай хүрээлэнгийн эмхэтгэл, мөн хурлын илтгэлийн эмхэтгэл нь 2021 оны 5 дугаар сар хүрч хэвлэгдсэн бөгөөд түүнд «“Монголын нууц товчоон”-ы уламжилж ирсэн гурван үе шат» гэсэн илтгэл Чингис хааны өв, соёлын хүрээлэн. «Монголын нууц товчооны судлал» (Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлийн эмхэтгэл). 2020 оны 11 сарын 13. “Бэмби сан” ХХК-д хэвлэлийн эхийг бэлтгэж хэвлэв. Улаанбаатар, 69-79-р талд орж хэвлэгдсэн болно.	2019 он 7 сар 2020 оны 11 сарын 13
5	Төслийн үр дүнг нэгтгэн эцсийн тайлан бичиж, захиалагч, санхүүжүүлэгчид хүлээлгэн өгөх		Суурь судалгааны сэдэвт ажлын үр дүнд гарсан бүтээгдэхүүнүүд, ажлыг гүйцэтгэсэн график, ажлын үр дүнгийн биелэлтийн тайланг хүлээлгэн өгөв.	2021 оны 12 сард

“МОНГОЛЧУУДЫН ТҮҮХЭН УТГА ЗОХИОЛЫН СУРВАЛЖ БИЧГҮҮД ДЭХ АВАНТЕКСТ ҮЗЭГДЛИЙН СУДАЛГАА” СУУРЬ СУДАЛГААНЫ ТӨСЛӨӨР 2020 ОНД ХИЙЖ ГҮЙЦЭТГЭСЭН АЖЛЫН ТАНИЛЦУУЛГА

Төслийн хүрээнд доорх ажлуудыг хийж гүйцэтгэв. Үүнд:

Нэгд, “Монголчуудын туурвин бүтээсэн түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд”-ийн эх сурвалжуудаас авантекстийн жишээ баримтын жагсаалтыг Анна Цендинагийн «XVII-XIX зууны монголын түүхэн ойллого дахь өгүүлэмжийн уламжлал» /Москва, 2007/ номд дурдсан “нүүдэлчдийн” бүрдүүлбэр гэх ойлголтод үндэслэн авантекстийн жагсаалтыг урьдчилсан байдлаар гаргаж авав.

Хоёрт, Авантекстүүдийг харьцуулж, шинжилгээний хүрээнд авантекстийн дараах ангиллыг хийв.

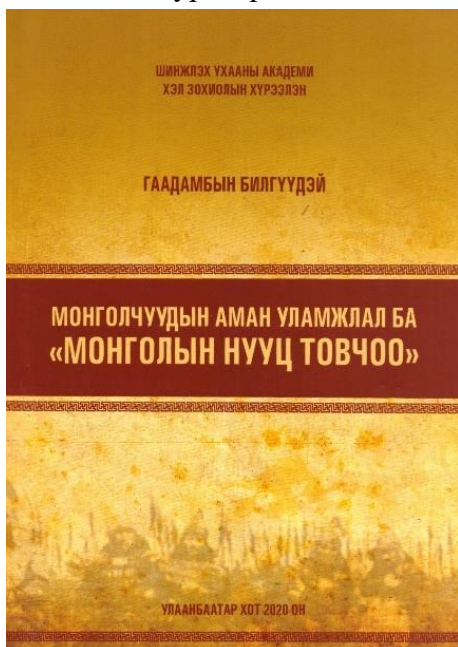
- Монголчуудын өвөг дээдсийн гарал, хааны тэнгэр язгуур,
- Чингис хааны намтартай холбоотой авантекстүүд хэрхэн дэлгэрсэн, зөнч зүүд гэх мэт.
- Монголчуудын өвөг дээдэс Бөртэ Чоно,
- Добу мэргэн Алун гоог эхнэрээ болгон авсан нь,
- Бодончарын ер бусын төрөлт,
- Алун гуа эхийн суягар үг,
- Номулун хатан жалайруудтай тэмцэлдсэн нь,
- Есүгэй баатар Өгэлүн үжинг булааж авсан нь,
- Чингис хаан төрсөн нь гэдгээс бага хаадын түүхийг тэмдэглэсэн жагсаалт.

Аман уламжлалаар дамжин ирсэн өгүүлэмж, авантекстүүд:

- ирээдүйн хааны эхийг булааж авсан,
- бэр буулгасан тухай,
- тэнгэрээс заяат төрсөн гэх домог,
- гэрлээс төрсөн гэх домог,
- Тэмүжин тэнгэрийн хүү, ирээдүйн их хаан шагайн чинээр нөж атган төрсөн гэх домог,
- ирээдүйн хаан отчигин байсан гэх,
- ирээдүйн хаан ямар нэгэн дутагдалтай байсан гэх сэдэв,
- хаан өнчирч хоцорсон гэх сэдэв,
- ах дүүстэйгээ муудалцсан гэх сэдэв,
- эх нь эв эетэй байхыг сурган суясан гэх сэдэв,
- овгийн тэргүүлэгч хаан харь нутагт хаан суусан гэх сэдэв хэрхэн дэлгэрч хөгжсөний баримт жишээний бичлэгүүдийн бүх хувилбарыг гаргах ажлыг Э.Оюунтунгалаг хийсэн болно.

Гуравт, “Монголчуудын аман уламжлал ба Монголын нууц товчоон” судалгааны номын хэвлэлийн эхийг бэлдэж хэвлэлд шилжүүлэв. Уг бүтээлд «Монголын нууц товчоон»-ы урлаг уран сайхны өвөрмөц содон шинж нь

МОНГОЛЧУУДЫН АМАН УЛАМЖЛАЛААР ТҮҮХ ДУРТГАЛАА ХОЙЧ ҮЕДЭЭ ДОМОГ-ҮЛГЭР, ТУУЛЬ, АМАН ТҮҮХИЙН ХЭЛБЭРЭЭР УЛАМЖЛАН ӨВЛҮҮЛДЭГ НҮҮДЭЛЧДИЙН ЭРТНИЙ СОЁЛТОЙ ХОЛБОН ТАЙЛБАРЛАСАН ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ГАНЦ СЭДЭВТ БҮТЭЭЛ БОЛНО. 212 НҮҮР НОМЫН ЭХ БЭЛЭН БОЛОВ. ЭНЭ БҮТЭЭЛИЙН ЭХИЙГ ЭШДА Б.БАЯРМАА БЭЛТГЭВ. УГ НОМЫГ ШУА-ИЙН ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭНГИЙН 2020 ОНЫ 12 ДУГААР САРЫН 16-НЫ ӨДРИЙН ЭРДМИЙН ЗӨВЛӨЛИЙН ХУРЛААР ХЭВЛЭН НИЙТЛЭХИЙГ ЗӨВШӨӨРӨВ. УГ НОМ НЬ:

Удиртгал,

Нэгдүгээр бүлэг. “Монголын нууц товчоон”-ы өвөрмөц шинж ба бүтцийн онцлог.

МНТ-ы өвөрмөц шинж

МНТ-ы бүтцийн онцлог

МНТ-ы үндсэн болон нэмэлт хэсэг

МНТ-ы хятад дүрс үсгийн галигийн

бүрхүүл

Хоёрдугаар бүлэг. Домог-үлгэрийн уламжлал.

Монголчуудын гарал үүслийн домог

Чингис хааны дээд өвөг домог-үлгэртэй

холбогдох нь

Домог-үлгэрийн товчоолох арга

Дэлгэрүүлж бичсэн домог, домог-

үлгэрийн үүрэг

Гуравдугаар бүлэг. Баатарлаг туулийн

уламжлал

Туулийн бүтвэр хэсгүүд

Туулийн үйл явдал

Туулийн баатрын намтарчлал

МНТ-ы баатарлаг туулиас ялгагдах онцлог

Дөрөвдүгээр бүлэг. Аман түүхийн уламжлал

Аман түүхийн тодорхойлолт

Аман түүхийн найруулгын онцлог

Аман түүхийн хувирал

Аман түүхийн хэл ярианы онцлог

Дүгнэлт

Ном зүй

Ном зүйд нэмсэн номын жагсаалт

Зохиолд дурдагдсан хятад номын нэр

Хүний нэрийн хэлхээ

Овог аймгийн нэрийн хэлхээ

Газар зүйн нэрийн хэлхээ

гэсэн бүтэцтэй ном болов. Уг номыг “Жиком пресс” ХХК-д 16,1 х.х. 180 нүүр ном болгон хэвлүүлэв.

“МОНГОЛЧУУДЫН ТҮҮХЭН УТГА ЗОХИОЛЫН СУРВАЛЖ БИЧГҮҮД ДЭХ АВАНТЕКСТ ҮЗЭГДЛИЙН СУДАЛГАА” СУУРЬ СУДАЛГААНЫ ТӨСЛӨӨР 2021 ОНД ХИЙЖ ГҮЙЦЭТГЭСЭН АЖЛЫН ТАНИЛЦУУЛГА

“Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа”. Товч хураангуй нэр нь: “Авантекст үзэгдлийн судалгаа”. Тус судалгааны үр дүнд авантекст үзэгдлийн тодорхойлолтыг гаргаж, уг үзэгдлийн жишээ баримтыг монголын түүхэн сурвалж бичиг «Монголын нууц товчоон» тэргүүтэй сурвалж бичгүүдээс авантекстийн баримтуудыг бүртгэн эрдэм шинжилгээний тайлбар хийж судалгааны өгүүлэл бичих зорилготой. Энэхүү судалгааны үр дүнд нэгд, «Монголчуудын аман уламжлал ба “Монголын нууц товчоон”» ганц сэдэвт ном, хоёрт, «Монголын нууц товчооны судалгаа» өгүүллийн эмхэтгэл, гуравт, «Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа» гэсэн судалгааны номын эхийг бэлэн болгож хэвлэлд шилжүүлэхээр бэлтгээд байна. Мөн энэ сэдвийн хүрээнд 3 өгүүлэл бичиж хэвлүүлсэн болно. Үүнд:

Нэгдүгээрт, «Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн “Монголын нууц товчоон”-ы эхийг орчин цагийн монгол хэлнээ орчуулсан цаг үе» гэх өгүүллийг бичиж Дорнод Их Сургуулиас зохион байгуулсан хуралд илтгэл болгон хэлэлцүүлж, хэвлүүлсэн болно.

Хоёрдугаарт, Инжаннашийн мэндэлсэн 180 жилийн ойг тэмдэглэх “Хоёрдугаар удаагийн Инжаннаши судлалын хурал”-д 2017 оны есдүгээр сарын 30 -ны өдөр Шэньян /Мүгдэн/ хотод тавьсан илтгэлээ дэлгэрүүлэн засч «“Монголын нууц товчоон” дахь авантекст үзэгдлийг Инжиннашийн “Хөх судар”-тай харьцуулах нь» өгүүллийг бичиж дуусгав.

Гуравдугаарт, «“Монголын нууц товчоон” дахь аман уламжлалын зүйл бол авантекстийг дохиолох нь» өгүүллийг бичиж Монгол болон Өвөрмонголд хоёр ч эрдэм шинжилгээний хуралд илтгэл тавьж хэлэлцүүлснээс гадна, мөн өгүүллээ ОХУ-ын Санкт-Петербургийн Их Сургуулиас гаргадаг «Монголика» хэмээх сэтгүүлд зориулан “Намеки на авантекст в устных традициях в “Сокровенном Сказании Монголов” гэх нэртэй орос хэлээр бичиж хэвлүүлэхээр шилжүүлээд байна.

Дөрөвдүгээрт, « Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа» нэртэй төслийн ажлыг нэгтгэсэн ганц сэдэвт зохиолыг бичиж дуусган, хэвлэлийн эхийг бэлтгэж, ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн 2021 оны 12 сарын 22-ны өдрийн Эрдмийн зөвлөлийн хуралд хэлэлцүүлж хэвлэн нийтлүүлэх зөвшөөрлийг авсан болно. Уг ганц сэдэвт бүтээлийн нь: “Монголчуудын түүхэн утга зохиол “Монголын нууц товчоон”-ны авантекст үзэгдлийн судалгаа” гэх нэрээр хэвлэгдэх болно. Үүнд:

Өмнөх үг

Удиртгал

Нэгдүгээр бүлэг. Монголын утга зохиолын түүхэн сурвалж “Монголын нууц товчоон”-нд холбогдох авантекстийн судалгаа

Нэг. Аман түүхийн уламжлал «Монголын нууц товчоон»-ы бичлэгийн нэгэн эх сурвалж болох нь.

Хоёр. Хааны итгэл үнэмшил ба шашин шүтлэг

Гурав. «Монголын нууц товчоон»-ы эхийн уламжилж ирсэн гурван үе шат« Дөрөв. «Монголын нууц товчоон» дахь аман уламжлалын зүйл авантекстийг дохиолох нь

Тав. «Монголын нууц товчоон» дахь авантекст үзэгдлийг Инжаннашийн «Хөх судар»-тай харьцуулах нь

Зургаа. Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн «Монголын нууц товчоон»-ы эхийг орчин цагийн монгол хэлнээ орчуулсан цаг үе

Долоо. “Монголын нууц товчоон”-ы эхийг орчин цагийн монгол хэлнээ эргэн орчуулах болсон цаг үе ба Бөххишиг

Найм. Намеки на авантекст в «Сокровенном Сказании Монголов»

Хоёрдугаар бүлэг. “Монголын нууц товчоон”-ы эхийн XX зууны эхэн үеийн монгол орчуулгын тойрон дахь авантекстийн судалгаа

Нэг. «Монголын Нууц Товчоон»-ы эхийг Кафаровын галигласан ба орчуулсан нь

Хоёр. «Монголын Нууц Товчоон»-ы эхийг Позднеевын монгол үсгээр сийрүүлсэн нь

Гурав. Хөлөн буйрын Цэнд гүнгийн «Юань улсын нууц түүх» (1917 он)

Дөрөв. Бөххишигийн «Монголын нууц тууж» (1941 он)

Тав. Хуасай Дугаржавын «Монголын нууц товчоо» (1939 он)

Зургаа. Ц.Дамдинсүрэнгийн «Монголын нууц товчоо» (1941-1942, 1947, 1957, 1976)

Долоо. Алтан-Очирын «Монголын нууц товчоо» (1941 он)

Найм. Хишигбатын «Юань улсын нууц товчоо» (1941, 1942)

Дүгнэлт

Ном зүй

гэсэн бүтэцтэй ном байна.

Тавдугаарт, “Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа” төслийн эцсийн үр дүнг нэгтгэн эцсийн тайлан бичиж, захиалагч, санхүүжүүлэгчид хүлээлгэн өгөх тайланг ийнхүү бичив.

**ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН**

Гаадамбын Билгүүдэй

**МОНГОЛЧУУДЫН ТҮҮХЭН УТГА ЗОХИОЛ
«МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН»-Ы
АВАНТЕКСТ ҮЗЭГДЛИЙН СУДАЛГАА**

**УЛААНБААТАР
2021**

**ДАА-951. Ул
ННА-
Б-**

Монгол Улсын Шинжлэх ухааны академийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн
2021 оны 12 сарын 20-ны өдрийн эрдмийн зөвлөлийн хурлаар
хэвлэн нийтлэхийг зөвшөөрөв.

Гаадамбын Билгүүдэй

**МОНГОЛЧУУДЫН ТҮҮХЭН УТГА ЗОХИОЛ
«МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН»-Ы
АВАНТЕКСТ ҮЗЭГДЛИЙН СУДАЛГАА**

Редактор:

Уг бүтээлийн товч аннотаци

Хаяг: Монгол Улс, Улаанбаатар – 54а, Жуковын өргөн чөлөө,
ШУА-ийн Хүрээлэнгүүдийн нэгдсэн I байр
Хэл зохиолын хүрээлэн
Утас: 976-11-451762
Гар утас: 99005402
E-mail: inll@mas.ac.mn
bilguudei@mas.ac.mn
gaabilguudei@gmail.com

Хэвлэлийн газар: “Жиком пресс” ХХК
ISBN 978-

ГАРЧИГ

Өмнөх үг

Удиртгал

Нэгдүгээр бүлэг. Монголын утга зохиолын түүхэн сурвалж “Монголын нууц товчоон”-нд холбогдох авантекстийн судалгаа

Нэг. Аман түүхийн уламжлал Монголын түүх бичлэгийн нэгэн эх сурвалж болох нь.

Хоёр. Хааны итгэл үнэмшил ба шашин шүтлэг

Гурав. «Монголын нууц товчоон»-ы эхийн уламжилж ирсэн гурван үе шат»

Дөрөв. «Монголын нууц товчоон» дахь аман уламжлалын зүйл авантекстийг дохиолох нь

Тав. «Монголын нууц товчоон» дахь авантекст үзэгдлийг Инжаннашийн «Хөх судар»-тай харьцуулах нь

Зургаа. Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн «Монголын нууц товчоон»-ы эхийг орчин цагийн монгол хэлнээ орчуулсан цаг үе

Долоо. “Монголын нууц товчоон”-ы эхийг орчин цагийн монгол хэлнээ эргэн орчуулах болсон цаг үе ба Бөххишиг

Найм. Намеки на авантекст в «Сокровенном Сказании Монголов»

Хоёрдугаар бүлэг. “Монголын нууц товчоон”-ы эхийн ХХ зууны эхэн үеийн монгол орчуулгын тойрон дахь авантекстийн судалгаа

Нэг. «Монголын Нууц Товчоон»-ы эхийг Кафаровын галигласан ба орчуулсан нь

Хоёр. «Монголын Нууц Товчоон»-ы эхийг Позднеевын монгол үсгээр сийрүүлсэн нь

Гурав. Хөлөн буйрын Цэнд гүнгийн «Юань улсын нууц түүх» (1917 он)

Дөрөв. Бөххишигийн «Монголын нууц тууж» (1941 он)

Тав. Хуасай Дугаржавын «Монголын нууц товчоо» (1939 он)

Зургаа. Ц.Дамдинсүрэнгийн «Монголын нууц товчоо» (1941-1942, 1947, 1957, 1976)

Долоо. Алтан-Очирын «Монголын нууц товчоо» (1941 он)

Найм. Хишигбатын «Юань улсын нууц товчоо» (1941, 1942)

Дүгнэлт

Ном зүй

ӨМНӨХ ҮГ

Шинжлэх ухааны академийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Утга зохиолын салбарын эрхлэгч доктор, профессор Гаадамбын Билгүүдэй нь 2014 оноос «Монголын нууц товчоон»-ы уг бичвэрийг “авантекстийн” үүднээс судлах ажлаа эхэлсэн юм.

УДИРТГАЛ

«Монголын нууц товчоон» тэргүүтэн монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалжуудын бичигдэхийн өмнөх уламжлалын зүйлсийг судлахтай холбогдуулж бид аман зохиолын судлалд хэрэглэх болсон “авантекст” гэх нэр томъёо нь “генетикийн шүүмжлэл”-д бүрэн гүйцэд бичиж дууссан бүтээл гарахын өмнөх хэрэглэгдэхүүний бүхий л цогсосыг тэмдэглэдэг нэр юм. Энэ нь тухайн бүтээл төрөхөд хүргэсэн олон янзын *хувилбар, хар цагаан ноорог, зураглал, төлөвлөгөө* гээд тухайн зохиол бүтээлийн “генетик баримтын хавтас” мэт зүйл гэж ойлгодог байна. Аль эсвэл тухайн бүтээлийн утга бүрэлдсэн үйл явцыг илрүүлэн гаргахад тухайн досье буюу баримтын цуглуулгаас шүүн гаргаж ирсэн оюун дүгнэлтийн байгууламжийг хэлдэг байна. «Монголын нууц товчоон» дотор *авантекстийн дохио тэмдэг байна*. Жишээлбэл, «Монголын нууц товчоон»-ы 52, 57 дугаар зүйлд хамаг монголыг Хабул хаан, Амбагай хаан нар мэдэж буюу захирч байсан гэх утгатай хоёр өгүүлбэр бий. Энэ нь монголчууд аймаг овгийн тэргүүн хаанаа хэрхэн сонгодог байсны үр дүнг мэдээлсэн төдий зүйл байна. Гэтэл Лувсанданзаны «Алтан товч», Рашид-ад-Дины «Судрын чуулган»-аас үзвэл Тайчууд аймаг тэргүүн хаанаа сонгож чадахгүй, олон удаа хуралдаж, цэцэн мэргэн олон хүний үгийг сонссон боловч хаан ноёд нь удирдагч толгойлогчоо сонгож чадахгүй удсан гэж өгүүлж байна. Энэ бол бидний судлах гэж буй авантекст үзэгдлийн сонгодог содон жишээ болно. Харамсалтай нь судлах ёстой эл уран сайхны залгамж холбооны асуудлыг нарийн авч үзэлгүй өдий хүрсэн байгаа нь эл сэдвийг судлах гол үндэслэл болж байна.

- Монголын түүхийн содон хүн Тэмүжин – *Чингис хаан одоо хэр нь бидэнд нөлөөлсөн хэвээр байгаа билээ*. Ялангуяа Чингис хааны тухай өгүүлсэн 50 шахам домгийг судлан хар цагаанаар ялган тогтоох нь Монголын эзэнт улсын түүхийн судалгаанд сонирхолтой төдийгүй бодит түүхэн их хэрэг хэрхэн улс төрийн домог болон хувирсан арга зам учирзүйг нээн илрүүлэх чухал ач холбогдолтой юм.
- Монгол аман зохиол, бичгийн зохиолын уран сайхан, туурвил зүйн сэтгэлгээний өсөлт тэлэлт, гадаад дотоод харилцаа холбоо, уламжлал шинэчлэлийн залгамж холбоо зэргийг нэгийг нөгөөгөөс салгасан явцуу хүрээнд бус, нэгээс урган гарсан шалтгаант холбоо, нөхцөл байдал, залгамж чанар дунд нь аман ба бичгийн зохиолын цогц байдалд, иж бүрнээр авч үзнэ.
- “Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа” суурь судалгааны сэдэвт төслөөр өнөөгийн цаг үе, нийгмийн хэрэглээний шаардлагад нийцсэн, бүх нийтийн соёл, утга зохиолын боловсролыг ахиулах хэрэгцээнд суурилсан, уншигч, судлаачдын хүсэл сонирхлыг татсан, хэлбичгийн ухааны тулгамдсан асуудлыг шийдвэрлэсэн бүтээл туурвих

2.2. Судалгааны зорилго: Монгол аман зохиол, бичгийн зохиолын тогтолцоотой судлал хөгжөөд олон зууныг үджээ. Монгол аман ба бичгийн зохиол, монголын уран зохиолын харилцаа холбооны асуудлыг нээлтийн төвшинд

тодруулсан олон эрдэмтний дорвитой бүтээлийн томоохон сан бидэнд уламжлагдан үлджээ. Гэсэн ч чухам «Монголын нууц товчоон» тэргүүтэн монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн мөн чанар хийгээд түүний харилцаа холбоо, туурвил зүйн асуудлыг онолын үүднээс задлан тайлбарлаж таниулсан бүтээл өнөө хэр гараагүй байна. Олон улсын түвшинд Оросын судлаач А.Г.Юрченко, Н.Н.Крадин, Т.Д.Скрынникова, АНУ-ын Т.Барфилд, Х.Этвууд, Японы Шимаamura Иппэй зэрэг эрдэмтэд энэ чиглэлээр судалгаа эхлүүлээд байна. Энэ нь нэг талаар дэлхийн олон эрдэмтэд, судалгаа шинжилгээний байгууллагын анхаарал татсан асуудал мөн болохыг батлан харуулж байна. Ийм эхний алхмууд хийгдсээр байгаа хэдий ч иж бүрэн, цогцолбороор нь «Монголын нууц товчоон» болон монголчуудын утга зохиолын түүхэн сурвалжийн аман болон бичгийн орчин, нийгмийн орчин зэрэг бүрэн төгс харилцаа холбоонд нь авч үзэж судалсан, шинжлэх ухааны тогтолцоотой бүтээл өнөө хэр хийгдээгүй байна. Иймээс бидний “Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа” нь олон улсын судалгааны нийтлэг зүгт анхаарал хандуулж тэдний судалгаа бүтээл, онол арга зүйн төвшинтэй зэрэгцэхүйц хэмжээнд очсон суурь судалгааны бүтээл туурвих юм.

2.3. Судалгааны ач холбогдол:

1. “Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа” суурь судалгааны сэдэвт ажлаар “Монголын нууц товчоо” болон Монголчуудын туурвисан түүхэн утга зохиолууд, түүний утга соёлын туурвил зүй, уран сайхны ерөнхий онцлог, түүхэн хөгжлийн асуудлыг аман бичгийн орчин, нийгэм, соёл, гоо зүйн орчин болон уран сайхны язгуур уламжлалтай шүтэлцүүлэн холбож тодорхойлох юм. Энэ манай төслийн хамгийн шинэлэг тал болох бөгөөд урьд өмнө ийм судалгаа хараахан хийгдэж байсангүй.
2. Өнөөгийн Монгол орны нийгмийн харилцаа, хэв маяг нь оюун санааны бүхий л хүрээнд томоохон өөрчлөлт хийхийг шаардаж, шийдэх хэрэгтэй олон асуудал дэвшүүлсээр байна. Монгол аман ба бичгийн зохиол судлалын хүрээнд гэхэд л монгол утга соёлын жинхэнэ мөн чанар, сэтгэлгээний уламжлал суурь нь ямар хүчин зүйл байсан, уламжлал шинэчлэлийн залгамж холбоо, ялгаа зааг, хөгжлийн төвшин нь ямар байгааг судалж, бодит жишээ баримтаар нотлон үзүүлсэн, онол хэрэглээний хэрэгцээг тэгш хангасан бүтээл хэрэгцээ болсоор байна. Чухам энэ шаардлагыг биелүүлэхэд эл сэдэвт ажил чиглэж байгаа юм.

Эдийн засаг, нийгмийн болон шинжлэх ухааны ач холбогдол;

- Нийгмийн тогтолцоо шинэчлэгдэн, Монгол орон дэлхий дахины түгээмэл хөгжлийн замд орж, урлаг, уран зохиол, утга соёлын зүйл нь нийгэм, уран сайхан, гоо зүй, танин мэдэхүйн зүй ёсны жам хуулиараа бие даан хөгжих бололцоо нээгдсэн байна. Тийм ч учраас эдүгээ урлаг, уран зохиол, утга зохиолын онол, гоозүй, түүх, гүн ухаантайгаа ихэд ойртон нягтрах үйл явц

илт ажиглагдаж байгаа бөгөөд урд өмнө нь харьцангуй тусдаа оршин байсан мэдлэг ухааны дээрх салбарууд нэгдэн нийлж, дундаасаа мэдлэг оюуны шинэ шинэ салбарыг ч үүсгэх болов. Ийм нөхцөлд аман зохиол, уран зохиол, утга соёл, эдгээрийн онол туурвил зүй, уран сайхан нийгэм гоо зүйн сэтгэлгээ, түүний үгээр илэрсэн дүрслэл, эд бүгд цөм нийлж байж сая бүрэн ойлгогдох бүтээл болон хувирч байгаа үзэгдлийг бидний гүйцэтгэх **“Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа”** сэдэвт төсөл нь биелүүлж чадах болно.

- **“Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа”-ны** бүтээл нь Монголын түүх, уран зохиол судлал, Монгол судлалын салбарын багш, оюутан, судлаач нарын сургалт, судалгааны түгээмэл орчинд ашиглан, хэрэглэгдэх гарын авлага, судалгааны эх хэрэглэгдэхүүн болно.
- Үндэсний утга зохиолын сонгодог дурсгалын талаарх шинэ мэдлэг, сонирхолтой баримт бүхий бүтээл энэхүү суурь судалгаагаар үйлдвэрлэгдэх тул сэдэвт ажлын үр дүнд гарах бусад бүтээл нь хэрэглээний өндөр ашиглалттай байх тул эдийн засгийн ач холбогдолтой гэж үзэж байна.
- Монголчуудын үнэт зүйл болсон “Монголын нууц товчоо” болон Монголчуудын утга зохиолын түүхэн сурвалжуудын мөн чанарыг авантекстын түвшинд судлан тодорхойлсноор монголчуудын уран сайхны сэтгэлгээний үндэс, ертөнцийг үзэх үзэл, зан үйлийн дадал хэвшил уран сайхны бүтээлээр хэрхэн дамжин илэрсэн байдлыг танин мэдэх бололцоо бүрдэх юм. Тиймээс шинжлэх ухаан, танин мэдэхүй, гоо сайхан, ёс зүй, хүмүүжлийн ач холбогдолтой судалгаа болно. Өөрөөр хэлбэл аман ба бичгийн зохиолын үнэ цэн, дотоод ахуй ертөнцөд нэвтэрч илрүүлэх зорилго тавьж байгаагаараа шинжлэх ухааны ач холбогдол нь тодорхойлогдох юм.

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ. МОНГОЛЫН УТГА ЗОХИОЛЫН ТҮҮХЭН СУРВАЛЖ “МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН” ХОЛБОГДОХ АВАНТЕКСТИЙН СУДАЛГАА

НЭГ. АМАН ТҮҮХИЙН УЛАМЖЛАЛ МОНГОЛЫН ТҮҮХ БИЧЛЭГИЙН НЭГЭН ЭХ СУРВАЛЖ БОЛОХ НЬ

Монголчууд аман түүхтэй байсныг гэрчлэх олон баримт бий. Тэр их баримтын сан бол *«Монголын нууц товчоон»* болон түүний дараагаар гарсан перс хэлээр бичигдсэн дэлхийн түүхийн анхдагч болсон Рашид-ад-Дины *“Судрын чуулган”* болно.

“Ил хаадын ивээлийн доор бичигдсэн түүхэн сурвалжуудын дундаас цар хүрээ, өгүүлэмжийн хувьд хамгийн чухал нь Рашид-ад-Дин Фазлуллах Хамаданигийн *“Судрын чуулган”* бүтээл юм. Уг бүтээлийг Рашид-ад-Дин Фазлуллах Хамаданигаар овоглодог боловч Болд чинсан хэмээх нэрт монгол түүхчийн оролцоог бүх судлаачид хүлээн зөвшөөрдөг. Тийм ч учраас уг бүтээлийн шинжийг зарим судлаачид *“Аллах тэнгэрийг магтан дуулсан мөн монголчуудын амьдралын алив нэг “хачин тохиолдлыг” тайлбарлах гэсэн уран гоё үг хэллэг, шүлэглэн толгой холбосон зэргийг нь хасаад үзвэл перс хэлээр бичсэн цэвэр монгол түүх”* болохыг онцгойлон тэмдэглэсэн байдаг.¹

“Судрын чуулган” зохиол нь нийт 3 хэсгээс бүрэлдэнэ. Эхний хэсэг нь *“Тарих-и Мубарек-и Газани”* буюу хүн төрөлхтний үүссэн цагаас эхлэн Газан ханыг хүртэлх Монгол болон Түрэг ард түмнүүдийн түүх юм. Энэ хэсэгт хүн төрөлхтөн нь Диб Якуйн үеэс үүсэлтэй хэмээгээд Ной, Абулж хаан, Яфес гэх мэтээр үргэлжлэн Монгол болон Түрэг угсаатан хэрхэн үүссэнийг аман түүхийн сурвалжуудад түшиглэн өгүүлжээ².

Үүгээр ч зогсохгүй Д.Анхбаяр цаашилбал “Монголчуудын үүсэл гарлаас Чингис хааны байлдан дагууллын үеийг хүртэлх түүхийг бичихдээ Монголын нууц товчооны монгол эхийг ашигласан нь тодорхой байдаг. Мөн “Алтан дэвтэр” хэмээх Монгол хаад болон алтан ургийнхан л үзэх эрх бүхий төрийн түүхийн сурвалж бичгийг ашиглан тулгуурлаж бичсэнээ мөн оршил хэсэгтээ өгүүлжээ. Үүнээс гадна бусад *“Монгол он дарааллын бичгүүд”*-ээс эшлэл авчээ. Үүнээс хойших үеийн буюу Өгэдэй, Гүюг, Мөнх, Хубилай хаадын хэсгийг бичихдээ Ил хаант улсын ордонд буй Монгол сурвалжуудаас гадна дурдан буй хаадтай нэг үед амьдарч байсан болон уулзаж учирч явсан амьд гэрчүүдийн амнаас сонссон мэдээнүүдийг өргөнөөр ашигласан байна”³ гэж бичсэн нь бий.

Энэ дээрх *“аман түүхийн сурвалжуудад түшиглэн”*, *“амьд гэрчүүдийн амнаас сонссон мэдээнүүдийг”* гэж бидний тодруулан харуулсан эдгээр үгс монгол түүх бичлэг аман эх сурвалж, аман мэдээнд тулгуурлаж ирснийг гэрчилж байгаа зүйл болно.

¹ Бира Ш. *Монголын түүх бичлэг 1200-1700 он*. Эрдмийн бүтээлийн эмхэтгэл, Х боть, Улаанбаатар: 2017, тал 83.

² *Ахбар-э Моголан буюу монголчуудын элдэв сонин*. Перс хэлнээс орчуулж, удиртгал, тайлбар бичсэн: Д.Анхбаяр. Улаанбаатар, 2018, 20 дугаар тал.

³ *Ахбар-э Моголан буюу монголчуудын элдэв сонин*. Перс хэлнээс орчуулж, удиртгал, тайлбар бичсэн: Д.Анхбаяр. Улаанбаатар, 2018, 20 дугаар тал.

Зохиогч миний бие 1998 онд бичсэн эрдмийн ажлынхаа “Аман түүхийн уламжлал”⁴ гэсэн хэсэгт: “Эртний монголчууд аливаа нүүдэлчин үндэстний нэгэн адилаар маш баялаг аман зохиолтой байжээ. Энэ аман зохиолд өвөг дээдсийнхээ түүхийг дэвэргэн магтан дуулдаг туулийн уламжлал хэлбэрээс гадна аль ч овгийн хүн өөрийн эцэг эхээс авхуулаад элэнц хуланцынхаа тухай мэдээллийг амаар дамжуулан ярьдаг уламжлалтай байсан тухай мэдээг бид XIV зууны эхэн үед бичигдсэн Рашид-ад-Дины “Судрын чуулган” номоос мэдэх билээ. Тэнд энэ тухай: “Монголчуудын заншил нь гэвэл өвгөд дээдсийнхээ удам угсааны үгийг хадгалж орчлонд төрсөн жаал хөвгүүд нэг бүрийнхээ урьдсын төрөл гарлын үгийг цөмд нь сурган зааж өгдөг заншилтай. Тэд ард түмнийхээ тухай үгийг ийнхүү ард түмнийхээ хүртээл (өмч) болгодог байна. Энэ шалтгаанаар тэдний дотор овог аймаг, гарал үүслээ эс мэдэх нэгээхэн ч хүн байдаггүй ажээ” [1, 13-р т.]⁵ гэсэн үгийг эш татаж байжээ.

Энэ бол монголчууд өөрийн өвөг дээдсийн гарал үүсэл, овог аймгийн түүхийг амаар уламжлах өвөрмөц нандин туршлагатай, аман түүхтэй байсны гэрч юм.

Аман түүхийн жишээ баримт болох зүйл МНТ-ы дотор нэлээн байна.

Тухайлбал Бодончар мунхагийн “урагт эс тоогдсон” (§23)-ноос үүдэн болсон явдал бол ийм аман түүхийн сонгодог жишээ болно. Учир нь Бодончар мунхаг өөрийн ах дүү нарт гоочлогдон хувь эс авсандаа гутарч нэгэн үгийг хэлэхдээ английн бичгийн их хүн У.Шекспирийн жүжгийн зохиолын Хамлет баатрын “*to be or not to be - орших уу, эс орших уу?*” гэж хэлсэн үгийг санагдуулам “*+k=bes=mini=k=s=gei, abasu minu asu!ai - Үхвэл минь үхсүгэй, байвал минь байсугай*”⁶ гэж хэлээд Онон уруу зорчиж одсоны (§24) хойно Бодончартай тохиолдсон зүйлийг (§25-29) зөвхөн өөрөө л ярьсан байх учиртай буюу энэ аман түүхийн мэдээлэгч нь Бодончар өөрөө байх ёстой билээ. Эс тэгвээс Бодончарын ганц биеэр ойд хэрхэн нэг он өнгөрүүлснийг хэн ч мэдэхгүй байх ёстой. Бодончарын ойд хэрхэн нэг он болсныг “Монголын нууц товчоон”-д ийн бичив.

... /Бодончар/ зорчиж Балжийн аралд хүрч тэнд өвсөн эмбүүл гэр хийж тэнд ав /хийн/ суув.

25. Тийн ахуйдаа борогчин харцгай хар хур барьж идэн бүхийг үзэж, гол дайрт годил сүүлт орог шунхалын хялгасаар /харцгайг/ урхилаж барьж асрав.

26. Идэх идээн үгүй байв. Чонын гууд хоргоосон гөрөөс мярайж харваж алд идэлдээд чонын идсэнийг тэмхэлдэж идээд өөрийн хоолоон харцгайн л тэжээлдүн тэр он гарав.

⁴ Гаадамын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон»*. УБ., 2000. 109 дүгээр тал.

⁵ Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том II. Перевод с персидского О.И.Смирновой, примеч. Б.И.Панкратова и О.И.Смирновой, ред. проф. А.А.Семенова. Изд-во Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1952.

⁶ *Монголын нууц товчоо*. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990, 11 дүгээр тал.

27. Хавар болов. Нугас ирэхүй цагт харцгайн тэйлгүүлж орхин /сойж тавив/. Нугас галуу хожуул тутам хоншууд унжуулас тутам үнэшүүд үнэртгэл тавив.⁷

Бодончарын “урагт үл тоогдон” ойд “нэгэн оныг” өнгөрүүлсэн тухай өгүүлсэн энэ аман түүх ганц хүнд тохиолдсоноороо их онцлог юм. Тэгэхлээр энэ аман түүхийн мэдээлэгч нь Боданчар өөрөө байжээ гэж бодох үндэс байна. Боданчар ойд хэрхэн нэг жил болсноо ах дүү төрөл садандаа ярьсан байж таараа. Түүний энэ яриаг үндэслэн аман түүх бий болсон байна. “Аман түүхийн нэг онцлог бол уг түүхийг өгүүлэгч нь энэ хэрэг явдлыг биеэр туулж өнгөрүүлсэн хүн байдаг учраас ийм хүний ярианд хөндлөнгийн хүний мэдэж болохгүй элдэв нарийн ширийн зүйлс элбэг тохиолдоно. Чухам хүний сонирхлыг татах ийм нарийн ширийн зүйлс аман түүхийн цаашид амьдрах яригдахын үндэс болж өгнө”⁸. Тэгвэл дээрх хэсэгт Боданчарын гэр орноосоо хөөгдсөн ганц бие эр хүн онд эсэн мэнд орохын тулд чонын идэш булаалдан тэмцэж явсан гэдэг энэ нарийн ширийнийг уг хэрэг явдлыг биеэр амсаж мэдэрсэн хүн л ярих ёстой биз ээ.

Амьд ярианд нэг санааг төгсгөсөн үг, үгсийн нийлэмжийг дараагийн санааг эхлэн ярихдаа өлгөн авч давтан өгүүлдэг зуршлын зүйл их тохиолдог. Ийм **өлгөц давталтын** жишээг Боданчарын тухай аман түүхийн хэсгээс авч үзье.

37. Гэртээн хүрээд ах нар, дүү нар хэлэлцэж морилов. Мөн Боданчарыг алгинч хуулгав. 38. Боданчар алгинч хуулж думдаа хээлтэй эмийг барьж, юун хүмүүн чи гэмээн асуув.⁹

Энд “Боданчарыг алгинч хуулгав” гэж эхний өгүүлбэр төгссөнийг арын өгүүлбэрт өлгөн авч “Боданчар алгинч хуулж” гэж давтсан байна. Ийм өлгөн авч давтах үзэгдэл нь бүр хэвшсэн байнга тохиолддог болохыг бид шуудхан Боданчарын аман түүхийг өгүүлсэн доорх хэсгээс олж үзэж болно:

22 <...> Тэгж байтал Алун гобай үгүй болов. 23. Эх юүгээн Алун гобайг үгүй болсны хойно ах дүү нар тавуул адуун идээгээн хувиалцаж Бэлгэнүүдэй, Бэхинүүдэй, Бугу хатаги, Бухату салжи дөрвүүл авцгаажээ. Боданчарыг мунхаг бядмаг гэгцгээн урагт үл тоон хувь эс өгөв. 24. Боданчар урагт эс тоогдон энд юун хийж байнам хэмээж гол даарьт годил сүүлт орог шунхалыг унаж <...> Онон мөрөн уруу зорчиж талбив. Зорчиж Балжийн арал хүрч <...> тэнд ав /хийн/ суув.¹⁰

Чингис хааныг “багалзуур идэхээр ирэгтүн” гэж урьж ирүүлээд барьж авъя гэж Нялха Сэнгүм тэргүүтэй хэсэг хүмүүс үгсэн хэлэлцэж элч илгээгээд, мөн ёсоор Чингис хааны ирэхийг хүлээн байтал Чингис хаан өөрийнхөө өмнөөс Бухадай, Хирэдэй хоёрыг явуулсныг үзээд хуйвалдагсад биднийг сэрдэж байна гэж

⁷ Монголын нууц товчоо. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990, 11-12 дугаар тал.

⁸ Гаадамбын Билгүүдэй. Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон». УБ., 2000. 115 дугаар тал.

⁹ Монголын нууц товчоо. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990, 14 дүгээр тал.

¹⁰ Монголын нууц товчоо. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990, 11 дүгээр тал.

бодоцгоон гэнэтийн шийдвэр гаргасны дараа нь үйл явдал хэрхэн өрнөснийг харуулсан эгзэгтэй байдлын дүрслэлд холбоосын үүргээр өлгөн авах давталтын жишээ бас байна.

168 <...> Сэрдэгдэв бид. Маргааш эрт бүчиж /Тэмүжинийг/ барья гэмээлдэв. 169. Тэр бүчиж барья гэмээн үг барилдсаныг Алтаны дүү Их Чэрэн гэртээн ирж өгүүлрүүн: Маргааш эрт Тэмүжинийг барья гэмээлдэв.¹¹

Энд хоёр зүйлийн өгүүлэгдэхүүнийг холбоод зогсонгүй бүр Их Чэрэнгийн үгээр гурав дахь удаа давтан өгүүлсэн байна. Дээрх жишээний “эрт бүчиж барья гэмээлдэв” гэдэгт барих үйлийн тусагдахуун Тэмүжинийг үгээр илэрхийлэлгүй орхисон байгааг харж болно. Гэвч өлгөн авч давтахын гурав дахь давталт дээр Их Чэрэнгийн үгэнд нэгдэх өгүүлбэрт орхигдоод байсан Тэмүжиний нэр “Тэмүжинийг барья гэмээлдэв” гэснээр илэрхий болов. Үүнийг аман түүхийн хэлний найруулгын зүйг бүтээх хүчин зүйлийн нэг **имплицит чанар** буюу **үггүй илрэх чанар** гэж нэрлэдэг байна. Имплицит чанар гэдэг бол мэдээллийн санаа нь эхэд шууд үгээр илрэхгүй хэдий ч далд агуулагдаж байдаг найруулгын нэгэн өвөрмөц үзэгдэл болно. Энэ үзэгдлийг уг хэлээр ярин хэлэлцэгч хэн боловч хэл ярианых нь соёлд баттай тогтсон уламжлалын шинжтэй байдгаас тэр бүр ухамсарлахгүйгээр хэл яриа, аман зохиол болон бичгийн уран зохиолын бүтээлүүддээ “автомат”-аар хэрэглэж дадсан байдаг. Энэ нь уг хэлний дотоод мөн чанараас шалтгаалах тул тэр хэлний хүүрнэлийн зүй тогтол, өвөрмөц шинжийг бүрдүүлэх хүчин зүйл болдог байна [2, 37-38-р т.]¹². Аман түүхийн хүүрнэлийн энэ онцлогийг Есүгэй баатар Өгөлүн үжинг мэргидийн Их Чилэдүгээс хэрхэн булаан авсан тухай өгүүллэгээс ажиглаж болно.

54. Тэр цагт Есүгэй баатар Онон мөрөнд шувуулан явахад мэргидийн Их Чилэдү олхунууд иргэнээс охин авч үүсгэж айсахуйг золгож өнгийж үзвээс өнгө зүс биштэй охин хатан үзэж гэртээн харин хуулж Нэгүн тайж ах юугаан Даридай отчигин дүү юүгээн удирдаж ирэжүхүй.

55. Хүрэхүй лүгээ *Чилэдү айж, хурдан хубат ажгуу*. Хубаа юугаан гуяы нь дэлдэж гувир ам алс буруудахуй лугаа хойноос нь гурвуул удааралдав.

13

Энэ 54 дүгээр зүйлд Есүгэй баатар гэсэн нэг үйлийн эзэн гарч байна. Түүний хийсэн олон үйлдлийг ар араас нь цувруулан нэг өгүүлбэр болгон хэлсэн байна. Энд “*өнгийж үзвээс*” гэдэг нь угтаа Есүгэй баатар хатан суулгасан тэргийг өнгийж үзсэн ажээ. Энэ мэтчилэн “*өнгө зүс биштэй охин хатан үзэж*”, “*харин хуулж*”, ах дүүгээ “*удирдаж ирэжүхүй*” гэсэн нь цөм Есүгэй баатарт хамаатай үйлдлүүд байна. Мөн мэргидийн Их Чилэдү “*үүсгэж айсахуй*” гэсний цаана “*эхнэрээ аваад буцаж*” байсан гэх санаа илрэх бөгөөд энэ нь тодорхой үгээр илрэхгүй хам утгаас л ойлгогдож байна. 55 дугаар зүйлийн эхний өгүүлбэрт аман түүхийн найруулгын

¹¹ *Монголын нууц товчоо*. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990, 93 дугаар тал.

¹² Кудияров А.В. *Стиль “Тайной истории”: имплицитность, вариация, репрезентативность, подхват*. - Mongolica: Памяти академика Б.Я.Владимирцова. Москва, 1986, с.36-51.

¹³ *Монголын нууц товчоо*. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990, 18 дугаар тал.

онцлог бүр ч тодорхой илэрсэн байна. Энд өгүүлбэр шууд “хүрэхүй лүгээ” гэж эхлээд энэ үйлийн эздийг буюу ах дүү гурвыг үгээр илэрхийлэн хэлсэнгүй орхижээ. Ах дүү гурав хүрэлцэн очиход “*Чилэдү айж, хурдан хубат ажгуу*” гэв. Энэ “хурдан хубат ажгуу” гэсэн нь Чилэдүгийн унаж яваа морийг хэлжээ. Хурдан хуба морь Чилэдүд хамаатай болох санаа энд өгөх оршихын –*m* нөхцөл, үйл үгийн одоо цагийн “*ажгуу*” гэсэн хэл зүйн хэлбэрээр дам илэрсэн тул морь, үйлийн эзэн хоёрыг үгээр илэрхийлэлгүй орхисон болох нь тодорхой байна. Энэ өгүүлбэрийн үггүй илрэх санааг тодруулбал: “/*Чилэдү/ хурдан хуба /мори/-ту ажгуу*” болно. Үүний дараачийн өгүүлбэрт үйлийн эздийг (тухайлбал Их Чилэдү мориныхоо гуяыг дэлдэж буруудсан, ах дүү гурав түүний хойноос хөөсөн) мөн л орхисон байна¹⁴.

Аман уламжлалд бас үгийн ердийн болон хүндэтгэлийн утгыг баатруудын зэрэг дэвийг ялгаж өгөх найруулгын хэрэглүүр болгон ашигласан нь харагдана. Хүндэтгэлийн (репрезентатив) найруулгын жишээг авч үзье. Чингис хааны өвөг дээдсийн таалал төгссөнийг “=*gei bolba - үгүй болов*” гэсэн хүндэтгэлийн үгээр илэрхийлнэ. Жишээ нь:

17. Тийн атал Добу мэргэн үгүй болов.

22. Тэдүй атал Алун гобай эх нь үгүй болов.

44. Боданчар үгүй болсны хойно ...¹⁵

Гэтэл Чингис хааны нас барсны тухайд түүний тэнгэр язгуурт гэдгийг, мөн их хааны зэрэгт хүрсэн зэргийг харгалзан үзэж “*dngrī-tur !arba - тэнгэрт гарав*” гэсэн огт өөр хүндэтгэлийн үгийг хэрэглэв.

268. ... гахай жил Чингис хаан *тэнгэрт гарав*.¹⁶

Ер нь «Монголын нууц товчоон»-ы гол баатар Тэмүжин Чингис хаанд хамаатай үг хэллэгийг их нарийн сонгон хэрэглэсэн байдал ажиглагдана. Үүнийг ердөө “*ярих, өгүүлэх*” гэсэн утгатай үйл үгийг хэрхэн хэрэглэсэн байдлаас ажиг болно. МНТ-ны зохиогч Тэмүжинийг Чингис хаан гэмээн цоллож хаанаар өргөмжлөгдөх хүртэл (өөрөөр хэлбэл 123 дугаар зүйл хүртэл) уг баатрын хэлсэн ярьсныг ердийн “*g=ler=n - өгүүллрүүн*” гэдэг үгээр илэрхийлж байсан бол 145 дугаар зүйлээс хойш Чингис хааны хэлсэн болгоныг “*jarli! bolba - зарлиг болов*” гэсэн албан ёсны хүндэтгэлийн үг хэллэгээр илэрхийлэх болсон байна. Энэхүү “*зарлиг болов*” гэдэг үгийг МНТ-д зөвхөн Чингис хаанд хамааруулан хэрэглэсэн байдаг. 274 дүгээр зүйлээс хойш энэ хүндэтгэлийн үгийг Чингис хааны орыг залгамжилсан Өгэдэй хааны тухайд бас хэрэглэсэн байна. Чингис хаанд хандан өгүүлсэн бусад баатрын үгийг ч мөн ердийнхөөс ялган “*dong!odqu - донгодох*” /§171/, “*duradqun - дурдах*” /§254/ гэсэн үгийг хэрэглэснийг харж болно.

Ш. Гаадамба 1961 онд «*Монголын нууц товчоо*» бол /XIII зууны/ монголын уран зохиолын дурсгалт бичиг мөн» гэх ажлыг орос хэлээр бичиж эрдэмтний зэрэг

¹⁴ Гаадамын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон»*. УБ., 2000. 121 дүгээр тал.

¹⁵ *Монголын нууц товчоо*. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990, 9, 11, 15 дугаар тал.

¹⁶ *Монголын нууц товчоо*. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990, 202 дугаар тал.

хамгаалав.¹⁷ Энэ ажилд Ш.Гаадамбын гярхай ажигласнаар «Монголын нууц товчоон» нь уран зохиомлоор холбосон 30 өгүүллэгээс бүрдэж байгааг тодруулсан юм. Эдгээр өгүүллэгт үнэхээр монголын түүхэнд болж өнгөрсөн үнэн түүхт явдлыг нүдний өмнө тодрон буухаар тод томруун дүрслэн үзүүлсэн байдаг. Энэ зураглал мэт өгүүллэгүүдийн ерөнхий онцлогийн талаар Ш.Гаадамба: “Энэ зураглал өгүүллэгүүд нь нэгдүгээр хурц тод товгор дүрсэлгээ сайтай, хоёрдугаарт хүний сэтгэлийг догдлуулах зөрчил тэмцэлт өгүүлэмжтэй, гуравдугаарт нүүдэлчин ардын ахуй амьдралын болон баатруудын амин хувийн сэтгэл санааны дотоод нууцсын бүхий л нарийн ширийнийг уламжлан дамжуулах дүр зураглалын төгөлдөр баянаараа тус тус гойд ялгарна” [3, 225-226-р т.]¹⁸ гэж бичжээ.

Эдгээр 30 гаруй өгүүллэгийг зохиогч их л чадамгай хооронд нь холбож, өгүүлэгдэхүүний ерөнхий шугамд хэлхэн өгч чадсан учир чухам түүхэндээ хэдэн он жилээр алслагдсан үйл явдлууд тасралтгүй үргэлжлэн нэг нь нөгөөгөөсөө нөхцөлдөн урган гарсан мэт сэтгэгдэл төрүүлдэг. Нөгөө талаар эдгээр өгүүллэг зураглал бүхэн нь өөр өөрийн өнгө төрх, аястай болсон нь бидний санахад тэр үеийн монголчуудын дунд ихэд дэлгэрсэн аман түүхийн онцлогоос шалтгаалсан гэж үзэж байна. Тэгэхдээ аман түүхийн хэрэглэгдэхүүнийг МНТ зохиогч бэлэнчлэн авч шууд эмхэлсэнгүй, харин өөрийн зохиолын үзэл санаанд тохирохыг нь нэлээд нарийн шүүлтээр шүүн тунгаан аваад, хасахыг нь хасаж, нэмэхийг нь нэмж нэгэн бүхэл зохиолын маягтай болгож чаджээ¹⁹.

Түүхийн үйл явдал хэдий чинээн чухал байх тусам ард түмний ой тоонд төдий чинээн хурдан хоногшин үлдэж, тэр нь анхандаа дурсамж ярианы шинжтэй байснаа улмаар амаас аманд дамжин аман зохиолын “давс хужраар амтлагдан” аман хууч ярианы шинжийг олж, бичгийн түүхийн зэрэгцээ аман түүх болон хувирч ард олны дунд домог болон яригдсаар байдаг билээ. Тиймээс ч монголчууд “үнэн түүх өвгөдийн аманд” гэсэн мэргэн үгийг гаргаа биз ээ. Тэгвэл Монгол оронд XII зууны эцэс XIII зууны эхэн үеэр өрнөсөн үйл явдал чухам тийм мартагдашгүй үйл явдлын нэг байсан юм. Иймээс Чингис хааны түүхийн тавцнаа товойн гарч ирэх үеийн хэрэг явдлыг тухайн үеийн (гэрчийн мэдүүлэг, оролцогчдын дурсамж ярианаас тэмдэглэгдэн)-хээ уран сайхны арга маяг, тогтсон уламжлалынхаа хүрээнд илэрхийлэн бичсэн нь ойлгомжтой. Ингэж аман уламжлалын зүйлсийн нэг аман түүх монголын түүх бичлэгийн нэгэн үндэс нь болж өгсөн байна.

АШИГЛАСАН НОМ

1. *Ахбар-э Моголан буюу монголчуудын элдэв сонин*. Перс хэлнээс орчуулж, удиртгал, тайлбар бичсэн: Д.Анхбаяр. Улаанбаатар, 2018, 170 х.
2. Бира Ш. *Монголын түүх бичлэг 1200-1700 он*. Эрдмийн бүтээлийн эмхэтгэл, Х боть, Улаанбаатар: 2017, тал 83.

¹⁷ Гаадамба Шанджмятавын. «Сокровенное сказание монголов» как памятник художественной литературы (XIII в.). Улан-Батор, 2009, с.47-50.

¹⁸ Гаадамба Ш. “Монголын нууц товчоон” (XIII зууны) монголын уран зохиолын дурсгалт бичиг мөн болох тухай. - Mongolica: IAMS, Vol.1(22), 1990, 225-226 дугаар тал.

¹⁹ Гаадамын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон»*. УБ., 2000. 137-138 дугаар тал.

3. Гаадамба Ш. “Монголын нууц товчоон” (XIII зууны) монголын уран зохиолын дурсгалт бичиг мөн болох тухай. - Mongolica: IAMS, Vol.1(22), 1990, 225-226 дугаар тал.
4. Гаадамба Шанджмятавын. «Сокровенное сказание монголов» как памятник художественной литературы (XIII в.). Улан-Батор, 2009, с.47-50.
5. Гаадамбын Билгүүдэй. Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон». УБ., 2000, 166 х.
6. Кудияров А.В. *Стиль “Тайной истории”:* имплицитность, вариация, репрезентативность, подхват. - Mongolica: Памяти академика Б.Я.Владимирцова. Москва, 1986, с.36-51.
7. *Монголын нууц товчоо.* Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990.
8. Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей.* Том II. Перевод с персидского О.И.Смирновой, примеч. Б.И.Панкратова и О.И.Смирновой, ред. проф. А.А.Семенова. Изд-во Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1952.

ХОЁР. ХААНЫ ИТГЭЛ ҮНЭМШИЛ БА ШАШИН ШҮТЛЭГ

Чингис хааны итгэл үнэмшил юу байсан бэ гэсэн асуултад хариулахын тулд бид юуны өмнө «Монголын нууц товчоон»-ы уг бичвэр дэх баримтад хандах хэрэгтэй юм. Учир нь Чингис хааны нэгэн насны үйл хэргийг монголчууд зөвхөн өөрсдийн мэддэг байсан тэр л аргаараа бичиж тэмдэглэж үлдээсэн анхны сурвалж болно. Тиймээс бид Чингис хааны итгэл үнэмшлийг батлах баримтын эрлээ чухам энэ сурвалжаас эхлэх нь зүйн хэрэг билээ.

Монголын их хааны итгэл үнэмшлийн тухай «Монголын нууц товчоон»-д юу гэж өгүүлдэг вэ?

Баримт нэг.

1 §. Чингис хаган-у ижагур *дээр-э тнгри-эчэ* зайаг-а-ту төрөхсөн Бөртэ Чинба ажугу.

[Чингис хааны язгуур *дээр тэнгэрээс* заяат төрсөн Бөртэ-Чоно ажгуу.

1. Чингис хааны язгуур, *дээр тэнгэрээс* заяат төрсөн Бөртэчино, ... Ц.Дамдинсүрэн, 1976, 19.]

Чингис хааны язгуурыг “дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бөртэ Чоно ажгуу” гэж дээр тэнгэрээс заяат төрсөн өвөг дээдэс Бөртэ Чонотой шууд холбожээ. Энэ нь монголчуудын өөрийн гарал үүслээ Бөртэ Чонотой холбон ойлгодог итгэл үнэмшлийн баримт гарцаагүй мөн. Энэ “тэнгэрээс заяат” гэх санаа зөвхөн их хаанд юм уу, эсвэл өвөг дээдэс Бөртэ Чонод хамаатай юу гэвэл үгүй бололтой юм. Учир нь «Монголын нууц товчоон»-ы уг бичвэрт бас Увас Мэргидийн Дайр Үсүний охин Хулан хатны үгэнд “тэнгэр газрын заяагаар” гэх санаа давтагдаж байна.

197 §. Хулан хатун өгүлэрүн: Найаг-а өгүлэлүгэ: Чингис хаган-у йэкэ ноён буюу би. Бида хамту өки чину Чингис хаган-а үжэгүлүй-э. Жагур-а чэриг-үд самагураху кэмэн идхаба. Эдүгэ Найаг-а-(д)ача бусуд чэриг-үд-түр учирабасу самагун-тур түйдкүй-түр орухуй-у ажугу. Хай энэ Найаг-а-тур учирахуй ман-у сайин болба. Эдүгэ Найаг-а-(д)ача асагутал-а, хаган сойорхабасу **тнгри-ийн жайаг-а-бар эчигэ экэ төрөгүлүксэн** марайан-ача асагугасай кэмэн өчиклэжүкүй. [Ш.Гаадамба, 1990, 126]

[Хулан хатан өгүүлрүүн: Наягаа өгүүлээ Чингис хааны их ноён буюу би. Бид хамт өки чину хаанаа үзүүлэе. Зуур цэргүүд самураху хэмээн ятгалаа. Эдүгээ Наягаадаас бусад цэргүүд-түр учирабасу самаву-тур түйтхүйд орухуй юу ажугу хай энэ Ная-тур учирах ману сайн болов. Эдүгээ Наяагаас асагтал хаан соёрхвоос **тэнгэрийн заяагаар эцэг эх төрүүлсэн марианаас** асууваас хэмээн өгүүлжээ].

[197. Хулан үгүүлрүүн: «Надад Наяа ноёны хэлсэн нь: «Би Чингис хааны их ноён билээ. Бид хамт хаанд бараалхаж очъё. Замын зуур цэргүүд самуурах болзошгүй» гэж ятгав. Хэрэв Наяа ноён учирч тусалсангүй бол бид завсрын цэрэгт баригдаж, тэдний жавшаан болох бишүү. Хай энэ Наяатай учирсан минь сайн болов. Одоо энэ Наяа ноёноос асуухын оронд хаан соёрхвол, **тэнгэрээс заяасан, эцэг эхээс төрүүлсэн махбоды минь** шалгаж үзтүгэй» гэжээ. Ц.Дамдинсүрэн, 1976, 151.]

Хулан хатны үгэнд гарч буй “тэнгэрийн заяагаар эцэг эх төрүүлсэн марианаас асуу” гэдгийг санагдуулам зүйлийг бид Өгэдэй хааны хэлсэн үгээс мэдэж болно. Өгэдэй хаан “тэнгэр газраас заяат төрсөн” гэж зэрлэг ан амьтан гөрөөсийн тухайд хэлжээ.

281 §. Баса тнгри гажар-ача жайаг-а-ту төрөксэн гөрөгэсүн-и ах-а дэгү жүк одогужай кэмэн харамлажу хорог-а тугург-а нүдэгүлжү жэдгүжү аху болон ах-а дэгү-(д)эчэ чималихай үгэ соносба би, буругу кү болба. [Ш.Гаадамба, 1990, 215-216]

[Бас тэнгэр газраас заяат төрсөн гөрөөсийг ах дүү зүг одуузай хэмээн харамлаж хороо туурга нүдүүлж зэтгэж аху болон ах дүүгээс чамлахуй үг сонсов би, буруу хөө болов.

281. Дөрөвдүгээрт, тэнгэр газрын заяагаар төрсөн гөрөөсийг бусад ах дүү нарын нутагт очих болуузай гэж харамлаж, шавар хэрэм бариулж, ах дүү нараас гомдох үгийг сонсов, би. Ц.Дамдинсүрэн, 1976, 238.]

Баримт хоёр. Тэмүжин бага залуугаасаа сэргэлэн цовоо, аргат болохыг Сүлдэсүн овгийн Сорхан-шар Ононы шугуйд үзэж “ийм аргатын тул нүдэндээ галт, нүүрэндээ гэрээт” гэж хэлжээ. Энэ зүйр үг орчин цагт “нүдэндээ галтай, нүүрэндээ цогтой” гэх болжээ.

82 §. Тэрэ алдагсан күмүн йэкэ дагу-бар барий-а күмүн алдаба кэмэн хайилахуй-дур Тайичигуд хурижу ирэжү, эдүр мэтү сарагур-а Онон-у түн-и бэдэрибэ. Харих-тур кэбтэжү бүкүй-йи Сүлдэс-үн Сорхан-сир-а жөб дагарижу үжэжү үгүлэрүн, жөб элэ эйимү аргату-йин тула **нидүн-дүр-ийэн гал-ту нигур-тур-ийан гэрэ-тү** кэмэн Тайичигуд ах-а дэгү-дэгэн тэйин элэ найтагдан ажугу чи. Тэйин-кү кэбтэ. Үлү жигаху би кэмэгэд нөкчиба. Баса харин бэдэрий-э кэмэлдүкүй-түр Сорхан-сир-а үгүлэрүн, мөн мөн мөр-ийэр-ийэн эсэ үжэксэн гажар-ийан үжэгэд харин бэдэрий-э кэмэбэ. Жэ кү кэмэлдүбэ. Мөн мөн мөр-ийэр харин бэдэрижү, баса Сорхан-сир-а дагарижу үгүлэрүн: ах-а дэгү чину ама-бан сидү-бэн билэгүдэжү айису. Тэйин кэбтэ. Хадагужи-кү кэмэгэд нөкчиба. [Ш.Гаадамба, 1990, 33]

[Тэр алдсан хүн их дуугаар бариа хүн алдав хэмээн хайлахад Тайчууд хурж ирж, өдөр мэт саруулд Ононы түнийг бэдрэв. Харигт хэвтэж бүхийг Сүлдэсийн Сорхан шар зөв дайрж үзэж өгүүлрүүн: зөв эл **ийм аргатын тул нүдэндээ галт нүүрэндээ гэрээт** хэмээн Тайчууд ах дүүдээ тийн эл найтагдан ажгуу чи. Тийнхүү хэвт. Үл заах би хэмээгээд нөгчив. Бас харин бидэрье хэмээлдэхэд Сорхан шар өгүүлрүүн: мөн мөн мөрөөрөө эс үзсэн газраа үзээд харин бэдэрье хэмээв. За хө хэмээлдэв. Мөн мөн мөрөөр харин бэдэрч, бас Сорхан шар дайрч өгүүлрүүн: ах дүү чинь амаа шүдээ билүүдэж айсу. Тийн хэвт. Хатууж хөө хэмээгээд нөгчив.

82. «Баригдсан хүнийг алдав» гэж түүнийг сахиж байсан хүн их дуугаар хашхирахад тарсан тайчууд цуглан ирж, өдөр мэт саруул шөнө Ононы шугуйг нэгжин бэдрэв. Усны харигт хэвтэж байгаа Тэмүжинтэй сүлдүсний Сорхан-шар яг тохиолдон үзэж өгүүлрүүн: [Усанд чилмий (ором?)-гүй, огторгуйд мөргүй тул чиний ингэж хэвтэх зөв байна. А.то.] «Чи **ийм аргатай бөгөөд нүдэндээ галтай, нүүртээ гэрэлтэй** хүн тул тайчууд ийнхүү атаархах ажээ. Чи ингээд хэвтэж бай. Би чамайг зааж өгөхгүй» гээд

өнгөрөн одов. Цааш хэрхэн эрэхийг тайчууд нар зөвлөхөд, Сорхан-шар үгүүдрүүн: «Хүн бүр явсан мөрөөр гэдрэг явж, орчны газрыг дахин шалгаж үзье» гэвэл цөм «За» гэж зөвшөөрч, хүн бүр явсан мөрөөрөө явж эрэв. Бас Сорхан-шар, Тэмүжинг дайрч «Ах дүү тайчууд нар, ам шүдээ билүүдэж айсуй явна. Чи хатуужин хэвтэж бай» гээд өнгөрч одов. [Ц.Дамдинсүрэн, 1976, 40-41.]

Тэгвэл Тэмүжин хөвгүүнийхээ эрдмийг Өгэлүн эх “цээж эрдэмт” гэж хэлсэн үг «Монголын нууц товчоон»-ы бичвэрт тэмдэглэгдэн үлджээ. Үүнийг доор сийрүүлбэл:

уākibā 。 Tāmūjin ānā nikān kōkō mīnu baraqu bülä’ä 。 Qači’un Otčigīn qoya’ula bolju nikān kōkō ülü baraqu bülä’ä 。 Qasar бүрүн qoyar бүри kōkōt mīnu baraju čä’äji mīnu a’ui boltala amurlī’ulju čä’äji a’ui bolqaqu bülä’ä 。 tā’ü-bār ärdämtü Tāmūjin mīnu čä’äji ärdämtü Qasar mīnu qabu güčü ärdämtü tula qarbučaju qarūqsan-i qarbuju oro’ulqu bülä’ä 。 oqjatčū qarūqsan-i hontučaju oro’ulqu bülä’ä 。 ädö’ä daısun gü’ün-i muqutqaba kǎ’äjü Qasar-i

[244 § ... Тэмүжин энэ никэн көкө мину бараху бүлээ. Хачиун Отчигин хойаула болжу никэн көкө үлү бараху бүлээ. Хасар бүрүн хойар бүри көкөт мину баражу чээжи мину агуй болтала амурлиулжу чээжи ауй болгаху бүлээ. Түү-бэр эрдэмтү Тэмүжин мину чээжи эрдэмтү Хасар мину хабу күчү эрдэмтү тул харбучажу гаругсан-и харбужу ороулху бүлээ. Огжатчу гаругсан-и хонтучажу ороулху бүлээ.

Энэ хэсгийг Ц.Дамдинсүрэн: “244. «Үүнийг харж байна уу? Хөхсөн хөх чинь энэ байна. Хавиргаа хадран хазагчид, хүйгээ хүчирхэн таслагид! Хасар яав! Тэмүжин энэ нэгэн хөхийн сүүг хөхөж барах билээ. Хачиун Отчигин хоёул нэгэн хөхийн сүүг хөхөж үл барах билээ. Хасар бол хоёр хөхийн минь сүүг дуустал хөхөж, цээжийг минь уужим болгож амарлиулдаг билээ. Тийнхүү Тэмүжин цээжиндээ эрдэмтэй,

Хасар хав хүчтэй тул
Хатгалдан зайлагсдыг
Харвах сумын хүчээр
Хамж авчирдаг билээ.
Огшиж дутаагсдыг
Онох сумын хүчээр
Оруулан авчирдаг билээ”.

[Ц.Дамдинсүрэн, 1976, 200.]

гэж орчуулжээ.

Баримт гурав. Тэмүжинд Тайчиудад баригдах аюул тулгарахад “цатгалан могой ч шургахад” бэрхтэй ой модонд бүгж 3 хоноод морио хөтөлж явахад мориноос эмээл нь мултран унав. Эргэж үзвэл эмээлийн олом хөмөлдөрөг хэвээр байтал мултарсан ажээ. «Олом мултарч болох гэвч, хөмөлдөрөг яахин мултарна. Тэнгэр ятгаж байгаа болов уу? гэж бодоод бас гурав хоног хүлээв. Дахин гарахаар явахад шугуйгаас гарах замыг гэрийн чинээ цагаан чулуу бөглөн хэвтэж байхыг хараад Тэмүжин “тэнгэр ятгав” гэж үзэн хоёр ч удаа эргэж буцсан гэх үйлдэлд Тэмүжин тэнгэрийн тэмдэгт итгэж буй байдал харагдаж байна. Үүнийг «Монголын нууц товчоон»-ы уг бичвэрт:

80 §. Тэмүжин сугуй дотор-а гурба хоножу гарсу кэмэн морин-ийан көтөлжү айисухуй-дур морин-ача эмэгэл ину мүлтүрэжү хочоржуху харижу үжэбэсү

эмэгэл көмүлдүргэлэксэгэр олонглагсагар мөлтүрчү хочоржуху. Олонг чу болтугай көмүлдүргэ баса кэр мөлтүрэкү бөлүгэ. *Тигри идган ахуй* у кэмэжү харижу баса гурба хоноба. Баса гарчу айисухуй-дур сигуй-ийн амасар-а хосилиг-ун тэдүй чаган гүрү амасар-а бөклэн унажухуй. *Тигри идган ахуй* у кэмэжү харижу баса гурба хоноба. [Ш.Гаадамба, 1990, 32.]

[80. Тэмүжин шугуй дотор гурав хонож гарья хэмээн морио хөтөлж айсахад мориноос эмээл нь мөлтөрч хоцорчээ харьж үзвээс эмээл хөмөлдөргөлсөөр оломлосоор мөлтөрч хоцорчээ. Олом ч болтугай хөмөldrөг бас хэр мөлтрө бөлгөө. Тэнгэр ятга ахуу юу хэмээж харьж бас гурав хонов. Бас гарч айсахад шугуйн амсараа хошилигийн төдий цагаан гүр амсар бөглөн унажээ. **Тэнгэр ятган ахуй юу хэмээж харьж бас гурав хонов.**]

[80. Тэмүжин, шугуй дотор гурав хонож одоо харья гэж морио хөтөлж явахад мориноос эмээл нь мултран унав. Эргэж үзвэл эмээлийн олом хөмөldrөг хэвээр байтал мултарсан ажээ. «Олом мултарч болох гэвч, хөмөldrөг яахин мултарна. Тэнгэр ятгаж байгаа болов уу?» гэж бас гурав хоног хүлээв. Дахин гарахаар явахад шугуйгаас гарах замыг гэрийн чинээ цагаан чулуу бөглөн хэвтэж байна. **«Тэнгэр ятгаж байгаа болов уу?»** гэж буцаж бас гурав хонов. [Ц.Дамдинсүрэн, 1976, 40.]

Энэ Тэмүжин шугуйгаас гарахыг хүссэн боловч унаж явсан морины олом нь ч мултарч болох ч хөмөldrөгө хэрхэн мултрах, энэ лав **“Тэнгэр ятган байгаа хэрэг биз ээ”** гээд харьсан, бас гурав хоноод гарах гэтэл хошилонгийн /гэрийн/ чинээ цагаан чулуу амсар бөглөсөн тул мөн л **“Тэнгэр ятган байгаа биз ээ”** гэж эргэн бас гурав хонолоо гэж гардаг.

Баримт дөрөв.

103 §-д: Тэмүжин тэдэ гурбан Мэркид магад гэйд-гүр-ийэн ажираба-йу бөкчү-кү амуй кэмэн Бэлгэтэй, Богорчи, Жэлм-э гурба-йи Мэркид-үн хойин-а-ача ухаху та [кэмэн] гурбан хоног дагагулжу Мэркид-и көнггэгүлжү Тэмүжин Бурхан дэгэр-э-эчэ багужу эбчигү-бэн мөхөлэдчү өгүлэрүн: Хобагчин экэ-ийн солонггу болжу соносху-ийн тула үнэн болжу үжэкү-ийн тула бодан бэй-э-бэн буругудчу бугий-а мориту бугу-ийн орум орумлажу бургасун гэр гэрлэн Бурхан дэгэр-э гарулуг-а. Бурхан-халдун-а бөгэсүн-ү тэдүй амин-ийан булжагулдаба, би. Гахчахан амин-ийан хайирлан, Гахча мориту, хангдагай-ийн орум орумлажу, халхасун гэр гэрлэн, халдун дэгэр-э гарулуг-а би. Халдун Бурхан-а харча(й)-ийн тэдүй амин-ийан халхалахдаба би. Маси айугулдаба би. Бурхан халдун-и манагар бүри милиясугай. Эдүр бүри өчисүгэй урух-ун урух мину ухатугай кэмэн наран эсэрэгү бүсэ-бэн күжүгүн-дүр-ийэн эрихэлэжү махалай-бан гар-тур-ийан сэгэжигэлэжү гар-ийан эбчигүн-дүр-ийэн мөхөлэдчү наран жүк йэсүнтэ сөгөдчү сачули өчигүли өкбэ. [Ш.Гаадамба, 1990, 43-44.]

[103. [Тэд Бөртэ үжинийг аваачаад Чилэдүгийн дүү Чилэгэр бөхөд өгөв. А.то.] Тэмүжин: «Тэд гурван мэргид гэртээ харих нь уу? Ууланд бүгэх нь үү? Гурван хоног дагаж яваад мэдэж ир» гэж Бэлгүүтэй, Боорчи, Зэлмэ гурвыг илгээв. Тэмүжин өөрөө Бурхан халдун дээр бууж, өвчүүгээ дэлдэж (цохиж) залбиран үгүүлрүүн:

«Солонго мэт сонсох

Соргог Хуагчины
Сонорын хүчээр
Үен мэт үзэх
Үнэнч Хуагчины
Үзсэний ачаар
[Аюулт дайснаас
Амжин дутааж]
Бүтэн бие
Бүгэн нуугдаж
Бүдэг замыг
Мөрдөн дагаж
Бугын мөрийг мөшгөн хөөж
Бургасан гэрт
Буруулан нуугдаж
Бурхан халдунд
Амь хоргодов.
Харийн дайсан
Халдан довтлоход
Харцагаас дутаасан
Болжмор мэт
Хандгай бугын
Мөрийг дагаж
Хад хавчлын
Сүвийг эрж
Халдун ууланд
Дутааж ирээд
Хальс холтсоор гэр барьж
Халуун амиа
Хамгаалав би.
Бөглүү ойт
Бурхан уул
Бөөсөн чинээ биеий минь
Бүтэн мэнд үлдээв.
Өшөөт дайснаас
Өршөөн аварч
Өнчин бидний
Өмөг болсон
Өндөр дээд
Бурхан халдун чамайг
Өглөө бүр мялааж байя!
Өдөр бүр тахиж байя!
    Үрийн үрд
    Үүрд тахиж
    Үе тутам
    Үргэлж шүтэе!»

гэж бүсээ хүзүүнд эрих мэт өлгөж, малгайгаа гарт сэгэлдэрч, гараар өвчүүгээ дарж, наран өөд хандаж, Бурхан халдунд есөнтээ сөгдөж өчил өчин сацал сацав. [Ц.Дамдинсүрэн, 1976, 48-50.]

Энд Тэмүжин Бурхан халдун уулнаа гарч “Бурхан Халдуныг маргааш бүр мялаасугай өдөр бүр өчсүгэй ургийн урагт минь ухтугай гэж наран эсрэг бүсээ хүзүүндээ эрхилж малгайгаа гартаан сэнжиглэж, гараа өвчүүндээрээ мөөлдөж наран зүг есөнтөө сөгдөж сацал өчиүл өгөв” гэж гарч байгаа хэдий ч ууланд талархалаа илэрхийлж буй ч гэгээн наранд мөргөж цацал цацаж, өргөл өчиж байгаа нь мөн уул усны шүтлэг зан үйлээр дамжуулан наран зүг харан тэнгэрт сүсэглэн мөргөж байгааг харуулсан нэн сонирхолтой баримт болно.

Бас нэг сонирхолтой баримт гэвэл Тэмүжинд тэрсэлсэн бөөг ууц нурууг нь хугалуулж алахаас айгаагүй хирнээ Дэв тэнгэрийн хүүр биеийн дээр тусгай гэр бариулан орхиод нүүхэд бөөгийн биеийг тэнгэр таалсан буюу яг сурвалжийн үгээр хэлвэл “амь бие хоёулыг тэнгэр авч одов” гэж өгүүлж байгаа нь Тэмүжин - Чингис хааны тэнгэр шүтлэгийг бас дахин нэг харуулах мэт байна. Үүнийг «Монголын нууц товчоон»-ы уг бичвэрт:

246. Тэб-и талбихсан хосилих-ун эрүкэ (би)тэгүлжү эгүдэн даружу аран сакигулбасу гутугар сөни эдүр сир-а-да гэр-үн эрүкэ нэгэжү бэйэ сэлтэ гарчухуй. Болгабасу магад Тэб ину тэндэ болгахдаба. Чингис-хаган өгүлэрүн: Тэб-тнгри дэгү нэр-түр мину гар көл күргэксэн-ү тула дэгү нэр-үн мину жагур-а оро үгэй йэнггүкү-ийн тула тнгри-дэ эсэ тагалахдажу ами-ийан бэй-э сэлтэ абчу оддаба-жэ кэмэжүкүй. [Ш.Гаадамба, 1990, 175.]

246. Дэв тэнгэрийг тавьсан гэрийн өрхийг бүтээж, үүдийг дарж хүнээр сахиулбал, гуравдугаар шөнө үүр цайж байхад гэрийн өрх нээгдэж, Дэв тэнгэрийн бие үгүй болжээ. Нягталж үзвэл үнэхээр түүний хүүр алга байв. Чингис хаан өгүүлрүүн: "Дэв тэнгэр, миний дүү нарт гар хөл хүрсэн ба миний дүү нарын хооронд оргүй хов үг хэлсний тул тэнгэрийн таалалд эс нийлж, түүний амь бие хоёулыг тэнгэр авч одов" гэв.

[246. Тэв тэнгэрийг тавьсан гэрийн өрхийг бүтээж, үүдийг дарж хүнээр сахиулбал, гуравдугаар шөнө үүр цайж байхад гэрийн өрх нээгдэж, Тэв тэнгэрийн бие үгүй болжээ. Нягталж үзвэл үнэхээр түүний хүүр алга байв. Чингис хаан үгүүлрүүн: «Тэв тэнгэр, миний дүү нарт гар хөл хүрсэн ба миний дүү нарын хооронд оргүй хов үг хэлсний тул тэнгэрийн таалалд эс нийлж, түүний амь бие хоёулыг тэнгэр авч одов» гэв. Ц.Дамдинсүрэн, 1976, 203-204.]

МНТ-ы судлаач Ш.Чоймаа багш «Тэмүжин хөвгүүнээс Тэнгэрлэг эзэнд» номын “Чингис хааны шашны бодлого” гарчгийн доор: “Их эзэн богд бээр, хувь хүний тухайд бол эртний бөө мөргөлийн шүтлэгтэн, “Мөнх тэнгэрийн хүчинд” итгэгч байсан нь түүх шастирт тодорхой байдаг. Академич Ш.Бира гуайн бичсэнчлэн “Тэнгэрийг шүтэх ёсыг Чингис хаан Монгол туургатныг нэгтгэн, Монгол улсыг үндэслэн байгуулах төрийн бодлогынхоо нэг чухал үзэл болгон чадамгай хэрэглэж байжээ. Юуны өмнө бөө мөргөлийг хэрэг дээрээ Монгол төрийн албан ёсны мөргөл болгов. Чингис хан Нируун монголчуудын дотор хамгийн ахмад овог болох Баарин овгийн Усан өвгөнийг цагаан дээл өмсгөж, цагаан морь унуулан, бэхи хэмээх цол өргөмжлөв”. “Энэ нь Чингис хаантан бээр эсгий туургатан ард түмний биеийг бус,

сэтгэлийг хураахад эртний язгуур шүтлэгийг нь ашиглахын чухлыг сайтар ухаарсан хэрэг байлаа” гэж Ш.Чоймаа бичив.

“Чухамдаа Тэнгэрийн үзэл бол Хятадын их Цагаан хэрмээс хойш орших Дотоод Азийн өргөн уудам хээр тал нутгаар тархан оршиж байсан эртний нүүдэлчин улс түмний дунд анх үүссэн, улмаар тэдний ухаан санааг нь эзэмдэн гайхалтай удаан хугацаанд үеийн үед дамжин уламжлагдан явсаар монголчуудын их өрнөлтийн үед хөгжлийнхөө дээд цэгт хүрч” “Мөнх тэнгэрийн хүчинд, их хааны суу залийн ивээлд” хэмээх тогтсон үг хэллэгээр эхэлдэг алтан аргамжийн монгол төрийн албан бичиг Ази, Европын өртөө замаар буухиалан тархах болжээ.

Жамуха дөрвөн нөхөрт баригдаж Чингис хаанд хүргэгдэж ирээд Чингис хааны амь өршөөх үг хэлсний хариуд “Чингис хаанд юуны учир дийлдсэн бэ?” гэдгээ ингэж тайлбарлан хэлжээ. «Монголын нууц товчоон»-ы 201 дүгээр зүйлд Жамухын хэлсэн нь:

“201 §. Анда сэцэн экэ-тү төрүл-ки күлүк төрөжү эрдэм-тэн дэгү-нэр-тү өрэлик-үд нөкөд-ийэр-ийэн далан гурбан агтас-ийар-ийан болжу анда-да илагдаба-жэ. Би бүрүн эчигэ экэ-дэчэ үчүкэн хочорчу дэгү-нэр үгэй-күн. Эм-э мину домогчи итгэл үгэй-күн нөкөд-тү тэгүбэр **тигри-эчэ жайаг-а-ту анда-да илагдаба-жэ**” [Ш.Гаадамба, 1990, 135.]

“201. Анд цэцэн эхэт төрөлх хүлүг төрж, эрдэмтэн дүү нэр, өрлөгүүд нөхөдөөрөө, далан гурван агтасаараа болж андад ялагдав зэ. Би бүрүн эцэг эхээс өчүхэн хочорч дүү нэр үгүй. Эм минь домогч итгэлгүй нөхөдөд түүгээр **тэнгэрээс заяат андад ялагдав зэ**” гэхийг

[201. Сэргэлэн баатар чамд

Сэцэн эх заяажээ.

Эрэлхэг баатар андад

Эрдэмтэн дүү нар төржээ.

Далан гурван хүлэгтэй

Дархан өрлөг нөхөдтэй

Далай Чингис чамдаа

Дарагдаж мөхөв, би чинь.

Өөрийн эцэг эхээс

Өнчин бие хоцроод

Итгэх сайн нөхөргүй

Идтэй сайн дүүгүй

Илүү дутуу үгтэй

Их домогч эхнэртэй

Ийм байсан учраас

Тэнгэр эцгээс заяатай

Тэмүжин чамд дийлэгдэв, би. [Ц.Дамдинсүрэн, 1976, 162.]

гэж Ц.Дамдинсүрэн шүлэглэн орчуулжээ. Жамухын үгэнд Чингис хааныг “тэнгэр заяат андад ялагдав” гэж түүний тэнгэр язгууртайг онцлон хэлжээ.

Чингис хааны тэнгэрийг бишрэн шүтэх итгэл үнэмшлийг түүний Чанчун бомбад бичсэн захидлаас үзэж болно. Уг захидалд:

Мөнх тэнгэр, хятад иргэдийн хэтэрхий дээрэнгүй, омог бардмыг жигшсэн байнам.

Өдгөө би дөрвөн зүг найман зовхисын таван өнгө, дөрвөн харийн олон улс орныг нэгтгэн хураагаад нэгэн төрийн жолоонд орууллаа.

Гэвч энэ бол мөхөс миний үйл эрдэм ихийн тул бүтсэн хэрэг биш болой.

Харин Алтан улсын төр засаг итгэлгүй тогтворгүй болоход **Мөнх тэнгэрээс намайг ивээн тэтгэж**, эрхэм дээдийг залгамжлан эдлэх хувь тохиол оноосны учир би бээр өмнө зүгийн Сүн төр улстай холбоо тогтоож, өрнө зүгийн Сартуул улстай хаяа нийлэх болсон агаад Зүүн Ся улс зэрэг харь этгээдийн олон улс орон надад харьяат түшмэл улс болон дагаад байна.

Сэтгэхүл энэ нь манай Шаньюйн улсад мянган он, зуун үед эс гарсан хэрэг болвой. [Я.Ганбаатар, 2016.01.27.]

Оросын эрдэмтэн А.Г.Юрченко 2006 онд «Улс төрийн домгийн түүхэн газарзүй. XIII-XV зууны дэлхийн утга зохиолд тусгагдсан Чингис хааны дүр» гэх номыг туурвин хэвлүүлэв. Уг номд Монголын эзэнт гүрний нэгэн содон онцлогийг монголчууд эзэнт гүрнээ байгуулан дэлхийн талыг эзлэхдээ шашны дайн огт хийгээгүй, мөнх тэнгэрийн доор хүмүүн төрөлхтөн гагц хааны жолоонд энхжин орших гэсэн зорилготой байсан тухай өгүүлсэн бөгөөд монголчуудын дэлхийн дайдыг тэн хагасыг эзэлсэн их улсын нутаг дэвсгэрт байсан олон олон үндэстэн ард түмний дунд монголын эзэнт гүрэн, нэн ялангуяа түүний их хаан Чингис хааны тухай элдэв янзын зохиолууд гарч түүнд Чингис хааныг хэрхэн дүрслэн үзүүлсэн байсныг мөшгөн хөөж тодруулсан маш сонирхолтой судалгааны ажил болно. Монголчуудын цогцлон бүтээсэн эзэнт улс нь бусад улс орны үзэл суртлын дайралт давшилтад өртсөн бөгөөд энэ нь баруун газарт дэлгэрсэн лал, загалмайтны шашинтны утга зохиолд монголын эзэн улс, нэн ялангуяа Чингис хааныг үнэн байдлаас гуйвуулан дүрслэн харуулах олон зохиол бүтээл гарсан түүхийг задлан шинжилсэн юм.

Иймээс А.Г.Юрченко Эл хаант улсад монгол хаадын зарлигаар бүтээсэн Рашид-ад-Дины зохиосон «Судрын чуулган» тухайд: “Рашид-ад-Дины бусадтай хамтарсан төсөлд Чингис хаанаас Газан хааныг хүртэлх түүхийг исламын шашны тогтолцооны үүднээс бичжээ. Үүний үр дагавар нь юу байсан гэхлээр «Судрын чуулган»-д жишээлбэл Энэтхэгийн тухай бүхэл бүтэл бүлэг бичигдсэн дотор Буддыг тодорхойлж түүний сургаалын тухай дэлгэрэнгүй өгүүлсэн байдаг ч Чингис хаан Тэнгэрийн зарлиг тушаалыг хүлээсэн тухай (*möngke tengeri-yin jarliq*) нэг ч үг байдаггүй байна.”

Монголчуудын хувьд “Хаан хуралдайн шийдвэрээр сонгогддог хэдий ч түүний засаг нь хувийн чанартай. Мөнх тэнгэр хааны эрх дархыг өгдөг. Засаглах эрх чухамдаа Тэнгэрээс хаанд заяагдсан гэдгээр баталгаажна. Тэнгэрийн заяагаар бүх ард түмнүүд хааны сүр хүчийг дагах ёстой бөгөөд тэдгээр ард түмэнд үнэхээр хааны харьяанд байх, харьяалагдах боломжит байдал хоёрын хооронд онцын ялгаагүй ажээ. Иймээс Гүюг хааны илгээлтийн дотор ертөнц дахин “ил буюу хүлцэн дагагсад” болон “булха буюу үл хүлцэн босогчид” гэх хоёр бүлэгт хуваагдах тул өрөөл буюу гэх гуравдах хүчин үгүй ажээ (§11-ээс үз.). Засаглалын ийм концепцид хил хязгаар гэх ойлголт үгүй болдог байна. Гэтэл энэ үзэл баримтлалын дотор (*möngke tengeri-yin jarliq*) гэсэн нэг ч үг байдаггүй байна.” Хан хүмүүн нь тэнгэрээс заяасан хүч (*kücü*) ба хааны суу залиар (*suu*) явах учиртай ажгуу. [А.Г.Юрченко, 2006, 9.]

«Монголын Нууц Товчоон»-ы энэ бүх баримтууд Тэмүжин бүр бага балчраасаа эхлэн тэнгэрийг шүтэж явсан бөгөөд хожим нь “эсгий туургатан улсыг энх шударга” болгож “гагц жолоондоо оруулсан” их үйлсээ ч “Мөнх тэнгэрийн хүч нэмсэн, тэнгэр газарт хүч нэмсэн” гэх тэнгэр шүтлэгийн үг хэлээр засаглалаа зөвтгөж байсныг харуулж байна. Тийм ч учраас «Чингис хааны язгуур Дээр тэнгэр-ээс заяат төрсөн Бөртэ Чоно ажгуу» гэж «Монголын Нууц Товчоон» эхэлдэг байна.

АШИГЛАСАН НОМ

1. Ш.Бира. *Монголын тэнгэрийн үзэл ба тэнгэрчлэл. - Их Монгол улсын түүх, үзэл суртлын зарим онцлог асуудлууд.* УБ., 2006, 61-р тал.
2. Я.Ганбаатар. *Чанчунь бомбыг урьсан Чингис хааны заллагын захидал.* – *News.mn* 2016.01,27-ны өдөр тавигдсан ярилцлага.
3. *Монголын Нууц Товчоо.* Ц.Дамдинсүрэн эртний монгол хэлнээс орчин цагийн монгол хэлэнд орчуулав. Редактор Ш.Гаадамба, Улаанбаатар, 1976, 238х.
4. Paul Pelliot. *Histoire Secrète des Mongols.* Restitution du texte Mongol et Traduction Française des Chapitres I à VI. Paris, 1949.
5. *Монголын Нууц Товчоон* эртний үг хэллэгийн түгээмэл тайлбартай шинэ хөрвүүлэг. Шинээр хөрвүүлж, тайлбар үйлдсэн доктор профессор Ш.Чоймаа. Улаанбаатар, 2011, 40-41-р тал.
6. Шаравын Чоймаа. *Тэмүжин хөвгүүнээс тэнгэрлэг эзэнд.* Улаанбаатар, 2012, 160х.
7. А.Г.Юрченко. *Историческая география политического мифа. Образ Чингис- хана в мировой литературе XIII-XV вв.* – Санкт-Петербург: Евразия, 2006, с. 7-22.

ГУРАВ. «МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН»-Ы ЭХИЙН УЛАМЖИЛЖ ИРСЭН ГУРВАН ҮЕ ШАТ

Анхны үе шат буюу “зохиогдох болсон учир” гэх нэгдүгээр хэсэг.

Анхандаа «Монголын нууц товчоон» байжээ. Уг бичгийн төгсгөлийн үгийг үзвэл:

§282. *Йэкэ хурил да(ган) хурижу хулуган-а жил хуран сар-а-да Хэлүрэн-ү Хөдэгэ арал-ун Долуган Болдаг, Силихэнцэг хойар жагур-а ордос багужу бүхүй-дур бичижү дагусба.* [Ш.Гаадамба, 1990, 216-р тал.]

§282 Их хуралдаан болж, хулгана жилийн (1240) хуран (долдугаар) сард Хэрлэний Хөдөө арлын Долоон болдог, Шилхэнцэг хоёры завсар хаан орд бууж байхад бичиж төгсгөв. [Ц.Дамдинсүрэн, 1990; 254-р тал.]

Төгсгөлийн үгийг уншаад «Монголын нууц товчоо» гэх энэ их хөлгөн судар Монгол оронд Хэрлэний Хөдөө арлын Долоон болдог, Шилхэнцэг гэдэг газар бичигдсэн болох нь ил байна. Энэ түүхт газар одоо Монгол улсын нутаг дэвсгэрт байна. Зохиолыг монгол хэлээр бичсэн байна. Төгсгөлийн үгийн доторх хамгийн чухал нэг мэдээ бол уг зохиолыг “*хулгана жил хуран сард*” бичиж дуусгасан гэж өгүүлжээ. Энэ “хулгана жил хуран сар” гэдэг нь “Дорно дахинаа дэлгэрсэн билгийн тооллын IV жарны шар хулгана жилийн хуран сар (аргын тооллын 1228 оны долдугаар сар)” болно²⁰. Төгсгөлийн үгийн бас нэг чухал мэдээ бол уг бичиг хааны ордны дотор бичигдсэн явдал болно. Анхандаа хааны ордны дотор маш нандигнан хадгалагдаж байсан. Энэ бичгийг хаан оронд суух ёслол мэт маш хүндэтгэлтэй ариун нандин ёслолын үеэр гарган ирж дуудан уншдаг байсан болов уу. Иймээс зөвхөн алтан ургийн язгууртнууд үзэх, унших эрхтэй байжээ. Чингис хаанаас хойш бичсэн энэ бичгийг ийм үед ариун нандин захиас бичгийн үүргээр ашиглаж байсан нь ойлгомжтой.

Чингис хааны захиа гэрээсээр хан хөвгүүдээс Өгэдэйг сонгож Их Монгол улсын хаан ор залгамжлуулах ёслол ийм хүндэтгэлт ариун нандин үйлс байсан юм. (1227-1228/1229?)²¹ Энэ үед «Монголын Нууц Товчоон»-ы уг эхийг анх хаан ор суух ёслолын үеэр үндсэн баримт бичгийн ёсоор хэрэглэж байсан гэж болно. Чингис хааны хан орыг залгамжлах анхны ёслолын үед их хааны хөвгүүдээс эхлэн хэн ч бай хааны гэрээслэлийг зөрчихийг хүсэхгүй байсан нь Өгэдэй хааныг сонгосон түүхэн баримтаас илэрхий байдаг билээ.

Өгэдэй хаан бол Чингис хаан Бөртэ үжин хоёрын гуравдугаар хүү юм. Рашид-ад-Дины бичсэнээр бол “Өгэдэй хаан нь анхандаа өөр ... нэртэй байсан ч, түүнд өөрт нь таалагддаггүй байснаас удалгүй Өөдөө (Өргөмжлөл) гэсэн утгатай *Өгэдэй* гэдэг нэр авчээ. Тэрээр эрхэмсэг зан, мэргэн оюун ухаан, авьяас билиг, эргэцүүлж тунгаан бодох чадвар, хэлбэршгүй хатуу зан чанар, төлөв түвшин байдал, өгөөмөр сэтгэл, шударга үнэнчээрээ алдартай олонд танигдсан хаан байжээ”²².

²⁰ Гаадамбын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын Нууц Товчоон»*. Улаанбаатар, 2000, 38-39 дүгээр тал.

²¹ Л.Бат-Эрдэнэ. *Монголын эзэнт гүрэн* (Сургамж, Монгол, Tartari, Татаар, бусад асуудлууд). I. Улаанбаатар, Улаан-үүд, Парис, 2019, 109.

²² Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том II. Перевод с персидского Ю.П.Верховского. Примечания Ю.П.Верховского и Б.И.Панкратова. Редакция проф. И.П.Петрушевского. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1960, 8.

«Монголын Нууц Товчоон»-д 269 дүгээр зүйлд: “Хулуган-а жил Чагадай, Бату тэригү-тэн баруун гар-ун хөбэгүд Одчигин нойан, Йэгү Йисүнгхэй тэригү-тэн жээгүн гар-ун хөбэгүд, Толуй тэригү-тэн гоол хөбэгүд, өкид, хүргэд, түмэд-үн, минггад-ун нойад бүрин болжу Хэрлэн-ү Хөдэгэ арал-а гүр-ийэр хуражу Чингис хаган-у нэрэйдүгсэн мөн зарлиг-ийар Өгэдэй хаган-и хан эргүбэ”²³ гэж Өгэдэй хэрхэн хаан оронд суусныг өгүүлжээ.

Энд анхаарал татаж буй зүйл бол “хулгана жил”, “Хөдөө аралд” “гүрээр хурж (бүгдээр хурж)” гэсэн мэдээ болно. Өгэдэй хааныг хулгана жил (1228)-д Хэрлэний Хөдөө аралд “Чингис хааны нэрийдсэн мөн зарлигаар Өгэдэй хааныг хан өргөв” гэсэн мэдээ байна. Энэ нь төгсгөлийн үгийн “хулгана жил хуран сардаа”, “Хэрлэний Хөдөө арлын Долоон болдог Шилхэнцэг хоёрын зуур” гэсэнтэй ижил байгааг анзаарч байгаа биз ээ.

Рашид-ад-Динд: “Хүйтний эрч суларч хаврын өдрүүд эхлэх тэр мөчид зах хязгаар нутаг, зүг бүрээс хан хөвгүүд, ноёд хөдөлж өвөг дээдсийн нутаг, их хааны ордонг чиглэн нүүдлэв. Хипчакаас Зүчи хааны хөвгүүд Урадэ, Бату, Шейбан, Берке, Беркечар, Бука-Тимур; Каялыгаас – Чагатай бүх хөвгүүд, ач нартайгаа; Имиль, Кунагаас – Угедей хаан бүх хөвгүүд, төрөл төрөгсөдтэйгээ; зүүнээс – Отчигин, Бильгутай-нойон, Качиуны хөвгүүн Илжидай-нойон тэргүүтэн авга нар, түмний, мянганы ноёдоо дагуулан тал бүрээс Хэрлэний хөвөөнөө орших ордноо хүрэлцэн ирэв. Экэ-нойон, Улуг-нойон гэж хүндлэн нэрлэгдэх Тулуй-хан эцгийнхээ голомт нутгийг сахин суусан тул мөн энд байв. Бүгд хуран цуглаад гурав хоногийн турш баярлан наадаж, жарган цэнгэсний дараа төрийн, хаан ширээний тухай ярилцаж, Чингис хааны гэрээсийн дагуу Өгэдэй хаан орыг эзлэх эрхтэйг бүгд батлан хэлэлцжээ”²⁴. Үүнийг “Өгэдэйд хаан ширээ шилжин очих тухайд хөвүүдийн бичгээр үйлдсэн баталгааг олон дахин давтан уншицгаан, Чингис хааны гэрээсэлсний дагуу Өгэдэй хаан ширээнд суух эрхтэй гэдгийг дахин баталгаажуулсны дараа Чингис хааны зарлигийн дагуу хан хөвгүүд бүгд нэгэн дуугаар Өгэдэйд хаан болж улс орноо удирдах их үйлсэд бие сэтгэлээ бүрэн зориулах ёстойг сануулаад ах дүү, амраг садан, ард иргэд хол ойрын ялгаагүй бүгд захирагдан хүчин зүтгэх үүрэгтэй”²⁵ гэжээ

(Рашид-ад-Динд бол “Эхлээд хан ор залгах хөвгүүд цуглаад Угэдэй хаанд: “Чингис хааны гэрээсэлсний дагуу тэнгэрийн ивээлээр хааны төрийг бүхий л сэтгэлээрээ барьж, холын болоод ойрын, түрэг болоод тазигууд бүгд чиний тушаалыг хүлээн авч захирагдах болтугай” гэхэд Өгэдэй хаан үүний хариуд: “Чингис хааны зарлиг та бүхний хэлж байгаагаар хүчин төгөлдөр боловч ах нар минь, авга ах нар минь байна. Нэн ялангуяа Тулуй-хан ах минь эрх мэдлийнхээ дагуу энэ хэргийг авч, монголчуудын бидний уламжлал, ёс заншлын дагуу айлын бага хүү гэртээ хамгийн том нь болж, эцгийг орлон, нутгаа сахиж голомтоо авч явдаг тул хэрэгт надаас

²³ Монгуул-ун нигуча тобчийан. Худам (ижагур эртэн-ү) монггул бичиг-ийэр монггул бичиг, удг-а судулул-ун эгүдэн-эчэ Шангжимитуб-ун Гадамба-ийн төсүгэлэн нигталажу сэргүгэгсэн сийирэгүлгэ экэ, тайилбури. /МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО. Худам монгол бичгээр сийрүүлсэн Ш.Гаадамба/, Улаанбаатар, 1990, 202-р тал.

²⁴ Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том II. Перевод с персидского Ю.П.Верховского. Примечания Ю.П.Верховского и Б.И.Панкратова. Редакция проф. И.П.Петрушевского. Изд-во АН СССР, М-Л., 1960, с.19.

²⁵ Л.Бат-Эрдэнэ. *Монголын эзэнт гүрэн* (Сургамж, Монгол, Tartari, Татаар, бусад асуудлууд). I. Улаанбаатар, Улаан-үүд, Парис, 2019, 108-109.

илүү тохирох биш үү. Улуг-нойон бол их хааны отгон хөвүүн билээ. Тулуй өдөр ч, шөнө ч, өглөө үдэшгүй хан эцгийн дэргэд байж хууль ёс, дэг журмын талаар сонсож мэдэж ирсэн. Ийм хүнийг амьд сэрүүн дэргэд байхад би хэрхэн хаан ширээнд суух билээ?” гэхэд хан хөвгүүд бүгд нэгэн дуугаар: “Чингис хаан өөрийн хөвүүд, ах дүү нар дотроос сонгож ганц чамд л энэ их хэргийг итгэн, их үйл хэргийг гүйцэлдүүлэх эрхийг олгосон, түүний гаргасан энэ хөдөлбөргүй шийдвэр, хичээнгүйлэн гарцгасан зарлигийг бид хэрхэн өөрчилж, өөр болгож чадах билээ?” гэх мэтээр ихэд учирлан гуйх, ятган сэнхрүүлсний дараа Угэдэй-хаан хан эцгийнхээ зарлиг айлдварыг зайлшгүй даган хүлээх, мөн ах дүү авга ах нарынхаа зааврыг дагах ёстой юм гэж ойлгоод зөвшөөрчээ. Ингээд хуралд оролцож байсан бүх хүмүүс малгайгаа авч, бүсээ тайлан мөрөн дээрээ тохоцгоож үхэр жил Чагатай-хан Угэдэйн баруун гараас, Тулуй-хан зүүн гараас нь, авга ах Отчигин ар нуруу бүсэлхийнээс нь түшин Угэдэйг хаан ширээнд суулгав. Тулуй-хан хаанд аяга өргөн барихад ордны дотор гадна бүх хүмүүс есөнтөө өвдөглөн ёсолж, Угэдэйг хаанаар өргөмжилжээ”²⁶ гэж бичжээ.

Дээрх хэсгээс үзвэл Чингис хааны нас барсны дараа Өгэдэй хааныг өргөмжлөх ёслолын үеэр Чингис хааны зарлигийг зөрчиж гэрээслэлийг эвдэх нэг ч хүн алтан ургийн дотроос гараагүй байна. Тэгвэл Өгэдэй хааны хойно Гүюг хааныг сонгоход, мөн Гүюг хааны дараа Мөнх хааныг их хааны сууринд өргөмжлөн залах ёслол элдэв шалтгаанаар удааширч байсан байдаг.

Өгэдэй хаанаас хойш Гүюг хаан хаан ор залгамжлах ёслол сунжирсаар 5 жил болсон байдаг. /1241-1946/²⁷

Гүюг хааны дараа Мөнх хаан их хааны ор залгамжлах ёслол мөн л нэг хоёр жил ч биш хэдэн жил болж байж шийдэгдэж байжээ. /1248-1251/²⁸

«Монголын Нууц Товчоон» Монгол оронд бичигдсэн цаг хугацааг 1228 оноос – 1254 оны хооронд болсон явдал гэж таамаглаж байна.

Монгол улсад:

1228 он - Хэрлэний Хөдөө аралд «Монголын нууц товчоон»-г бичиж дуусав.

1241-1254 он-«Монголын нууц товчоон»-ы нэмэлт хэсэг буюу Өгэдэй их хааны ор суусан тухай хэсэг нэмэгдэв.

1310 он - Эл хааны ордонд түүхч Рашид-ад-Динд «Судрын чуулган»-ыг бичихэд «Алтан дэвтэр» гэх Монголын түүхийн сурвалжийг ашиглахыг зөвшөөрөөгүй.

1368 он - Юань улсын Тогоонтөмөр хаан нийслэл Дайдуг орхин гарав. Алтан авдар чулуун өргөөнд нандигнан хадгалагдаад зуу гаруй жил болсон Монголын хаадын гэрийн нууц түүх «Монголын нууц товчоон»-ы уг эх хэрхсэн нь тодорхойгүй үлджээ.

Дараах үе шат буюу “давхар бүрхүүл дор орсон нь” гэх удаах үйлдэл.

²⁶ Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том II. Перевод с персидского Ю.П.Верховского. Примечания Ю.П.Верховского и Б.И.Панкратова. Редакция проф. И.П.Петрушевского. Изд-во АН СССР, М-Л., 1960, с.19.

²⁷ Л.Бат-Эрдэнэ. *Монголын эзэнт гүрэн* (Сургамж, Монгол, Tartari, Татаар, бусад асуудлууд). I. Улаанбаатар, Улаан-үүд, Парис, 2019, 114.

²⁸ Л.Бат-Эрдэнэ. *Монголын эзэнт гүрэн* (Сургамж, Монгол, Tartari, Татаар, бусад асуудлууд). I. Улаанбаатар, Улаан-үүд, Парис, 2019, 120.

«Монголын Нууц Товчоон» нангиад дүрс үсгийн бүрхүүлтэй болсон тухай
«Монголын Нууц Товчоон»-той нангиад дүрс үсгийн тэмдэглэлээр анх түрүүн
танилцсан улс бол хятадууд байлаа. Хятадын түүхийн «明实录 *Мин ци лу*» буюу
Мин улсын магад тэмдэглэлд «Монголын Нууц Товчоон»-ыг нангиад «元秘史
Юань ми ци» гэх нэрээр дурдсан байдгийг оросын эрдэмтэн хар лам П.И.Кафаров
олж тогтоожээ.

«明实录 *Мин ци лу*»

洪武十五年 正月 丙戌

хун ү ци ү нянь жэн юэ бин ү

命 翰 林 院 侍 讲

мин хань линь юань ци жян

但 借 高 昌 之 书

дань же гао чан жи шү

制 为 蒙 古 字

жи вэй мэн гү зы

以 通 天 下 之 言

и түн тянь шя жи янь

至 是 乃 命 火 原 洁

жи ци най мин хө юань же

编 修 马 沙 亦 黑 等

бянь шю ма ца и хэй дэн

夏 取 元 秘 史 参 考

шя чюй юань ми ци чань као

纽 切 其 字

ню че чи зы

以 谐 其 声 音

и ше чи цэн пө

既 成 诏 刊 行 之

и чэн жао кань шин зы

往 复 朔 漠

ван фу цө мө

皆 能 通 达 其 情

же нэн түн да чи чин

Тэгээд П.И.Кафаров тэр зарлигийн үгийг:

“Энэ онд хятад монгол үгсийн харьцуулсан толь бичиг зохиох зарлиг буулгав. Урьд Юань улс өөрийн бичиг үсэггүй тул албан бичгийг (зар тунхаг, зарлиг) гаочины (уйгурын) бичгийг зээлдэн авч бүх эзэмшил газартаа нэвтрүүлэх монгол үсгийг бүтээсэн бөлгөө. Эдүгээ эзэн хаан (академи) гишүүн Жан Юань-зе ба нарийн бичгийн дарга Машиа Ихэ нарт монгол үгийг хятадаар орчуул гэж зарлиг болов. Тийнхүү одон орон, газарзүй, аж төрлийн хэрэгцээ, хувцас, хоол, сав суулгын үгсийг орчуулсан ба түүнд таарах үсгийг холбон, салган хувааж түүндээ **дараа нь Юань чао ми ши-г авч тулган (орчуулгыг жинхэнэ эхтэй нь) үзээд** (хятад хэлний) аялга, дуудлага тохируулжээ. Энэ ажлыг дуусахад (энэ гарын авлагыг) хэвлэж, тархаахыг зарлиг болов. Тэр

цагаас тал нутагт байн байн одох (манай) элч нар (хэргийн) байдлыг болон (монголчуудын) бодлогыг ойлгох болжээ.”

гэж орос хэлнээ орчуулсан байдаг.

Мөн зарлигийн үгийг оросын эрдэмтэн Б.И.Панкратов /1962/ бас ингэж орчуулсан байдаг.

*“Хун У хааны 15 дугаар оны цагаан сарын бин-шюй улаан нохой өдөр (1382 оны нэгдүгээр сарын 20) хятад-харь хэлний (зүйл хуваасан) толь бичиг зохиох зарлиг буулгажээ. Урьдын Юань улс цаазын бичиг зар тунхагийг нэвтрүүлэх [өөрийн] бичиг үсэггүй тул уйгурын үсэг бичгийг зээлдэн авч, Тэнгэрийн доорхын хэлийг орчуулах монгол үсгийг зохиосныг мэдэх ажгуу. Эдүгээ эзэн хаан Хань-линийн түшмэд “эх бичиг тайлбарлагч” (ши жян) Хө Юань-зе болон “найруулагч” (бянь шю) Ма-ша и-хэй нарт монгол үгийг хятадаар орчуул гэж зарлиг болов. Тийнхүү одон орон, газар орон, хүний явдал, амьтны явдал, өмсөх идэх зүйл, эдлэл хэрэглэл тэргүүтэн ор цөм эс бичсэн нь үгүй. **Бас Юань би-ши-г авч ирэн гарын авлага болгон тулгаад (монгол) хэлний дуудлагад тохируулан (хятад дүрс) үсгээр галиглав.** Энэ бичгийг зохион дуусмагц хэвлэн нийтлэх, тархаах зарлиг буулгажээ. Тэр цагаас хойш монголын тал нутагт одох (хятадын) элч нар монголчуудын байдал болон бодлогыг ойлгон чадах бөлгөө”.*

Мин улсын анхны хаан Жү Юаньжангийн энэ зарлигийн үг үсгийг Өвөр Монгол эрдэмтэд судалгааны ном зохиолдоо олонтой дурдсан байдаг. Бид энд судлаач Д.Төмөрбаганын ийм нэгэн орчуулгыг толилуулъя.

«Монголын нууц товчоо» Мин улсын зохиолд хамаг анх тэмдэглэгдсэн нь Хуньүгийн арван тавдугаар он (1382)-ы хаврын цагаан сарын улаан нохой өдөр болно. «明实录 Мин ци лү»-гийн нэг зуу дөчин нэгдүгээр эвхмэл дэх «太祖实录 Тай зү ци лү»-д өгүүлэхдээ:

«Хуньүгийн арван тавдугаар оны хаврын цагаан сарын улаан нохой өдрөө бичгийн мэргэдийн хүрээлэнгийн дэслэн хэлэлцэгч Хоюнгай нарт зарлиг болж Хуа и и юй бичгийг төрөлжүүлэн найруулав. Хаан бодвоос урьдын Юань улс угаас үсэг бичиг алга, зарлиг гаргаж засаг тунхаглахуйя гагцхүү Гаочангийн бичгийг зээлж монгол үсэг зохиогоод дэлхий дахины хэлийг нэвтрүүлмүй. Эдүгээд Хоюнгай хийгээд тохиолдуулан найруулагч Машайиг нарт зарлиг болон хятад хэлээр түүний үгийг орчуулуулж, одон орон, газар зүй, хүмүүний үйлс, бодос бараа, хувцас идээн, эд хэрэглэлийг цөмөөр төгсгөн хураав. Дахин 元秘史 Юань ми ци-ийг авчирч хяналт болгоод үсгийг нь холбож авиаг нь зохицуулжээ. Бичиг улс бүтсэнээ зарлигаар сийлэн тархааж, үүнээс элчид ар хангайд одож ирэхүйд цөмөөр түүний байдлыг нэвтрүүлэн чаджухуй»²⁹ гэжээ.

гэж байна. Энэ бүх орчуулгыг дахин дахин цувуулж тавиад байгаагийн учир гэвэл Мин улсын хааны зарлиг гарах үед «Монголын нууц товчоог» нангиад дүрс үсгээр галиглачихсан байсан уу, аль эсвэл энэ зарлигийн ёсоор энэ үед шинээр галигласан уу гэдэг асуудал шийдэгдээгүй хэвээр байсаар байна.

²⁹ Япон улсын хэвлэсэн «明代满蒙史料 Мин дай мань мэн ци ляо» дэх «明实录抄, 蒙古篇 Мин ци лү чао, Мэн гү бянь и»-гээс эш татав. 154 дүгээр нүүр.

«Монголын нууц товчоог нангиадаар галиглаж, хадмал болон утгачилсан орчуулгыг хэзээ хийсэн бэ гэдэг асуудалд одоо болтол шийдтэй хариу олдоогүй байна. Ихэнх хүмүүсийн боддог нэг зүйл бол Мин улсын хааны зарлигаар хоёр түшмэл *Хуа и и юй* толь бичгийг хийж гүйцэтгэхийн хамтаар бас «Монголын Нууц Товчоон»-ыг хятад хүнд монгол хэл заах зорилгоор нангиад үсэг уруу үе таслан, дуудлага аялгууг тааруулсан гэх онол давамгайлсаар байгаа билээ. Чухам энэ тухай М.Жавхлан “Мин улсын сударч түшмэлийн хятад хүнд монгол хэл сургах сурах бичиг, толь бичиг болгох зорилгоор хятад үсгээр галиглан үг бүрийг нь хятадаар дор дор нь хадаж, зүйл бүрийн эцэст гол санааг нь товчлон орчуулсан хэд хэдэн хуулбараар л бидэнд уламжлан ирсэн билээ.”³⁰ гэж бичиж байна.

“Энэ бол чухамдаа Монгол оронд монгол хэлээр зохиогдсон «Монголын Нууц Товчоон» хэзээ хятад дүрс үсгийн галигийн давхар бүрхүүлтэй болсон бэ гэдэг асуудал болно. Үүнийг эрдэмтэд янз бүрээр ойлгон орчуулж ирсэн бололтой байна. Тухайлбал Японы эрдэмтэн Нака Мичиёо «Чингисү кан жицүрокү» [1907] («Чингис хааны үнэн магад тэмдэглэл») номынхоо удиртгалд өгүүлэлд «Монголын Нууц Товчоон»-ыг урьдаар авианы галигаар тэмдэглэсэн байх учиртай гэж таамагласан бол Хятадын эрдэмтэн Ван Гөвэй «Монголын Нууц Товчоон»-ыг 1369 онд хятад хэлээр орчуулсан гэж үзсэн байдаг. Эрдэмтдийн олонх нь «Монголын Нууц Товчоон»-ы хятад үсгийн галигийг 1382-1389 оны хооронд хийгдсэн болно гэж үздэг байна [Чэнь Юань, Б.И.Панкратов, Д.Цэрэнсодном]. Харин энэ мэдээтэй холбогдуулан профессор Баяр «Монголын Нууц Товчоон» гэх гурван боть зохиолынхоо дэлгэрэнгүй оршил өгүүлэлдээ: “*Хө Юаньхэ нар монгол хэлний авиаг хятад үсгээр буулгахдаа Нууц товчоогоор хяналт хийв энэ мэдээ тодолж байхаар үзвэл Нууц товчоон аль хэдийн авианы орчуулгатай (галигтай) болсон байна*” гэж үзээд улмаар «Монголын Нууц "Товчоон»-ы хятад үсгийн орчуулга (галиг) 1382 оны «Хуа и и юй» бичгээс хавьгүй өмнө Юань улсын (1260-1368) үед зохиогдсон гэсэн шинэ саналыг дэвшүүлсэн билээ”³¹. Өвөр Монголын эрдэмтэн Баярын судалгаагаар бол «Монголын Нууц Товчоон»-ы уг эхийг Юань улсын үед хятад үсгийн авианы галигт буулгаж, үг тус бүрийн ард хятад орчуулгыг хадаж, Юань улсын эх хэлээ мартсан хаадуудад зориулан анх бэлтгэсэн бололтой. Ингэж үзэхийн шалтгаан нь Юань улсын хаад Хятад оронд олон жилээр амьдарч, Хятадын соёл иргэншлийн ололтоос суралцан байсны үр дүнд хятад хэл бичиг тэдний хувьд нийгмийн харилцааны хэрэгсэл болон хувирч, төрөлх монгол хэл бичгийг төрийн хүмүүсийн харилцаанаас шахан гаргасантай холбоотой. Иймээс монгол үсгээр бичсэн зүйлийг уншиж хэрэглэхээсээ өмнө хятад бичиг үсгээр бичсэн зүйлийг илүүд үзэх болсон алтан ургийн хаад ноёдын тодорхой хүрээнийхний нийгмийн захиалга хэрэгцээгээр «Монголын Нууц Товчоон»-ы хятад үсгийн галиг, хадмал орчуулга, товч орчуулга зэрэг нь бий болсон байна.

«Монголын Нууц Товчоон» Хятад газар нангиад дүрс үсгийн бүрхүүлтэй болсон нь Юань улсын үед холбогдох бөгөөд 1264-1368 оны хооронд болсон явдал гэж таамаглаж байна. XIV зуунд “Монголын нууц товчоон”-ы уг эхийг нангиад үсгээр галиглан буулгасан нь монгол уг эхийг далдалсан бүрхүүлийн зүйл болов. Нангиад

³⁰ М.Жавхлан, 2019, 129: “Монголын нууц товчоо”-г галиглах хятад үсгийг хэрхэн сонгосон, түүний онцлог. – Монгол судлал (Хэл шинжлэл, утга зохиол, урлаг судлалын эрдэм шинжилгээний цуврал). XLII (506)8, Уб., 2018. 129-135.

³¹ Гаадамбын Билгүүдэй. Аман уламжлал ба «Монголын Нууц Товчоон». Улаанбаатар, 2000, 45-46 дүгээр тал.

үсгийн галигт үг тус бүрийн хадмал нангиад үгийн орчуулга, үүн дээр утгын товч нангиад орчуулга гэх ийм давхар бүрхүүлтэй болоод 500 гаруй жил болов.

«Юань чао ми ши» гэх нэртэй ном 1264-1368 оны хооронд Юань улсын үед гарсан байна.

Мин улсад:

1382 он - Мин улсын анхны эзэн хаан Жү овогт Юаньжан хаан ор суугаад 15 жил болоод Хятад Монгол хэлний толь бичиг «Хуа и и юй»-г найруулан зохиох тухай зарлигийн үгс дунд «Монголын нууц товчоон»-ыг «元秘史 Юань ми ши» буюу «Юанийн нууц түүх» гэсэн нэрээр анх дурдагдав.

1389 он - «Юань ми ши» буюу «Монголын нууц товчоон» хятад орчуулгын хамт анх хэвлэгдэв. Үүнийг Хуньүгийн барламал дэвтрийн 洪武刻本 хун үкэ бэнь \ «元秘史 юань ми ши» гэдэг. Энэ бол 12 бүлэгт Монголын нууц товчоон болно.

1403-1407 он-Мин улсын Чэнзү 成祖 хаан Юнлэгийн анхдугаар онд зарлиг болж «永乐典 Юнлэ да дянь»-ийг эмхэтгэн найруулах ажил эхлэн, 1407 онд эмхэтгэж дуусав.

Юнлэ да дянь (Юнлэгийн их журамлах бичиг ч гэж орчуулдаг)-ийг Чэнзү хааны төр барьсан оны цол болох Юнлэгийн (1403-1424) үед эмхлэгдсэн тухайн цагийн мэдлэгийн бүхий л салбарын зохиолыг багтаасан их цоморлог бичгийг Наньжин хотод 1403-1407 онд бичгийн мэргэдийн хороо, үүнийг бичиж хувилах бичээчдийн тусгай багийн хүчээр бүрдүүлэв.

1421 он- *Вэнь юань гэ 文淵閣 (wen yuan ge)* гэх ордны номын сантай хамт «Юнлэ да дянь»-ийг Наньжингаас Бэйжингийн хааны ордонд шилжүүлэхэд 11095 дэвтэр юм уу ботид (бэнь 本) нийт 22877 бүлэг (*жюань*) бүхий их цоморлог болсон байжээ. Үүний дотор 5179-өөс 5193 дугаар *жюанийг* эзлэн орсон зохиол бол «元秘史 Юань ми ши» болно. Үүнийг «Монголын нууц товчоон»-ы 15 бүлэгт эх гэдэг.

Чин улсад:

1805 он - Жан Шяньюнийн хадгалалтад байсан дэвтрийг Гү Гуанчи хянан тохиолдуулан 12 бүлэгт дэвтэр Хуньүгийн бармал дэвтрээс эхтэй болохыг тогтоожээ.

1848 он- Жан Мүгийн бэлтгэсэн «連筠簞 Лянь юнь и» (*Хулсан навчсан асар*) эмхэтгэлд

«永乐大典 Юнлэ да дянь» («Юнлэгийн их журамлах бичиг»)-ийн дотор байсан

15 бүлэгт «Монголын нууц товчоон»-ы эхийн хятад товч орчуулгыг таслан авч оруулав.

1866 он- Оросын хар лам Архимандарит Палладий (П.И.Кафаров) «Монголын нууц

товчоон»-ы эхийн хятад ерөнхий орчуулгыг орос хэл рүү орчуулж “Чингис хааны тухай эртний монгол туульсын зохиол” гэж нэрлэн хэвлүүлсэн билээ.

1908 он- Вэнь Тинши Е Дэхуйн барласан дэвтэр нь Бадаргуулт Төр (1875-1908)-ийн үе,

(文廷式)-ийн Щэн (盛) овогтын хадгалж байсан Гү Гуанчи (顾广祈)-ийн харгуулсан дэвтрээс хуулан авч, хожим Е Дэхуйн гарт орж, сийлүүлэн барлуулсан «Монголын нууц товчоон»

Гурав дахь үе шат буюу “давхар бүрхүүлээсээ салах үйл явц” гэх гурав дахь хэсэг.

«Монголын Нууц Товчоон»-ы галиг болоод сийрүүлгүүд гарч эхэлсэн нь.

Хятад дүрс үсгийн галигийн бүрхүүлтэй болсон «Монголын Нууц Товчоон»-ыг Хятад газар Мин улс, Чин улсын эрдэмтэн мэргэд гол төлөв түүх, түүхэн газарзүйг сонирхон элдэв тайлбар, оршил, төгсгөлийг уламжлалт аргаараа хийсээр иржээ. «Монголын Нууц Товчоон»-ы хятад галиг эхийн монгол хэлээр бичсэн уг эхийг хэл мэдэхгүйн улмаас бүрэн гүйцэд ашиглаж чадахгүй, зөвхөн хятад товч орчуулгын агуулгаас өөрсөндөө хэрэгтэй мэдээ сэлтийг шүүрдэн үзэх, тайлбар төдийхнөөр хязгаарлагдаж байсан нь³² тодорхой байна.

Хятад дүрс үсгийн галигийн хэлбэрээр олон зуун жил халхлагдан нууцлаг байдалтай байсан «Монголын Нууц Товчоог» Европ зүгийн уншигчдын хүртээл болгох анхны алхам оролдлогыг Манж Чин улсын нийслэл Бээжин дахь Оросын шашны төлөөлөгчдийн газрын эрдэмтэн лам Архамандарит Палладий (жинхэнэ нэр нь Петр Иванович Кафаров) гэгч хийжээ. Тэрээр энэ ажлаа оросоор “Старинное монгольское сказание о Чингис хане” [Чингис хааны тухай эртний монгол домог үг] гэж нэрлэн 1866 онд хэвлүүлэв.

П.И.Кафаровын гаргасан энэ зам мөрөөр одоог хүртэл «Монголын Нууц Товчоон»-ыг бүрэн эхээр нь П.Кафаров (1972), Э.Хэниш (1935, 1937, 1962), А.С.Козин (1941), К.Ширатори (1942), П.Пеллио (1949), Л.Лигети (1964, 1971), И. де Рахевильц (1972), Баяр (1981), Т.Дашцэдэн (1985), Ш.Озава (1984-1989), Б.Сумъяабаатар (1990), Японы эрдэмтэн Курибаяши Хитоши, Өвөрмонголын эрдэмтэн Чойжинжав нар (2001), Шонхор (2002), мөн Өвөрмонголын Хас-Эрдэнэ (2014) зэрэг эрдэмтэд галиглан буулгасан байна.

Эцэст нь энэ галиг хийхийн хамтаар өөр өөрсдийн хэлэнд МНТ-г орчуулах, мөн МНТ-г худам монгол бичгээр ингэж байсан гэх сийрүүлэг сэргээлтийн ажил бас хамт явж ирсэн юм. Монголын судлаач Б.Сумъяабаатар: “Монголын Нууц Товчоог нангиад эхээс нь монгол худам үсгээр сэргээн буулгасан анхны хүн хэн бэ гэвэл, оросын нэрт монголч эрдэмтэн А.М.Позднеев (1851-1920) даруй мөн”³³. Энэ бол 1897 хийгдсэн ажил юм. Гэвч энэ нь «Монголын нууц товчоон»-ы 1-96 дугаар зүйлийг хүртэл монгол бичгээр буулгаж зүүлт тайлбар хийсэн Санкт-

³² Булаг. Дундад улсын “Монголын нууц товчоон”-ы судалгааны түүхчилсэн тойм. - Mongolica: К 750 летию “Сокровенного сказания”. Наука. Издательская фирма “Восточная литература”, Москва, 1993.

³³ А.Позднеев. *Транскрипция палеографического текста “Юань-чао-ми-ши”*. Товчит толтыг Б.Сумъяабаатар, эрхэлсэн Го.Аким, Улаанбаатар хот, 2005. II тал.

Петербургийн их сургуулийн дотоод хэвлэл байсан учир тийм их түгэн дэлгэрч төдийлөн чадаагүй юм.

Ингээд монгол хүний хийсэн дараагийн орчуулга сийрүүлэг 1917 онд гартал (Цэнд гүн) бас хорин жил болжээ. Цэнд гүнгийн энэ орчуулга гарсан цагаасаа хойш олонд түгэн дэлгэрч чадалгүй эхэндээ захиалагчийн гарт (Ж.Цэвээн), сүүлдээ Оросын шинжлэх ухааны байгууллагын гар бичмэл ном судрын фонд сан хөмрөгт орж дарагдсан байдалтай олон жилийг өнгөрүүлжээ.

Цэнд гүнгийн орчуулга Монголд улсад хийгдсэнээс хойш Өвөр Монголд «Монголын нууц товчоон» гурван өөр хүний орчуулга гарсан юм.

Эд гурвын эхнийх нь Найманы Бөххишигийн орчуулга 1932-1936 онд хийгдэж, 1941 онд Кайлуд «Монголын нууц тууж» нэрээр хэвлэгдэв.

Дараагийн хүн нь Хянган аймгийн Алтан-Очирын орчуулсан «Монголын нууц товчоо»-г Богд Чингис хааны долоон зуун гучин зургадугаар оны арван хоёр сарын арван тавнаа (1941) Чуулалт хаалганд хэвлүүлэв. Гурав дахь хүн нь Ордосын Хишигбат гэдэг хүн. Хишигбатын орчуулсан «Юань улсын нууц товчоо»-г (1942) Хөххотод хэвлэв.

Өвөр Монголд гарсан орчуулгууд бүгд тус тусдаа гарсан гэдгийг хэлэх хэрэгтэй.

“Монголын нууц товчоон” нангиад үсгийн галигийн, хадмал орчуулга, утгын товч орчуулгын давхар давхар бүрхүүлээсээ салах үйл хэрэг 1866 онд П.И.Кафаровын орчуулга, орос үсгийн галигаар эхэлсэн ч уугуул монгол хэлний орчуулгын хэлбэр дүрсийг олтлоо бас дахиад жаран жилийн хугацаа шаардагдсаны эцэст орчин цагийн монгол хэл рүү орчуулсан Цэнд гүн, Бөххишиг, Х.Дугаржав, Ц.Дамдинсүрэн, Алтан-Очир, Хэшигбат нарын орчин цагийн монгол хэл рүү хийсэн орчуулгууд шил шилээ даран гарсан юм.

XX зууны эхний хагаст гарсан энэ монгол орчуулгуудаас Монгол улсад хамаатай нь Цэнд гүнгийн 1917 оны орчуулгын гар бичмэл эх (одоо ОХУ-ын ШУА-ийн Дорно дахины хүрээлэнгийн гал бичмэл номын сан хөмрөгт хадгалагдаж буй), Монгол Улсын Үндэсний нийтийн номын санд хадгалагдаж буй «Юань улсын нууц түүх» гэх нэртэй «Монголын нууц товчоон»-ы хятад утгын товч орчуулгыг Цэнд гүнгийн хятад хэлнээс монгол хэлнээ хийсэн орчуулгын гар бичмэл 4 дэвтэр хадгалагдаж буй.

Монгол улсын хувьд «Монголын нууц товчоон»-ы эхийг 1940 эхнээс ганц хүн орчуулсан нь Цэндийн Дамдинсүрэн байсан юм. Тэрбээр:

1941 он. «Монголын нууц товчоон»-ыг Цэндийн Дамдинсүрэн эртний монгол хэлнээс орчин цагийн монгол хэл рүү орчуулах ажлаа 1940 онд эхэлж, 1941 онд «Шинжлэх ухаан» сэтгүүлд «Монголын нууц товчоон»-ы эхний гурван бүлгийг анх орчуулж хэвлүүлжээ. Энэ орчуулгаа гаргахдаа оршил бичив.

1947 он. Цэндийн Дамдинсүрэн «Монголын нууц товчоон»-ы орчуулгаа тусгай дэвтэр болгон уйгуржин монгол бичгээр Улаанбаатарт хэвлүүлэв.

1957 он. Цэндийн Дамдинсүрэнгийн орчуулсан «Монголын нууц товчоон»-ы орчуулга кирилл монгол бичгээр анх удаа хэвлэгдэв.

1976 он. Цэндийн Дамдинсүрэнгийн орчуулсан «Монголын нууц товчоон»-ы орчуулга гурав дахь удаагаа хэвлэгдэв.

1990 он. Цэндийн Дамдинсүрэнгийн орчуулсан «Монголын нууц товчоон» дөрөвдэх удаагаа хэвлэгдэв.

Дээрхээс үзэхэд Цэндийн Дамдинсүрэнгийн «Монголын нууц товчоон»-ы орчуулгаар Монгол Улсын иргэд Чингис хааны үүх түүхтэй танилцан, түүний энэ орчуулгыг олон дахин хэвлэсээр ирсэн түүхтэй байна.

Монгол улсад:

1916-1917 он-Хөлөнбуйрын Цэнд гүн Нийслэл хүрээнд «Монголын нууц товчоон»-ыг 1908 оны Е Дэхуйн Шанхайд хэвлүүлсэн хятад үсгийн эхээс монгол хэл рүү орчуулан «Юань улсын нууц түүх» хэмээн нэрийджээ. Энэ гар бичмэл эхийг захиалагч Жамсраны Цэвээн авч яваад хожим хойно 1933-37 ажиллах болсон ЗХУ-ын Дорно дахины хүрээлэнгийн номын санд хадгалуулсан.

1941 он- Монгол улсын Улаанбаатар хотноо Цэндийн Дамдинсүрэн «Монголын нууц товчоон»-ы эхний гурван бүлгийг эртний монгол хэлнээс орчин цагийн монгол хэл рүү орчуулж «Шинжлэх ухаан» сэтгүүлд хэвлүүлэв.

1947 он Цэндийн Дамдинсүрэнгийн орчуулсан «Монголын нууц товчоон» тусгай дэвтэр ном болон уйгуржин монгол үсгээр хэвлэгдэв.

1957 он Цэндийн Дамдинсүрэнгийн орчуулсан «Монголын нууц товчоон» шинэ үсгээр анх удаа хэвлэгдэв.

1976 он- Энэ хэвлэл 1976 онд гурав дахь удаагаа Монгол улсад хэвлэгдэв.

АШИГЛАСАН НОМ

Л.Бат-Эрдэнэ. *Монголын эзэнт гүрэн* (Сургамж, Монгол, Tartari, Татаар, бусад асуудлууд). I. Улаанбаатар, Улаан-үүд, Парис, 2019, 360 х.

Баяр - Bayar. *Erte edüge-yin “Mongyol-un niguča tobčiyān [neyite yurban debter] Mongyol üsüg kiged olan ulus-un yaliy-iyar orčiyuluysan.* Kökeqota, 1981 /Баяр. Эрт эдүгээгийн «Монголын нууц товчоон» [нийт гурван дэвтэр] Монгол үсэг хийгээд олон улсын галигаар орчуулсан. Хөххот, 1981 он./

Гаадамбын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын Нууц Товчоон».* Улаанбаатар, 2000, 166х.

Булаг. *Дундад улсын “Монголын нууц товчоон”-ы судалгааны түүхчилсэн тойм.* - Mongolica: К 750 летию “Сокровенного сказания”. Наука. Издательская фирма “Восточная литература”, Москва, 1993.

Дамдинсүрэн Ц. - *Mongyol-un niuča tobčiyān.* Sinjilekü uqaγan. Ulayanbaγatur. Orosil, бүлүг I, II, III - 1941, №1; бүлүг IV- 1941, №2; бүлүг V - 1942, №4; бүлүг VI- 1942, №5; бүлүг VII - 1942, №6.

М.Жавхлан, 2019, 129: “*Монголын нууц товчоо*”-г галиглах хятад үсгийг хэрхэн сонгосон, түүний онцлог. – Монгол судлал (Хэл шинжлэл, утга зохиол, урлаг судлалын эрдэм шинжилгээний цуврал). XLII (506)8, Уб., 2018. 129-135.

Монголын нууц товчоо. Дөрөв дэх удаагийн хэвлэл. Хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав. Ред. Ш.Гаадамба, Улаанбаатар, 1990, 256х.

Монгул-ун нигуча тобчийан. Худам (ижагур эртэн-ү) монгул бичиг-ийэр монгул бичиг, удг-а судулул-ун эгүдэн-эчэ Шангжимитуб-ун Гадамба-ийн төсүгэлэн нигталажу сэргүгэгсэн сийирэгүлгэ экэ, тайилбури. /МОНГОЛЫН

НУУЦ ТОВЧОО. Худам монгол бичгээр сийрүүлсэн Ш.Гаадамба/, Улаанбаатар, 1990, 420 х.

Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том II. Перевод с персидского Ю.П.Верховского. Примечания Ю.П.Верховского и Б.И.Панкратова. Редакция проф. И.П.Петрушевского. Изд-во АН СССР, М-Л., 1960, с.248.

Б.Төмөрбагана. *«Монголын нууц товчоо»-ны сурвалж бичиг бар хэвлэлийн судлал*. – Худам монгол бичгээс шинэ үсэгт буулгаж, оршил өгүүлэл бичсэн Г.Билгүүдэй. УБ., 2011, 248 х.

А.Позднеев. *Транскрипция палеографического текста “Юань-чао-ми-ши”*. Товчит толтыг Б.Сумъяабаатар, эрхэлсэн Го.Аким, Улаанбаатар хот, 2005. II тал *Юань улсын нууц түүх*. Цэнд орчуулав. «Монголын нууц товчоон» судлал цуврал, бар хэвлэл, 2013, 618 нүүр.

Япон улсын хэвлэсэн «*明代满蒙史料 Мин дай мань мэн ци ляо*» дэх «*明实录抄, 蒙古篇 Мин ци лу чао, Мэн гү бянь и*»-гээс эш татав. 154 дүгээр нүүр.

ДӨРӨВ. «МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН» ДАХЬ АМАН УЛАМЖЛАЛЫН ЗҮЙЛ АВАНТЕКСТИЙГ ДОХИОЛОХ НЬ

«Монголын нууц товчоон»-ы аман уламжлал юу байв гэдэг асуултанд хариулахыг хичээж олон жил болов. Бидэнд мэдэгдэж буй «Монголын нууц товчоон»-ы уг эх, бичвэр ер нь хаанаас юунаас бий болов гэдгийг эргэцүүлэн бодсоор энэхүү илтгэлийг хэлэлцүүлэгч миний бие 1999 онд «Аман уламжлал ба Монголын Нууц Товчоон» хэмээх эрдмийн ажлыг бичсэн. Уг ажилд МНТ-ы өмнөх уламжлал гэдэгт монголчуудын *домог-үлгэр, баатарлаг тууль, аман түүх* гэх гурван уламжлалыг тодруулан онцлон авч үзсэн юм.

Тухайн үед миний бие «Монголын нууц товчоон»-ы өвөрмөц шинжийн тухайд: *“Номын шарласан хуудаснаас, галиг үсгийн давхар бүрхүүлийн цаанаас ч “тал нутгийн үнэрийг” үнэрлүүлэн таниулаад байдаг чанар нь чухам юунд оршиж байна вэ? Чухам үүнд л хариулахыг бид хичээх болно”*³⁴ гэж бичиж байсан маань чухамдаа «Монголын нууц товчоон»-ы дотроос өмнөх үеийн аман уламжлалын зүйлсийн эрэл хайгуул байсан юм. Энд дурдан буй *“өмнөх үеийн аман уламжлалын зүйлс”* гэсэн баахан эв хавгүй нуршуу санааг өрнөдийн аман зохиол судлалд авантекст гэх нэр томъёогоор тэмдэглэдэг байна.

Авантекст (*фр. l'avant-texte* «дотекст, прототекст//эхийн өмнөх, өвөг эх») гэх нэр томъёог өнгөцхөн харвал цэрэг дайны урлагт хэрэглэгддэг авангард (*фр. avant-garde*, дословно: «*avant*» — впереди /өмнөх/; «*garde*» — стража /харуул/) гэх үгтэй төстэй, тийм л аргаар үүссэн үг гэлтэй. Иймээс *авангард* гэдгийг монгол цэргийн ухаанд *толгойн сэргийлэх анги /харуул/* гэх мэтээр орчуулан ярьдаг.

«Монголын нууц товчоон»-ы 37 дугаар зүйлд *“Гэр-тур-ийан хүрээд ах-а нар, дэгу нар хэлэлдэж морилаба. Мөн Бодончар-и алгинчи хагулгаба”*³⁵ гэж гарч байгаа

³⁴ Гаадамын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон»*. УБ., 2000. 29 дүгээр тал

³⁵ *Монголын нууц товчоо*. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990, 14 дүгээр тал.

нь ах дүү нар хэлэлцэж тохиролцоод дорой иргэнд морилохдоо дүү Боданчарыг “алгинчи хуулгав” гэсэн нь авангард болгон довтолгов гэсэн үг болно.

Иймээс энэ авантекст гэх үгийн “аван” гэх угтварыг *өмнөх* юм уу эсвэл *өвөг*, “текст” гэх төгсгөл хэсгийг *эх* юм уу эсвэл *бичвэр* гэж орчуулбал дээрх нэр томъёо нь “*өмнөх эх - өмнөх бичвэр*”, “*түрүү эх - түрүү бичвэр*”, “*өвөг эх - өвөг бичвэр*” “*түрүүч эх – түрүүч бичвэр*” гэх мэтээр хөрвүүлэн авч болох ч эд бүгд үгчилсэн махчилсан болхи толхи орчуулга төдий л зүйл болно. Гэтэл энэ авантекст гэх нэр томъёог 1972 онд францын эрдэмтэн Ж.Белмен-Ноэл гэгч “генетикийн шүүмжлэл”-д анх авч хэрэглэсэн ажээ. Францын “генетикийн шүүмжлэл”-д уг нэр томъёог дараах байдлаар тодорхойлж байна.

Авантекст гэж юуг хэлэх вэ?

“Авантекст” гэх нэр томъёо нь “генетикийн шүүмжлэл”-д бүрэн гүйцэд бичиж дууссан бүтээл гарахын өмнөх хэрэглэгдэхүүний бүхий л цогцосыг тэмдэглэдэг нэр байжээ. Энэ нь тухайн бүтээл төрөхөд хүргэсэн олон янзын хувилбар, хар цагаан ноорог, зураглал, төлөвлөгөө гээд тухайн зохиол бүтээлийн “генетик баримтын хавтас” мэт зүйл гэж ойлгодог байна. Аль эсвэл тухайн бүтээлийн утга бүрэлдсэн үйл явцыг илрүүлэн гаргахад тухайн досье буюу баримтын цуглуулгаас шүүн гаргаж ирсэн оюун дүгнэлтийн байгууламжийг хэлдэг байжээ³⁶. (6, 2001, 2)

Өрнө дахинд саяхнаас хэрэглэгдэх болсон авантекст гэх нэр томъёоны тодорхойлтыг санагдуулам зүйлийг дорно дахинд аль эрт цагт, дээр үеэс, үүнийг өчүүхэн тодруулбал эртний Энэтхэгийн Дандины зохиолд тохиолдож байна.

Таалал гэж юуг хэлэх вэ?

Энэ нь дорно дахины, тухайлбал, эртний Энэтхэгийн туурвил зүйн онолч Дандины «Зохист аялгууны толь»-ийн утгын 35 чимгийн сүүлийн буюу 35 дахь чимэг болох “Таалалт чимэг” хэмээхийн доторхи “*Зохист аялгуучны сэтгэснийг таалал хэмээн хэлмүй*” гэдэгтэй ихээхэн ижилхэн санаа болно. «Зохист аялгууны толь»-ийн Таалалт чимэгийн тодорхойлт болон түүний тайлбарыг үзвэл:

«**ТААЛАЛТЫН ЧИМЭГ** (ca: bhavikam, тө: dgons pa can gyi rgyan) нь зохист аялгуучин анх зохиол бүтээл туурвиж эхэлснээс бүрэн төгсөх хүртэл юу өгүүлэхээр сэдэж санаж хадгалж бодсон тэр бодлын илэрцийг “*Таалалтын чимэг*” хэмээн нэрлэжээ. Дандин:

363. Зохист аялгуучны сэтгэснийг *таалал* хэмээн хэлмүй
Зохист аялгуу бүтэх инар алин оршсон
Чимгийн орноо буй эрдэмтэн
Түүнийг *таалалт* хэмээн өгүүлмүй

Энд *таалал*, *таалалт* хэмээх хоёр ойлголт байна. Зохист аялгуучин тэрбээр өгүүлэгдэхүүн түүнийг өгүүлэх ёс, зохист аялгууны чимэг аль байдлаар өгүүлэхийг хүссэн бодол буюу санааны үргэлжлэл түүнийг “*таалал*” хэмээж байна. Өөрөөр хэлбэл, таалал хэмээхийг нь бодол, санаа, онгод, хөглөл, төлөвлөгөө ч гэж хэлж болно»³⁷.

³⁶ Авантекстийн үзэл баримтлалын талаар: Ж.-Б.Ноэль. Воссоздать рукопись, описать черновики, составить авантекст // Генетическая критика во Франции. Антология. Отв. ред. А.Д. Михайлов. Вст. ст. и словарь Е.Е. Дмитриевой. М., 1999, с. 98-114. гэдэг номноос үзнэ үү.

³⁷ Дандины “Зохист аялгууны толь”-ийн гол нэр утгын тайлбар. Зохиогчид: Д.Сумъяа, Б.Няммягмар, П.Ням-Очир, Ж.Ерөөлт, Б.Лхагважав. Редактор С.Байгалсайхан, Уб., 2017. 346х. ISBN 978-99978-52-33-5 / “Соёмбо принтинг” ХХК-д хэвлэв/

Одоо бид авантекст, текст, таалал, таалалтыг гэрчлэн харуулах зарим нэг жишээ баримтыг гаргаж ярья.

«Монголын нууц товчоон»-ы эх дотор авантекст-ийн дохио тэмдэг болсон зарим нэг зүйл байна. Жишээлбэл, «Монголын нууц товчоон»-ы 52, 57 дугаар зүйлд монголчууд хаанаа хэрхэн сонгон өргөмжилдөг байсныг өгүүлсэн хоёр хэсэг байна.

Эхнийх нь 52 дугаар зүйлд:

52. Хамаг Монголыг Хабул хаан мэдэн аба. Хабул хааны хойно Хабул хааны үгээр долоон хөвгүүдээ бөгөөтөл Сэнгүн бэлгийн хөвгүүн Амбагай хамаг Монголыг мэдэн аба. (5, 1990, 17)

гэсэн бол хоёрдахь нь 57 дугаар зүйлд:

57. Амбагай хааны Хадаан, Хотала хоёрыг нэрийдэж илгээснээр хамаг монгол тайчууд Ононы Хорхоног жубурт хурж Хоталыг хаан болгов. ... (5, 1990, 19-20)

гэжээ. Энэ бол «Монголын нууц товчоон»-ы эхэд орсон таалалтын буюу текстийн жишээ. Энд монголчууд хаан болох хүнээ хэлэлцэж, өмнөх хааны гэрээс захиасын дагуу сонгон өргөмжилдөг тухай өгүүлжээ. Ийм цуглаан дээр хүмүүс юу ярьж хэлэлцэснийг «Монголын нууц товчоон»-д дэлгэрэнгүй бичсэнгүй. Өөрөөр хэлбэл таалал буюу авантекст нь мэдэгдэхгүй байна гэсэн үг.

Хамаг монголыг эхлээд Хабул, дараа нь Амбагай мэдэн байсан, эцэст нь Амбагай хааны Хадаан, Хотала хоёрыг нэрийдэж илгээснээр хамаг монгол тайчууд Ононы Хорхоног жубурт хурж Хоталыг хаан болгов гэсэн нь хэн хэн монголын хаан болов гэдэг сонгуулийн үр дүнг мэдээлжээ. Харин монголчууд хурж хаанаа сонгохдоо хэрхэн хэлэлцэж чухам юу гэж ярьдаг хэлэлцдэг байсныг гэрчлэх баримт буюу тааллын буюу авантекстийг бид Рашид-ад-Дины номоос мэдэж болж байна.

Харин Рашид-ад-Дины «Судрын чуулган»-д Тайчиуд нь дотроо эв нэгдэлгүй байснаас хаанаа сонгож чадахгүй удсан гээд:

“Урнат аймгийн Кукдай, Матугин, Төмөр-Юрах мэт ахуй амьдралын асар их туршлагатай өвгөд ятган хэлсээр авч тэдний үгийг ухан ойлгож хүлээн авсангүй.

Энэ Кукдайн гэрт Тудагийн хүү Тогорилын эхнэр Харилун нэртэд сайн сайхан сургаалын үгийг хэлж өгөөд “Хамбакай хан арван хөвгүүнтэй болж, үүнд бүх нөхөд баясан “Хааны засаг эдний овогт үлдэх нь” хэмээн ярьдаг байлаа. Одоо тэгвэл [тэдний хооронд] үүссэн хэрүүл хагаралаас хааны эрх засаг чинь гараас чинь мултран одох нь байна”³⁸ гэж цэцдийн нэгний хэлсэн үгийг Харилун гэртээ эргэж ирээд нөхөр Тогорилд дамжуулан хэлэв.

Рашид-ад-Дины үгээр бол Тайчиудын хэрүүл хагаралыг болиулах гэж Кукдай, Матугин, Төмөрзүрх тэргүүтэн олон цэцэд ятгасан үгийг хэлсэн ч тэдний үгийг ухан ойлгож хүлээн авахгүй байжээ.

Ийм таалал буюу авантекстийн өөр нэг жишээ Лувсанданзаны «Алтан товч»-ид хадгалагдан үлджээ. Лувсанданзаны «Алтан товч»-ид *“Амгай хааны арван хөвгүүн сонс!”* гэж эхлэх Хүдэй цэцний хэлсэн үг тэмдэглэгдэн уламжилжээ.

Дээрх Лу. «Алтан товчоос» хэсэглэн авсан Хүдэй сэцний үгийг шүлгийн хэлбэрт оруулан харвал дараах мэт байна.

Хүдэй сэцэн өгүүллүүн:

³⁸ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. кн. I. М.-Л., 1952, стр. 182.

*Та Амгай хааныг арван хөвгүүн сонс!
Адархат уулыг авлам та,
Аргаль угалзыг алам та,
Аргаль угалзын махыг хувиран хуваалцахаас улам.
Алалдан тэсгэлдэн хагацам та.
Будант уулыг авлам та.
Буга согоог алам та.
Бугын махыг хувиран хуваалцахаас улам.
Бутралдан тэсгэлдэн хагацам та.
Чулуут цөлийг авлам та.
Чихтэй зээрийг алам та.
Чихтэй зээрийн махыг хувиран хуваалцахаас улам.
Чавчилалдан гөвшилдэн хагацам та.*

гэж Амгай хааны арван хөвгүүд олзоо хуваалдах гэж чавчилдан гөвшилдөн хагацдаг тухай өгүүлээд Хабул хааны долоон хөвгүүдийн эв найртайг харьцуулан ингэж шүлэглэсэн байна.

*Тэр Хабул хааны долоон хөвгүүдийн ая явдал нь ийм буюу.
Гурвихан газрыг авлам тэд.
Гулрайхан янзагыг авлам тэд
Гулрайхан янзагын махыг
Хувиран хуваан авахдаа
Хуримлалдан тахияа гээд
Хутагт буянт болтугай хэмээж тархалдам тэд.
Хүдэт уулыг авлам тэд.
Хүдэр гөрөөсийг алам тэд.
Хүдэр гөрөөсний махыг хувиран хуваан авахдаа.
Хүндлэлдэн дайралдъя хэмээж
Хүсэх мэт сайхан үгээ өгүүлэлдээд тархалдам тэд.
Давалгаат голыг авлам тэд.
Туулай хяргуулыг алам тэд.
Туулай хяргуулын махыг хувиран хувааж авахдаа
Тахилдан хүндлэлдэе хэмээж,
Таалалдахуй мэт сайхан үгээ өгүүлэлдээд тархалдам тэд.
Та Амагай хааны арван хөвгүүд авир зан тань муу.
Аху албат харцас болох та.
Тэд Хабул хааны долоон хөвгүүд эе эвтэйн хүчинд
Хамгийн хаан улсын эзэн болмуй зэ.
Та намайг муу өтөг өвгөнийг хэлэв гэж бүү аймс.
Та ах дүү нар амралдан сайхан явагтун та*

хэмээн өгүүлсэн ажгуу. (4, 1990, 116-12а).

Ш. Гаадамба 1961 онд орос хэлээр бичиж эрдмийн зэрэг хамгаалсан «Сокровенное сказание монголов как памятник художественной литературы (XIII в.)» /«Монголын нууц товчоо» бол /XIII зууны/ монголын уран зохиолын дурсгалт бичиг мөн/ хэмээх ажлынхаа гуравдугаар бүлгийг “Нууц товчооны” уламжлалд зориулжээ. «Монголын нууц товчоон»-ы уламжлалыг хадгалсан түүхэн домгууд туульсын өнгө аястай, монголчуудын үндэс угсаагаа ухамсарласан, монголчуудыг

эв нэгдэлтэй байлгах санааг халуун дотноор уриалсан, Монголын нэгдсэн улсыг байгуулахад хүчирхэг эзний гагц жолоонд орохын чухлыг ятгасан, овог аймгийн хоорондын самуун дайсагналыг жигшин эсэргүүцсэн байдгаараа нэг чиг урсгалын гэж болох зохиолууд байдаг билээ.

«Тэр үед монгол овог аймгууд эв нэгдэлтэй байх санаа нь хамгийн их дэлгэрсэн гэдгийг энэ бүхэн харуулж байна. Энэ үүднээс Хүдэй буюу эсвэл Матугун сэцний хэлсэн үг онцгой сонирхолтой юм. «Алтан товчийн» Хүдэй-сэчэн болоод Мүтүгүн (аль эсвэл «Судрын чуулганы» доторхи Матугун-сэчэн) хоёр бол нэг хүн гэж Ц. Дамдинсүрэн итгэлтэй хэлж байсан. Гэвч бид Рашид-ад-Дина номоос: “Урнат аймгийн Кукдай, Матугин, Төмөр-Урах мэт ахуй амьдралын асар их туршлагатай өвгөд ятган хэлсээр авч тэдний үгийг ухан ойлгож хүлээн авсангүй.

Энэ Кукдайн гэрт Тудагийн хүү Тогорилын эхнэр Харилун нэртэд сайн сайхан сургаалын үгийг хэлж өгөөд “Хамбакай хан арван хөвгүүнтэй болж, үүнд бүх нөхөд баясан “Хааны засаг эдний овогт үлдэх нь” хэмээн ярьдаг байлаа. Одоо тэгвэл [тэдний хооронд] үүссэн хэрүүл хагаралаас хааны эрх засаг чинь гараас чинь мултран одох нь байна”³⁹ гэж бичсэнийг уншиж болно.

Тэгээд Ш. Гаадамба үүнээс үндэслэн: “Тэгэхлээр «Алтан товч» дахь Хүдэй сэцэн нь Матугун сэцэнтэй биш, харин Кукдайтай /Рашид-ад-Динахаар/ адилтгаж болох бөгөөд тэрээр үнэхээр Амбагай ханы арван хөвгүүдийн талаар үг хэлж байжээ» (2, 2009, с.119) гэж бичжээ. Үүнээс үзвэл Хүдэй-сэчэн, Мэтүгүн /Матукун/-сэчэн хоёр нь нэг хүн байсан гэж үзэх үндэсгүй мэт.

Рашид-ад Дины «Судрын чуулган»-нд гарах Матукун ямар нөхцөлд ямар үг хэлснийг мэдэхийн тулд бид «Судрын чуулган»-ы энэ хэсгийг бүхэл хам сэдвээр авч үзэхийг хичээе.

Шүлэг

“Самын хөвгүүн Дастан [нэрт] орчлонгийн морьтон байх”

Тэрээр толгойг[оо] урхинд дэмий урхилуулахгүй нэгэн”

Хамбакай-хааны [эцэслэсний] хойно

тайжууд аймаг хэрхэн зөвлөлдсөн тухай өгүүллэг.

Татар аймаг дээр дурдсан шалтгаанаар *Хамбакай хааныг барьж* Алтан хаанд хүргэсэнд тэрээр түүнийг *алав*. Хэсэг хугацаа өнгөрсөний дараа түүний төрөл садан, хөвгүүд ба тайчууд [аймгийн] эрхтнүүд [45] цугларан хуралдаад их ор суух хэн нэгнийг сонгох гэв. Тэд хурал зөвлөлдөөнд хэсэг хугацааг өнгөрүүлсэн хэдий ч хэнийг сонгох вэ гэдэг дээр тогтож чадсангүй. Кадан-тайши Куи-кэхэрт бууж байгаад хэрээд /*кэраит*/ аймгийн эзэн Он ханы ах Гүр ханд очив. Гүр хан энэ үед Кука-басед нутаглаж байсан тул тэд [хамтдаа] тэнд арав хонов. [Гэртээ] харихаар хөдлөх үед Гүр-ханы буурч нар дарстай ваар авчирч, [тэдэнд] аягалав. Кадан-тайши өөрийн нөхөр бүрт нэг нэг балгийг уулгасны дараа үлдсэнийг [өөрөө] уужээ. Нөхөд нь огиж бөөлжсөн тул [уусан] нь тэдэнд үйлчилсэнгүй. Кадан-тайши огиж бөөлжөөгүй тул “Үдийн хоолонд надад хор өгсөн бололтой!” гэж хэлжээ. Тэгээд өвчин олж өвдөөд хавар нь нас барав. Намар болоход тэд бас нэгэн өдөр цуглараад [эзнээ сонгохоор болов]. Тэдний үелид ах дүү болох бөгөөд аймгийн удирдагч ахлагч явсан Тудур-билгэ (Түдүгүр-билигт) “Энэ тухай чи юу хэлэхээр байна вэ? Хэн эзэн болвол зохих вэ?” гэгцгээжээ. Тудур-билгэ: “Таргутаи-Кирилтукээр хэлүүлье”

³⁹ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. кн. I. М.-Л., 1952, стр. 182.

гэв. Таргутаи-Кирилтук үелид ах дүү нарын нэг, Адала-ханы хөвгүүн ажгуу. Таргутаи бас: “Би юу хэмээж чадах вэ! Матукун сэцэнээр хэлүүлье” гэжээ. Матукун сэцэн хэлсэн нь: *«Би юу хэлэх вэ?! Би болжмор мэт урхи уруу үсрэн орж хөлөө урхилуулахгүй. Үхэр хараацай харгай модны оройгоор дүүлэн нисээд урхинд орохгүйдэг. Над мэтийн доорд харц хүн үг хэлэх ямар эрхтэй билээ. Ихэс дээдэс цэцэн билгээ гаргаж хэлбэл харц бид хоёр эх хөхдөг тэлээ унага шиг тарган цатгалан байж, зав чөлөөтэй сайхан аж төрөхсөн. Хэрэв та бүгд бие биентэйгээ нэгдэж чадваас та бүгдийн хэрэг, хүмүүс та нарын хүслээр байх болно. Та бүхэн хэрэв эс нэгдвээс дотоодын аливаа хямрал хагарал, салан задгай байдал улсы чинь хэрэгт оролцох замаа олно»* гэв. Ингээд энэ талаар баахан шүлэглэн ярих зүйр цэцэн үг, сургаал үг зэргийг холин урсгаж байгаад уйлж хурлаасаа гарч одов». Энэ хуралд /мажлис/ хэнээ ч эзэн хэмээн тогтож чадсангүй.

Сүүлд тэд чухам ямар тогтоол гаргасан гэдгийг бат ноттой мэдэж чадаагүй боловч Есүгэй бахадур залуугаараа нас барсанд тайчуудын олон аймгууд Чингис хааныг эсэргүүцэн босов. Тэдгээр эсэргүүцэгдсийн түрүү нэг нь Адал ханы хөвгүүн Таргутаи Кирилтук, дараа нь Тудай, бас Курил-бахадур, Анку-Хакучу нар болон бусад эрхтнүүдийн тухай [доор] өгүүлэх болно. [Эдгээрийн дотор] хамгийн түрүү дурдагдсан нь Таргутаи-Кирилтук юм. Үүнээс үзэхүүл аймгийн ахлагчийн ор ба эрхийг лав түүнд олгосон байх ёстой. Гэхдээ түүний ач [46] Хотала хаан нас барсны дараа Чингис хааны эцэг, Бартан-бахадурын хөвгүүн Есүгэй-бахадур ноёрхох болсон нь итгэлтэй хэрэг юм. Кабул-ханы Бартан-бахадураас гадна бусад хөвгүүдийн тухай өгүүллэгүүд олон боловч энэхүү ойлбор бичигт [тэд] үүгээр хязгаарлаж, Бартан-бахадурын тухай түүний үр хүүхдийн тухай тусгайлан өгүүлэх болно.

Эндээс бид Матукун сэцэн Тайчуудын хуралд юу хэлснийг тодорхой мэдэж болж байна. Матукун сэцэн Амбагай хааны хөвгүүдээс хэн нь хан ор суух вэ гэдэг дээр “хөл нь урхинд орчих болов уу” хэмээн эмээж байж үгээ хэлсэн нь харагдаж байна. Нөгөө талаар Матукун сэцний үгийг тайчууд аймгийн хоорондоо хагаралтай зонхилогч нар хүлээж авахгүй байсанд сэтгэл нь урамгүй болж хурлаас уйлсаар гарч одсон тухай тодорхой өгүүлжээ.

Үүнээс үзэхэд Хүдэй цэцэн /Хөхдэй – Судрын чуулганд/, Матукун цэцэн хоёр бол тус тусдаа хүмүүс байсан бололтой. Гэвч эдгээр цэцдийн үгийн утга хэлсэн санаа нь хамаг монголчуудыг эв санаа нэгдэлтэй байхыг сануулан хэлсэн утгад зангилагдаж байна. Эдгээр цэцдийн хэлсэн үг бол бидний сонирхон судлаж буй авантекст буюу түрүүч эхийн шилдэг содон жишээ мөн бөгөөд энэ шүлэглэсэн үг ч азаар хожуу үеийн түүхэн зохиол «Алтан товч», монголчуудын аман хууч ярианы цуглуулга гэмээр персийн түүхчийн «Судрын чуулган»-д тэмдэглэгдэн бидний үед уламжилжээ.

«Монголын нууц товчоон»-ы 254 дугаар зүйлд Чингис хааны ууган хөвгүүн Зочийн үгэнд:

*Онтудцачу чим-а-да гартабасу эрхэй-ийэн огтолжу огорсугай,
абалдужу чим-а-да илагдабасу унагсан гажар-ача бү боссугай.*

Хан эчигэ-ийн зарлиг мэдэтүгэй гэмэбэ ⁴⁰
/Харвалцаад чамд гартвал эрхийгээ огтолж хаясугай!
Барилдаад чамд ялагдвал унасан газраас бүү боссугай!
Хан эцгийн зарлиг мэдтүгэй! //

Энэ бол Чингис хааны хөвгүүдийн ах “Зочи босоод Цагадайн энгэрээс шүүрэн барьж өгүүлрүүн: “Хаан эцэг намайг гадуурхаж үзээгүй байхад чи намайг яагаад ялгаж /225-226/ байна? Чи надаас ямар эрдэм чадлаар илүү вэ? Чи ганц догшин омгоороо илүү биз. Харвалцаад чамд гартвал эрхийгээ огтолж хаясугай! Барилдаад чамд ялагдвал унасан газраас бүү боссугай! Хан эцгийн зарлиг мэдтүгэй!” гэв.

Энэ Зочийн хэлсэн үгнээс “эрхийгээ огтолж огорсугай” гэх “таалал” болох бөгөөд үүний “таалал” нь /барууны ойлголтоор авантекст нь/ тэгвэл юу болох вэ гэдэг асуулт тавигдвал тэр нь монголын Эрхий мэргэний домог үлгэрт гарах Эрхий мэргэний андгай тангарагийн үгэндээ хүрч чадаагүйн улмаас “эрхийгээ огтлоод, эр хүнээ байгаад, хар ус уухгүй, хагд өвс идэхгүй, харанхуй нүхэнд амьдарна”⁴¹ гээд тарвага болж хувирсан гэх домог-үлгэрийн баатрын үгтэй шууд холбогдоно.

Энд бас нэгэн зүйл сонирхолтой бодол төрж байна. Чингис хааны хөвгүүдийн ахмад Зочи /ихэнхдээ Зүчи гэж таашаа бичлэг, дуудлагаар алдаршсан/ нь хөдөө хээр төрсөн тул гэртээ зочны ёсоор хүрч очсон гэж түүнд Зочи гэх нэр өгсөн гэж Рашид-ад-Дин бичсэн нь бий. Харин түүний үгэнд дүү Цагадайг өөрөөсөө юугаар илүү юм бэ? Догшин омогтойгоороо л илүү биз. Харвалцаад чамд гартвал “эрхийгээ огтолж огорсугай...” гэх үг гарч байна. Зөвхөн энэ жишээнээс харахад л Зочи бол Эрхий мэргэний тухай домог-үлгэрийг мэдэх жинхэнэ монгол хүн байсан гэж хэлж болж байна.

“Бөртэ чоно” гэдэг роман бичиж Зүчи бүх насаараа Бөртэ чонын удам угсаа гэдгээ батлахын төлөө насан турш явсан гэх утга бүхий «Бөртэ чоно» романыг Япон зохиолч Иноуэ Ясүши бичсэнийг санаж байна.

АШИГЛАСАН НОМ

1. Гаадамын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон»*. УБ., 2000. 29 дүгээр тал
2. Гаадамба Шанджмятавын, *«Сокровенное сказание монголов» как памятник художественной литературы (XIII в.)*, Улаанбаатар, 2009, с. 119.
3. *Дандины “Зохист аялгууны толь”-ийн гол нэр утгын тайлбар*. Зохиогчид: Д.Сумъяа, Б.Няммягмар, П.Ням-Очир, Ж.Ерөөлт, Б.Лхагважав. Редактор С.Байгалсайхан, УБ., 2017. 346х. ISBN 978-99978-52-33-5 / “Соёмбо принтинг” ХХК-д хэвлэв/ /С.Байгалсайхан Өмнөтгөл. 15-р талд бий/.
4. Лувсанданзан. *Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оршвой*. “The Golden Summary which relates briefly the deeds of civil governing established by ancient emperors” (The Mongol chronicle of the 17th century). УБ., 1990.

⁴⁰ *Монголын нууц товчоо*. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанджмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990, 185 дугаар тал.

⁴¹ Хүрэлшаа. Монгол домгийн соёл судлал. УБ., 2017.95-р т.

5. *Монголын нууц товчоо*. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990.
6. Неклюдов С. Ю. *Авантекст в фольклорной традиции*. – “Живая старина”, 2001, № 4, с. 2-4.
7. Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том I. Книга первая. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, ред. И примечан. проф А. А. Семенова, Изд-во Академии наук СССР, М-Л., 1952.
8. Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том I. Книга вторая. Перевод с персидского О. И. Смирновой, Примечания Б. И. Панкратова и О. И. Смирновой, ред. проф А. А. Семенова, Изд-во Академии наук СССР, М-Л., 1952.
9. Хүрэлшаа. *Монгол домгийн соёл судлал*. УБ., 2017.95-р т.:

ТАВ. «МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН» ДАХЬ АВАНТЕКСТ ҮЗЭГДЛИЙГ ИНЖАННАШИЙН «ХӨХ СУДАР»-ТАЙ ХАРЬЦУУЛАХ НЬ

«Монголын нууц товчоон» дахь өмнөх уламжлалын зүйлсийг аман зохиолын судлалд хэрэглэх болсон “авантекст” гэх үзэгдлээр тайлбарлан тайлж болмоор байна.

“Авантекст” гэх нэр томъёо нь “генетикийн шүүмжлэл”-д бүрэн гүйцэд бичиж дууссан бүтээл гарахын өмнөх хэрэглэгдэхүүний бүхий л цогцосыг тэмдэглэдэг нэр байжээ. Энэ нь тухайн бүтээл төрөхөд хүргэсэн олон янзын хувилбар, хар цагаан ноорог, зураглал, төлөвлөгөө гээд тухайн зохиол бүтээлийн “генетик баримтын хавтас” мэт зүйл гэж ойлгодог байна. Аль эсвэл тухайн бүтээлийн утга бүрэлдсэн үйл явцыг илрүүлэн гаргахад тухайн досье буюу баримтын цуглуулгаас шүүн гаргаж ирсэн оюун дүгнэлтийн байгууламжийг хэлдэг байжээ⁴²[5, 2001, 2.].

Дандины «Зохист аялгууны толь»-ийн утгын 35 чимгийн сүүлийн буюу 35 дахь чимэг болох **ТААЛАЛТЫН ЧИМЭГ** (са: bhavikam, тө: dgong pa gyi rgyan) гэж буй. Энэ нь зохист аялгууны анх зохиол бүтээл туурвиж эхэлснээс бүрэн төгсөх хүртэл юу өгүүлэхээр сэдэж санаж хадгалж бодсон тэр бодлын илэрцийг “Таалалтын чимэг” хэмээн нэрлэжээ. Дандин:

363.

Зохист аялгуучны сэтгэснийг **таалал** хэмээн хэлмүй.

Зохист аялгуун бүтэх инэр алин оршсон

Чимгийн орноо буй эрдэмтэн

Түүнийг **таалалт** хэмээн өгүүлмүй.

Энд таалал, таалалт хэмээх хоёр ойлголт байна. Зохист аялгуучин тэрбээр өгүүлэгдэхүүн түүнийг өгүүлэх ёс, зохист аялгууны чимэг аль байдлаар хүссэн бодол буюу санааны үргэлжлэл түүнийг “таалал” хэмээж байна. Өөрөөр хэлбэл таалал хэмээхийг нь бодол, санаа, онгод, хөглөл, төлөвлөгөө ч гэж хэлж болно.

Зохист аялгууг туурвихаас эхлээд төгсгөлийг бүтээж дуусах хүртэлх туурвих санаа анхан, дунд, эцэс гуравт орших чимгүүд мөн шастирын бие, шүлэглэсэн, үргэлжилсэн, хавсарсан алин ч болох, үгс тэдгээрээр өгүүлэх ёс, сэтгэлд зохистой дүр байдал төгөлдөр бүтээх энэ бүхэн нь таалалтын чимэг болно. Өөрөөр хэлбэл, зохист аялгуучин бээр сонин гайхамшигт чимэг чанар бүхий туурвилыг оюун санаандаа бодож олоод бүтээж гаргасан тэр үр дүнг “**таалалт**” гэж байна.

Товчхон өгүүлбэл, найрагчийн сэтгэл яруу найраг бүтээх гэж эхлэх нь таалал. Яруу найраг бүтээж дуусгах хүртэл бүх үеийн турш дахь санаа нь чимгийн шалтгаан юм. Яруу найргаа сайтар найруулаад шүлэг, үргэлжилсэн үг, салаавчилсан болон урьдах бүх чимгийн утгыг хурааж өгүүлсэн нь **таалалт** болно⁴³.

«Монголын нууц товчоон» дотор нэн ялангуяа Чингис хааны өвөг дээдэс удам угсааны түүхийг өгүүлсэн эхний хэсэгт ийм авантекстийн дохио тэмдэг болсон

⁴² Авантекстийн үзэл баримтлалын талаар: Ж.-Б.Ноэль. Воссоздать рукопись, описать черновики, составить авантекст. // Генетическая критика во Франции. Антология. Отв. ред. А.Д.Михайлов. Вст. ст. и словарь Е.Е.Дмитриевой. М., 1999, с.98-114. Гэдэг номноос үзнэ үү.

⁴³ Дандины «Зохист аялгууны толь»-ийн гол нэр утгын тайлбар. Зохиогчид: Д.Сумъяа, Б.Няммагмар, П.Ням-Очир, Ж.Ерөөлт, Б.Лхагважав. Редактор С.Байгалсайхан, Уб., 2017, 346х.

зарим нэг хэсэг бий. Жишээлбэл, «Монголын нууц товчоон»-ы 52, 57 дугаар зүйлд монголчууд хаанаа хэрхэн сонгон өргөмжилдөг байсныг өгүүлсэн хоёр хэсэг байна.

Эхнийх нь 52 дугаар зүйлд:

1101 52. qamuq mongqol-i qabul-qahan meden aba qabul-

1102 qahan-nu qoyina qabul qahan-nu ūge-ber dolo'an kō'ūd-iyen

1103 bō'etele senggūm-bilge-yin kō'ūn ambaqai qamuq mong=

1104 qol-i meden aba [de Racheviltz, 1972; p.22]

52. *Хамуг Монгол-и Хабул хаган мэдэн аба. Хабул хаган-у хойин-а Хабул хаган-у үгэ-бэр долуган көбэгүд-ийэн бөгэтэл-э Сэнггүн Бэлгэ-ийн көбэгүн Амбагай хаган хамуг Монгол-и мэдэн аба.* [Гаадамба, 1990; 17-р тал]

гэсэн бол хоёр дахь 57 дугаар зүйлд:

1213 57. ambaqai-qahan-nu qada'an qutula qoyar-i nereyitcū

1214 ilekse'er qamuq mongqo[1] tayici'ut onan-nu qorqonaq-jubur

1215 quraju qutula-yi qahan bolqaba ... [de Racheviltz, 1972; p.24]

57. *Амбагай хаган-у Хадаган, Хотала хойар-и нэрэйдчү илэксэн-ийэр хамуг Монгол Тайичигүд Онан-у Хорхунаг Жубур-а хурижу Хотала-йи хаган болгаба. ...* [Гаадамба, 1990; с.19-20]

гэж «Монголын нууц товчоон»-ы уг бичвэрт тэмдэглэгдэн үлджээ. Энд эрт цагийн монголчууд хаанаар өргөмжлөх хүнээ өмнөх хааны гэрээс захиасны дагуу овог аймгаараа хуран цуглаж сонгон өргөмжилдөг ёс заншилтай байсныг мэдэж болно. Овог аймгийн ийм цуглаан дээр хүмүүс юу ярьж хэлэлцэж байсныг «Монголын нууц товчоон»-д дэлгэрэнгүй бичиж үлдээсэнгүй, зөвхөн Хабул хаанаас хойш монгол, тайчууд нар Хадаан, Хотол хэмээх хоёр хүнээс Хотолыг Ононы Хорхоног жубурын хөндийд хуран цуглаж Монголын хаанд өргөмжилсөн болохыг товч дурдсан байна.

Монголын Эл хаант улсад монгол хаадын захиалгаар дэлхийн түүхийг бичсэн Рашид-ад-Дины «Судрын чуулган»-д монголын Тайчууд аймаг нь өөр зуураа эв нэгдэлгүй байснаас хаан өргөмжлөх хүнээ сонгож чадахгүй удсан, овог аймгийн доторх өтгөс цэцдийн мэргэн зөвлөгөөг хүлээн авахгүй байсан тухай бичжээ. Уг түүхэн сурвалжид Тайчууд аймагт болсон хэрүүл хагаралын тухайд:

“Урнат аймгийн Кукдай, Матугин, Төмөр-Юрах мэт ахуй амьдралын асар их туршилагатай өвгөд ятган хэлсээр авч тэдний үгийг ухан ойлгож хүлээн авсангүй.

Энэ Кукдайн гэрт Тудагийн хүү Тогорилын эхнэр Харилун нэртэд сайн сайхан сургаалын үгийг хэлж өгөөд “Хамбакай хан арван хөвгүүнтэй болж, үүнд бүх нөхөд баясан “Хааны засаг эдний овогт үлдэх нь” хэмээн ярьдаг байлаа. Одоо тэгвэл [тэдний хооронд] үүссэн хэрүүл хагаралаас хааны эрх засаг чинь гараас чинь мултран одох нь байна”⁴⁴ гэж цэцдийн нэгний хэлсэн үгийг Харилун гэртээ эргэж ирээд нөхөр Тогорилд дамжуулан хэлэв.

Рашид-ад-Дины үгээр бол Тайчиудын хэрүүл хагаралыг болиулах гэж Кукдай, Матугин, Төмөрзүрх тэргүүтэн олон цэцэд ятгасан үгийг хэлсэн ч тэдний үгийг ухан ойлгож хүлээн авахгүй байжээ.

Дээрх Лу. «Алтан товчоос» хэсэглэн авсан Хүдэй сэцний үгийг шүлгийн хэлбэрт оруулан харвал дараах мэт байна.

Хүдэй сэцэн өгүүлрүүн:

Та Амгай хааныг арван хөвгүүн сонс!

⁴⁴ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. кн. I. М.-Л., 1952, стр. 182.

*Адархат уулыг авлам та,
Аргаль угалзыг алам та,
Аргаль угалзын махыг хуви­лан хуваалцахаас улам.
Алалдан тэсгэлдэн хагацам та.
Будант уулыг авлам та.
Буга согоог алам та.
Бугын махыг хуви­лан хуваалцахаас улам.
Бутралдан тэсгэлдэн хагацам та.
Чулуут цөлийг авлам та.
Чихтэй зээрийг алам та.
Чихтэй зээрийн махыг хуви­лан хуваалцахаас улам.
Чавчилалдан гөвшилдэн хагацам та.*

гэж Амгай хааны арван хөвгүүд олзоо хуваалдах гэж чавчилдан гөвшилдөн хагацдаг тухай өгүүлээд Хабул хааны долоон хөвгүүдийн эв найртайг харьцуулан ингэж шүлэглэсэн байна.

*Тэр Хабул хааны долоон хөвгүүдийн ая явдал нь ийм буюу.
Гурвихан газрыг авлам тэд.
Гулрайхан янзагыг авлам тэд
Гулрайхан янзагын махыг
Хуви­лан хуваан авахдаа
Хуримлалдан тахияа гээд
Хутагт буянт болтугай хэмээж тархалдам тэд.
Хүдэт уулыг авлам тэд.
Хүдэр гөрөөсийг алам тэд.
Хүдэр гөрөөсний махыг хуви­лан хуваан авахдаа.
Хүндлэлдэн дай­лалдъя хэмээж
Хүсэх мэт сайхан үгээ өгүүлэлдээд тархалдам тэд.
Давалгаат голыг авлам тэд.
Туулай хяргуулыг алам тэд.
Туулай хяргуулын махыг хуви­лан хувааж авахдаа
Тахилдан хүндлэлдэе хэмээж,
Таалалдахуй мэт сайхан үгээ өгүүлэлдээд тархалдам тэд.
Та Амагай хааны арван хөвгүүд авир зан тань муу.
Аху албат харцас болох та.
Тэд Хабул хааны долоон хөвгүүд эе эвтэйн хүчинд
Хамгийн хаан улсын эзэн болмуй зэ.
Та намайг муу өтөг өвгөнийг хэлэв гэж бүү аймс.
Та ах дүү нар амралдан сайхан явагтун та*

хэмээн өгүүлсэн ажгуу. [Лувсанданзан, 1990, 116-12а].

Ш.Гаадамба 1961 онд орос хэлээр бичиж эрдмийн зэрэг хамгаалсан «Сокровенное сказание монголов как памятник художественной литературы (XIII в.)» /«Монголын нууц товчоо» бол /XIII зууны/ монголын уран зохиолын дурсгалт бичиг мөн/ хэмээх ажлынхаа гуравдугаар бүлгийг “Нууц товчооны” уламжлалд зориулжээ. «Монголын нууц товчоон»-ы уламжлалыг хадгалсан түүхэн домгууд туульсын өнгө аястай, монголчуудын үндэс угсаагаа ухамсарласан, монголчуудыг эв нэгдэлтэй байлгах санааг халуун дотноор уриалсан, Монголын нэгдсэн улсыг

байгуулахад хүчирхэг эзний гагц жолоонд орохын чухлыг ятгасан, овог аймгийн хоорондын самуун дайсагналыг жигшин эсэргүүцсэн байдгаараа нэг чиг урсгалын гэж болох зохиолууд байдаг билээ.

«Тэр үед монгол овог аймгууд эв нэгдэлтэй байх санаа нь хамгийн их дэлгэрсэн гэдгийг энэ бүхэн харуулж байна. Энэ үүднээс Хүдэй буюу эсвэл Матугун сэцний хэлсэн үг онцгой сонирхолтой юм. «Алтан товчийн» Хүдэй-сэчэн болоод Мүтүгүн (аль эсвэл «Судрын чуулганы» доторхи Матугун-сэчэн) хоёр бол нэг хүн гэж Ц. Дамдинсүрэн итгэлтэй хэлж байсан. Гэвч бид Рашид-ад-Дины номоос: “Урнат аймгийн Кукдай, Матугин, Төмөр-Урах мэт ахуй амьдралын асар их туршлагатай өвгөд ятган хэлсээр авч тэдний үгийг ухан ойлгож хүлээн авсангүй.

Энэ Кукдайн гэрт Тудагийн хүү Тогорилын эхнэр Харилун нэртэд сайн сайхан сургаалын үгийг хэлж өгөөд “Хамбакай хан арван хөвгүүнтэй болж, үүнд бүх нөхөд баясан “Хааны засаг эдний овогт үлдэх нь” хэмээн ярьдаг байлаа. Одоо тэгвэл [тэдний хооронд] үүссэн хэрүүл хагаралаас хааны эрх засаг чинь гараас чинь мултран одох нь байна”⁴⁵ гэж бичсэнийг уншиж болно.

Тэгээд Ш. Гаадамба үүнээс үндэслэн: “Тэгэхлээр «Алтан товч» дахь Хүдэй сэцэн нь Матугун сэцэнтэй биш, харин Кукдайтай /Рашид-ад-Диныхаар/ адилтгаж болох бөгөөд тэрээр үнэхээр Амбагай ханы арван хөвгүүдийн талаар үг хэлж байжээ» [Гаадамба, 2009, с.119] гэж бичжээ. Үүнээс үзвэл Хүдэй-сэчэн, Мэтүгүн /Матукун/-сэчэн хоёр нь нэг хүн байсан гэж үзэх үндэсгүй мэт.

Рашид-ад Дины «Судрын чуулган»-нд гарах Матукун ямар нөхцөлд ямар үг хэлснийг мэдэхийн тулд бид «Судрын чуулган»-ы энэ хэсгийг бүхэл хам сэдвээр авч үзэхийг хичээе.

Шүлэг

“Самын хөвгүүн Дастан [нэрт] орчлонгийн морьтон байх”

Тэрээр толгойг[оо] урхинд дэмий урхилуулахгүй нэгэн”

Хамбакай-хааны [эцэслэсний] хойно

тайжууд аймаг хэрхэн зөвлөлдсөн тухай өгүүллэг.

Татар аймаг дээр дурдсан шалтгаанаар *Хамбакай хааныг барьж* Алтан хаанд хүргэсэнд тэрээр түүнийг *алав*. Хэсэг хугацаа өнгөрсөний дараа түүний төрөл садан, хөвгүүд ба тайчууд [аймгийн] эрхтнүүд [45] цугларан хуралдаад их ор суух хэн нэгнийг сонгох гэв. Тэд хурал зөвлөлдөөнд хэсэг хугацааг өнгөрүүлсэн хэдий ч хэнийг сонгох вэ гэдэг дээр тогтож чадсангүй. Кадан-тайши Куи-кэхэрт бууж байгаад хэрээд /*кэраит*/ аймгийн эзэн Он ханы ах Гүр ханд очив. Гүр хан энэ үед Кука-басед нутаглаж байсан тул тэд [хамтдаа] тэнд арав хонов. [Гэртээ] харихаар хөдлөх үед Гүр-ханы буурч нар дарстай ваар авчирч, [тэдэнд] аягалав. Кадан-тайши өөрийн нөхөр бүрт нэг нэг балгийг уулгасны дараа үлдсэнийг [өөрөө] уужээ. Нөхөд нь огиж бөөлжсөн тул [уусан] нь тэдэнд үйлчилсэнгүй. Кадан-тайши огиж бөөлжөөгүй тул “Үдийн хоолонд надад хор өгсөн бололтой!” гэж хэлжээ. Тэгээд өвчин олж өвдөөд хавар нь нас барав. Намар болоход тэд бас нэгэн өдөр цуглараад [эзнээ сонгохоор болов]. Тэдний үелид ах дүү болох бөгөөд аймгийн удирдагч ахлагч явсан Тудур-билгэ (Түдүгүр-билигт) “Энэ тухай чи юу хэлэхээр

⁴⁵ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. кн. I. М.-Л., 1952, стр. 182.

байна вэ? Хэн эзэн болвол зохих вэ?” гэцгээжээ. Тудур-билгэ: “Таргутаи-Кирилтукээр хэлүүлье” гэв. Таргутаи-Кирилтук үелид ах дүү нарын нэг, Адала-ханы хөвгүүн ажгуу. Таргутаи бас: “Би юу хэмээж чадах вэ! Матукун сэцэнээр хэлүүлье” гэжээ. Матукун сэцэн хэлсэн нь: *«Би юу хэлэх вэ?! Би болжмор мэт урхи уруу үсрэн орж хөлөө урхилуулахгүй. Үхэр хараацай харгай модны оройгоор дүүлэн нисээд урхинд орохгүйдэг. Над мэтийн доорд харц хүн үг хэлэх ямар эрхтэй билээ. Ихэс дээдэс цэцэн билгээ гаргаж хэлбэл харц бид хоёр эх хөхдөг тэлээ унага шиг тарган цатгалан байж, зав чөлөөтэй сайхан аж төрөхсөн. Хэрэв та бүгд бие биентэйгээ нэгдэж чадваас та бүгдийн хэрэг, хүмүүс та нарын хүслээр байх болно. Та бүхэн хэрэв эс нэгдвээс дотоодын аливаа хямрал хагарал, салан задгай байдал улсы чинь хэрэгт оролцох замаа олно»* гэв. Ингээд энэ талаар баахан шүлэглэн ярих зүйр цэцэн үг, сургаал үг зэргийг холин урсгаж байгаад уйлж хурлаасаа гарч одов». Энэ хуралд /мажлис/ хэнээ ч эзэн хэмээн тогтож чадсангүй.

Сүүлд тэд чухам ямар тогтоол гаргасан гэдгийг бат ноттой мэдэж чадаагүй боловч Есүгэй бахадур залуугаараа нас барсанд тайчуудын олон аймгууд Чингис хааныг эсэргүүцэн босов. Тэдгээр эсэргүүцэгдсийн түрүү нэг нь Адал ханы хөвгүүн Таргутаи Кирилтук, дараа нь Тудай, бас Курил-бахадур, Анку-Хакучу нар болон бусад эрхтнүүдийн тухай [доор] өгүүлэх болно. [Эдгээрийн дотор] хамгийн түрүү дурдагдсан нь Таргутаи-Кирилтук юм. Үүнээс үзэхүүл аймгийн ахлагчийн ор ба эрхийг лав түүнд олгосон байх ёстой. Гэхдээ түүний ач [46] Хотала хаан нас барсны дараа Чингис хааны эцэг, Бартан-бахадурын хөвгүүн Есүгэй-бахадур ноёрхох болсон нь итгэлтэй хэрэг юм. Кабул-ханы Бартан-бахадураас гадна бусад хөвгүүдийн тухай өгүүллэгүүд олон боловч энэхүү ойлбор бичигт [тэд] үүгээр хязгаарлаж, Бартан-бахадурын тухай түүний үр хүүхдийн тухай тусгайлан өгүүлэх болно. [Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Том I. Книга вторая. 1952; с.45-46]

Эндээс бид Матукун сэцэн Тайчуудын хуралд юу хэлснийг тодорхой мэдэж болж байна. Матукун сэцэн Амбагай хааны хөвгүүдээс хэн нь хан ор суух вэ гэдэг дээр “хөл нь урхинд орчих болов уу” хэмээн эмээж байж үгээ хэлсэн нь харагдаж байна. Нөгөө талаар Матукун сэцний үгийг тайчууд аймгийн хоорондоо хагаралтай зонхилогч нар хүлээж авахгүй байсанд сэтгэл нь урамгүй болж хурлаас уйлсаар гарч одсон тухай тодорхой өгүүлжээ.

Үүнээс үзэхэд Хүдэй цэцэн /Хөхдэй – Судрын чуулганд/, Матукун цэцэн хоёр бол тус тусдаа хүмүүс байсан бололтой. Гэвч эдгээр цэцдийн үгийн утга хэлсэн санаа нь хамаг монголчуудыг эв санаа нэгдэлтэй байхыг сануулан хэлсэн утгад зангилагдаж байна. Эдгээр цэцдийн хэлсэн үг бол бидний сонирхон судалж буй авантекст буюу түрүүч эхийн шилдэг содон жишээ мөн бөгөөд энэ шүлэглэсэн үг ч азаар хожуу үеийн түүхэн зохиол «Алтан товч», монголчуудын аман хууч ярианы цуглуулга гэмээр персийн түүхчийн «Судрын чуулган»-д тэмдэглэгдэн бидний үед уламжилжээ.

Инжаннашийн «Хөх судар» роман нь «Монголын нууц товчоон»-оос хойш 6 зуун жилийн дараа бичигдсэн хэдий ч манай судлаачдын үздэгээр «Монголын нууц

товчоон»-ы уламжлалын мөрөөр нэлээд хожуу гарсан зохиолын тоонд орно. Энэ нь юу гэсэн үг вэ гэхлээр Инжаннашийн хувьд «Монголын нууц товчоон»-ы уг бичвэрт тэмдэглэгдсэн аль нэг өгүүлэмж авантекст нь болно.

Тухайлбал, «Монголын нууц товчоон»-ы 19 дүгээр зүйлд байх:

19. Хабур(-ун) нигэн эдүр онсирмал хонин чинажу Бэлгэнүгүдэй, Бэкэнүгүдэй, Бугу-хатаги, Бухату-салжи, Бодончар мунхаг эдэ табун көбэгүд-ийан жэргэлэн сагулжу нижигэл мөлсүд хугулудхун кэмэжү өгби. Нижигэл-и йагу байихун, хугучижу огорба. Бас табун мөлсүд хамту цуглажу хугулудхун кэжү өгби. Табула табун цугтай мөлсүд гүйилэлдүн барижу бидугулжу хугулун йадаба. [Ш.Гаадамба, 1990, 10.]

19. Хаврын нэгэн өдөр хонины хатсан мах чанаж Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй, Буха хатаги, Бухати салжи, Бодончар мунхаг таван хөвүүндээ идүүлээд тэднийг зэрэгцүүлэн суулгаж, хүн бүрд нэжээд мөс (сум буюу нарийн мод)-ийг хугал гэж өгвөл амархан хугачиж орхив. Бас таван мөсийг нийлүүлж баглаад хугал гэж өгвөл тавуулаа дараалан оролдож хугалж чадсангүй. [Ц.Дамдинсүрэн, 1976, 21.]

гэсэн хэсэг бол Алунгоо эхийн таван хөвгүүнээ багцалсан таван сумаар сурган суясан домог юм. Инжаннаши энэ домгийн өгүүлэмжийг Чингис хааны эх Өгэлүн үжинд хамааруулан өгүүлжээ. «Хөх судар»-т:

“Түүнээс, Тайцзугийн (Чингис хааныг хэлж буй – Г.Б.) ах дүү улам өсөж, ав шувуунд баахан зөрчилдөн, шар шор хэмээн эвдрэлцсэнд, Өгэлүн эх их зовниж, нэгэн өдөр хүүхдээ дуудан ирж, хамт зогсоогоод эцгийнх нь саадгаас таван сумыг сугалан авч, үүнийг та тавуул хамт барьж хугал хэмээн өгсөнд аль нь ч цөм хугалан эс чадвай. Төдий мэсийг [мөсийг, хөр.] салгаж, нэг нэгээр хугалуулсанд цөм хугалбай. Өгэлүн эх хөвгүүнээ сурган өгүүлрүүн: “Миний хүүхэд та үз, адил сум бөгөөтөл хамтадваас бөх болоод, хагацваас хэврэг болжухуй. Танай ах дүү тавуул мөн мэт болой. Эдүгээ тав эвтэй сайхан явбаас урьдын цугларсан мэс [мөс, хөр.] мэт бусдад үл ялгуугдмуй. Хэрвээ эвдрэлцэн салалцваас хожмын салсан мэс мэт гагц хүмүүнд ч чадагдмуй. Танай эцэг гагцаар явсаар эндэгдсэнийг эс үзэв үү? Үлдсэн та нар өрөөсөн бэлэвсэн эхийнхээ сэтгэлийг баахан амуулбаас зохимуй” хэмээн хэлсээр дотор уярч, нулимс унагасанд Тайцзу урьдын эндүүгээ мэдэж, гэнэт сэтгэл уяран их л гэмшин, дөрвөн дүүгаа авч сөгдөөд, Өгэлүн эхийнхээ сэтгэлийг тохруулж, үүнээс хойш дүү нарынхаа аливаа мууг цөм багтаан аварч явбай”. [Инжаннаши, 2009, 103-104.]

Мөн «Монголын нууц товчоон»-д Алунгоо хатан тэнгэр язгуурт хөвгүүдээ гэрлээс олсон гэх утгатай домог бий. Энэ тухай «Монголын нууц товчоон»-ы 21 дүгээр зүйлд:

21. Сөнид бүри чэгэгэн сир-а күмүн гэр-үн эрүкэ тотуг-а-ийн гэгэ-бэр орожу кэгэли мину илбижү гэгэгэн инү кэгэли-дүр синггэкү бөлүгэ. Гарурун наран саран-у кили-бэр сира нохай мэтү сижэбэлжэжү гарах бөлүгэ. Дэлэмэ йа кин өгүлэд та. Тэгү-бэр ухабасу тэмдэг инү тнгри-ийн көбүгүд буйю жэ. Хар-а тэригү-тү күмүн-дүр ханидган йа кин өгүлэрүн, та. Хамуг-ун хан болбасу харачус ухад жэ кэмэбэ. [Ш.Гаадамба, 1990, 10-11.]

21. Гэвч, та нар учрыг мэдэхгүй байна. Шөнө бүр цагаан шар хүн, гэрийн өрх тотгоор гийгүүлэн орж ирээд **миний хэвлийг илэхэд түүний гэрэл, миний хэвэлд шингэх** бүлгээ. Тэр хүн, гарах нар сарны хилээр шар нохой мэт шарвалзсаар гарч одно. Дэмий яахан үгүүлнэ та. Түүнээс үзвэл, тэнгэрийн хөвүүд биз. Хар тэргүүт хүнтэй адиллгаж яахин болно. Хамгийн хаад болох цагт харц хүн сая учрыг мэднэ» гээд, [Ц.Дамдинсүрэн, 1976, 22.]

гэж Алун гоо эх Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй хоёр ахмад хөвгүүддээ бэлэвсэн хэдий ч Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг гэсэн гурван хөвгүүнээ гэрлээс олсон учир энэ тэмдгээр тэд гурван хөвгүүд тэнгэрийн хөвгүүд биз гээд хожим хойно хаад болоход бүгд сая учрыг нь мэднэ гэжээ. Алунгоо хатны “тэнгэрийн хөвгүүдийг гэрлээс олсон” гэх домгийн өгүүлэмж Инжаннашийн «Хөх судар» романд Өгэлүн эх Тайзү (төр улсыг үндэслэгчийг Тайзү хэмээн хүндэтгэн өргөмжлөн нэрлэдэг ёсоор Чингис хааныг ийнхүү Тайзү богд хэмээн нэрлэж байна. – Г.Б.) богдыг “өрхийн нүхээр алтан од харван орж ирээд” гэж мөн л гэрлээс олсон гэж бичсэн нь “тэнгэрийн хөвгүүнийг гэрлээс олсон” гэх домгийн өгүүлэмжийг Инжаннаши Чингис хааны төрсөн эх Өгэлүн үжинтэй холбон өгүүлсэн хэрэг юм. Энэ тухай «Хөх судар»-т:

“Тэр тухайд Есүхэй баатрын хатан Олхунуд аймгийн Өгэлүн үжин Чингис богдыг жирэмсэн бүлгээ. Анх хөл хүнд болохуйд, нэгэн шөнө нойрсож бүхүй өргөөний **өрхийн нүхээр алтан од харван орж ирээд**, голомтын тоногт тусч, гэр дүүрэн цагаан гэрэл туяалан сацарч, бас цугларан багларсаар мөнгөн ус мэт хийвэнтэн мэлмэлзэж, харин нэгэн цагаан морь унасан мөнгөн хуяг дуулга өмссөн есөн тохой өндөр биетэй, таван мушгиа сайхан сахалтай, саран мэт царай, одон мэт нүдэн, гарт мөнхүү мөнгөн ишт ган жад барьсан, **алтан өнгөт тэнгэр болон хувилаад**, шууд Өгэлүн эхийн нойрссон орон ширэнээ алхан хүрч ирээд, Өгэлүн эхийг асран нигүүлсэнд, Өгэлүн эх айсаар, сэрвээс харин зүүд зэрэглээ мэт болсон бөгөөд үүнээс Тайцзу богдыг шалтгаантай болсон ажгуу. (Эдүгээ Монгол тоотон **бадрангуй цагаан сүлд тэнгэр** хэмээн тахих нь энэ тэнгэр эцэг мөн.)” [Инжаннаши, 2009, 118-119.]

гэж өгүүлжээ. Ингэж «Монголын нууц товчоон» дахь Бодончар мунхагийн эхийн хэвлийд “гэрлээс олдсон” гэх “тэнгэр язгуур”-ын тухай өгүүлэмж, эртний авантекстийн энэ домог 600 жилийн хойно зохиолч Инжаннашийн суу билгээр Чингис хааны “алтан өнгөт тэнгэр” буюу хожмын монголчуудын “бадрангуй цагаан сүлд тэнгэр” хэмээн тахих болсон “тэнгэр эцэг”-тэй болохыг өгүүлсэн авантекстийн санааны өрнөл, хөгжил, хувирал болон романд оржээ.

Эцэст нь Тэмүжин, Чингис хааны “ер бусын төрөлт”-ийн тэмдэг болсон “баруун гартаа шагайн чинээ нөж атган төрсөн” гэх өгүүлэмж «Монголын нууц товчоон»-ы 59 дүгээр зүйлд тун товчхон ч, их л бодтой энгийнээр тэмдэглэгдэн үлджээ.

59. Тэндэ Йисүкэй багатур татар-ун Тэмүжин-үгэ, Хори Бух-а тэригүтэн татар-и дагулижу ирэбэсү тэндэ Өгэлүн үжин кэгэли-тэй бүрүн Онан-у Дэлигүн болдаг-а бүкүй-дүр жөб тэндэ Чингис хаган төрөжүкүй. Төрөжүй-дүр **барагун гар-тур-ийан сиг-а-ийн тэдүй нүдин адхун** төрөжүкүй. Татар-ун Тэмүжин-үгэ-йи абчу ирэксэн-дүр төрөбэ кэмэн Тэмүжин нэр-э өгкүй (йосун) тэйимү. [Ш.Гаадамба, 1990, 20.]

59. Тэр цагт Есүхэй баатар, татаарын Тэмүжин үгэр, Хорибуха зэргийн татаар хүнийг барьж ирэхэд жирэмсэн байсан Өгэлүн үжин, Ононы Дэлүүн болдог гэдэг газар Чингис хааныг төрүүлжээ. Чингис хаан төрөхдөө **баруун гарт шагайн чинээ нөж атган** төржээ. Татаарын Тэмүжин-үгээг барьж ирэх цагт тохиолдож төрөв гэж Тэмүжин нэрийг өгчээ. [Ц.Дамдинсүрэн, 1976, 30.]

Энд “баруун гартаа нөж атган төрсөн” гэх Тэмүжиний “ер бусын төрөлтийн” тодорхой тэмдэгт “авантекст” үзэгдэл Инжаннашийн «Хөх судар»-т хэрхэн хувирч хөгжсөнийг харья. «Хөх судар»-т Тэмүжин “хоёр гартаа хонины шагайн чинээ хоёр хэсэг нөж” гэж баруун, зүүн хоёр гартаа “хонины чинээ хоёр хэсэг нөж” гэж бүүр тодорхой болон хөгжсөн байдал харагдаж буй.

“Тэндээс мөн хадны болор булгийн усаар Тайцзу-г угаахуйд үзвээс, Тайцзу **хоёр гартаа хонины шагайн чинээ хоёр хэсэг нөж атган төрсөн** ажгуу. (Нөж хэмээгч шөрмөслөсөн чулуу мэт цус болой)”. [Инжаннаши, 2009, 98.]

Дээрх жишээнээс үзэхэд «Монголын нууц товчоон»-д Чингис хааны “тэнгэр язгуур”-ыг батлах баримтын “авантекст үзэгдэл”-ийг их хааны биед ойртуулан Алунгоо хатны “таван сумаар үлгэрлэн хөвгүүдээ” сургасан домгийг Чингис хааны төрсөн эх Өгэлүн үжиний биед хамааруулан хөгжүүлж, Тэмүжиний төрөхдөө “баруун гартаа шагайн чинээ нөж атган” гэсэн тэмдэгт авантекстийн баримтыг Инжаннашийн “Хөх судар”-т “баруун зүүн хоёр гартаа хоёр хэсэг нөж атган” гэж улам лавшруулан гүнзгийрүүлсэн авантекстийн өөрчлөлт бий болжээ.

АШИГЛАСАН НОМ

1. Ванчинбалын Инжаннаши. *Хөх судар*. /Тэргүүн дэвтэр/. Монгол бичгээс хөрвүүлэн оршил бичиж, тайлбар зүүлт хийсэн Ш.Чоймаа, М.Баярсайхан. “Болор судар” хэвлэлийн газар. ISBN: 978-99929-1-791-1. Улаанбаатар, 2009, 504 х.
2. Гаадамба Шанджмятавын. *«Сокровенное сказание монголов» как памятник художественной литературы (XIII в.)*, Улаанбаатар, 2009, с.119.
3. Дандины “*Зохист аялгууны толь*”-ийн гол нэрийн утгын тайлбар. Зохиогчид: Д.Сумьяа, Б.Няммягмар, П.Ням-Очир, Ж.Ерөөлт, Б.Лхагважав. Редактор С.Байгалсайхан, “Соёмбо принтинг” ХХК-д хэвлэв. ISBN: 978-99978-52-33-5. Уб., 2017, 346 х. D
4. Лувсанданзан. *Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оршвой*. The Golden Summary which relates briefly the deeds of civil governing established by ancient emperors. (The Mongol chronicle of the 17th century). Улаанбаатар, 1990.
5. *Монголын нууц товчоо*. Ц.Дамдинсүрэн эртний монгол хэлнээс орчин цагийн монгол хэлэнд орчуулав. Редактор Ш.Гаадамба, Улсын хэвлэлийн газар, Улаанбаатар, 1976, 240 х.
6. *Монголын нууц товчоо*. Худам язгуур эртний монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. Улаанбаатар, 1990, 422х.

7. Неклюдов С.Ю. *Авантекст в фольклорной традиции*. – “Живая старина”, 2001, №4, с. 2-4.
8. Igor de Rachewiltz. *Index to the Secret History of the Mongols*, Published by Indiana University, Bloomington, 1972, p.174 + Index. LC 70-183993. ISBN 87750-166-1.
9. Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том I. Книга первая. Перевод с персидского Л.А.Хетагурова, ред. и примеч. проф. А.А.Семенова, Изд-во Академий наук СССР, М-Л., 1952.
10. Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том I. Книга вторая. Перевод с персидского О.И.Смирновой, Примечания Б.И.Панкратова и О.И.Смирновой, ред. проф А.А.Семенова, Изд-во Академий наук СССР, М-Л., 1952.

**ЗУРГАА. АКАДЕМИЧ Ц.ДАМДИНСҮРЭНГИЙН «МОНГОЛЫН НУУЦ
ТОВЧООН»-Ы ЭХИЙГ ОРЧИН ЦАГИЙН МОНГОЛ ХЭЛНЭЭ
ОРЧУУЛСАН ЦАГ ҮЕ**

Бидний үед «Монголын нууц товчоон» хэмээх нэрээр мэдэх болсон дэлхийд хосгүй энэ онцгой содон гайхамшигт дурсгал бичгийг анх Монгол нутагт Хэрлэн голын Хөдөө арал хэмээх газар 1228 онд бичжээ. «Монголын нууц товчоон»-ы төгсгөлийн үг /колофон/-ийг сийрүүлбэл:

282. *йэхэ хурил да(ган) хурижу хулуган-а жил хуран сар-а-да кэрүлэн-ү көдэгэ арал-ун долуган болдаг, шиликэнцэг хойар загур-а ордос багужу бүкүй-дүр бичижү дагусба*⁴⁶.

[282. Их хурилдаа хурж хулгана жил хуран сардаа Хэрлэний Хөдөө арлын Долоон болдог, Шилхэнцэг хоёрын зуураа ордос бууж бүхийд бичиж дуусав.

282. Их хуралдаан болж, хулгана жилийн (1240) хуран (долдугаар) сард Хэрлэний Хөдөө арлын Долоон болдог, Шилхинцэг хоёрын завсар хаан орд бууж байхад бичиж төгсгөв.⁴⁷ []

Энэ төгсгөлийн үг нь 268 дугаар зүйлийн “*гахай жил Чингис хаган тэнгэр-тур гарба*”⁴⁸ гэсний дараачийн 269 дүгээр зүйл болон байсан бололтой.

Энэ 1-268 дугаар зүйлд Чингис хааны язгуур өвөг дээдсээс Чингис хааны төрсөн, төр улсаа байгуулсан, Чингис хааны нас барсныг хүртэл өгүүлдэг тул энэ хэсгийг “Чингис хааны язгуур” гэж нэрлэсэн «эхний хэсэг бол Их Монгол улсын Чингис хааны үйл хэргийг түүний алтан ургийнханд зориулан Чингис хааны удмынхны ариун нандин гэрийн угийн бичиг болгон 1228 оны үед зохиосон туурвил юм»⁴⁹ гэх энэ эхний хэсгийг Чингис хааны гэрээс захиасны ёсоор хан хөвгүүн Өгэдэйг Их Монгол улсын хаанд өргөмжлөх их ёслолын өмнө бичиж, алтан ургийнханд зориулан хааны ордонд анхандаа нандигнан хадгалж байжээ.

«Зохиолын нөгөө хэсэг бол бидний «Өгэдэй хааны түүх» гэж нэрлэж байгаа нэмэлт хэсэг»⁵⁰ хожим хойно анхны эх дээр нэмэгджээ. Ингэж Өгэдэй хааны түүхэн явдлыг өөрсдийн ашиг сонирхлын дагуу хянан засварласан хүмүүс “Чингис хааны язгуур” буюу гол хэсгийн араас “Өгэдэй хааны түүх”-ийг нэмэн оруулах болоход төгсгөлийн үгийг яах вэ гэсэн асуудал гарч ирсэн байна. Энэ асуудлыг хянан засварлагчид тун хялбархан шийджээ. Тэд нар төгсгөлийн үгийг хуучин байсан газраас нь сугалан авч Өгэдэй хааны тухай өгүүлсэн нэмэлт хэсгийн араас оруулаад орхижээ»⁵¹. Төгсгөл үгийн байраа сэлгэсэн “ийм адал явдлыг” хожмын

⁴⁶ *Монголын нууц товчоон*. Худам язгуур эртний монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. Уб., 1990, 216-р талд буй төгсгөлийн үгийг шинэ үсгээр галиглан бичив.

⁴⁷ *Монголын нууц товчоо*. Дөрөв дэх удаагийн хэвлэл. Хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав. Редактор Ш.Гаадамба. Улсын хэвлэлийн газар, Уб., 1990, 254-р тал.

⁴⁸ *Монголын нууц товчоон*. Худам язгуур эртний монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. Уб., 1990, 202-р тал.

⁴⁹ Гаадамбын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон»*. Уб., 2000, 144 т.-аас үз.

⁵⁰ Мөн тэнд, 144 т.-аас үз.

⁵¹ Мөн тэнд, 37-38 т.-аас үз.

эрдэмтэд үндэс болгож «Монголын нууц товчоон» 1240 оны хулгана жил зохиогджээ гэх ташаарал гарчээ.

Энэ ташаа тогтоогдсон 1240 оноос хойш 700 жилийг нэмбэл 1940 он болж байна. Энэ хугацаанд юу болсныг цөөн төдий үгээр хэлбэл:

Нэгдүгээрт, **1228 онд** «Монголын нууц товчоон»-ы уг эх монгол хэлээр бичигдэв.

Хоёрдугаарт, **1248-1254 оны орчимд** «Монголын нууц товчоон»-ы уг эх дээр Өгэдэй хааны төр барьсан түүхийг өгүүлсэн хэсэг нэмэгдэн “Өгэдэй хааны түүх”-ийн нэмэлттэй засварлагдсан хоёрдогч эх бий болов.

Гуравдугаарт, **1368 онд** монголчуудын Хятад оронд байгуулсан Юань улс мөхөв. Хааны ордонд нандигнан хадгалагдаж байсан «Монголын нууц товчоон»-ы засварлагдсан хоёрдогч эхийн хувь тохиол хэрхсэн тухай мэдээ байхгүй.

Дөрөвдүгээрт, Мин улсыг үндэслэгч Жү Юаньжан төр барьсан Хун Ү-гийн 15 дугаар онд (**1382**) «Монголын нууц товчоон»-ы засварлагдсан хоёрдогч эхийн монгол хэлээрх үг үсэг нангиад дүрс үсгийн галигаар тэмдэглэгдэн, нангиад хэлний хажуугийн хадмал болон утгын товч орчуулгатай болсон «元秘史 Юань ми ци» буюу «Юанийн нууц түүх» гэх нэрээр дурдагдан гарч ирэв. Үүн дээр хожим нь 朝 чao гэх үгийг нэмснээр «元朝秘史 Юань чao ми ци» гэх болжээ.

1228 оны «Монголын нууц товчоон»-ы монгол хэлээрх уг эхээс хойш 154 жилийн дараа энэ уг эхээс уламжлагдсан «元秘史 Юань ми ци» гэх бичиг «明实录 Мин ци лү»-д Мин улсын анхны хааны **1382 оны хаврын цагаан сарын улаан нохой өдрийн** зарлигийн үгэнд анх дурдагдав.

Мин улсын гурав дахь Чэнзү (成祖) хааны Юнлэгийн анхдугаар он (**1403**)-оос тавдугаар он (**1407**)-ы хооронд Мин төрөөс «永乐大典 Юнлэ да дянь» (Юнлэгийн их суртахуй бичиг)-ийг найруулав. «永乐大典 Юнлэ да дянь» (Юнлэгийн их суртахуй бичиг) хэмээх нь нийт 20877 бүлэг (жюань) бүхий их цоморлог нэвтэрхий толь бичгийн 5179-5193 дугаарт жюанийг «元朝秘史 Юань чao ми ци» эзлэн оров. Ингэж 15 бүлэгт «元朝秘史 Юань чao ми ци» бий болов.

Юнлэгийн арван есдүгээр он (**1421**)-д Мин улсын нийслэл Наньжингаас Бээжинд шилжив. Хааны дотоод ордонд байсан «永乐大典 Юнлэ да дянь» (Юнлэгийн их суртахуй бичиг)-ийг хувиран авчрах зарлиг буулгасанд 100 хорго ном авчирсан нь хожим Бээжингийн их номын сан болов. Үүн дотор «Юань чao ми ци» орсон байжээ.

Соёлын цонхиол асрын номыг Наньжингаас Бээжинд шилжүүлэх үе (1421)-д тус бүр нэг ижийг авсан атал Ян Щичи нар номын гарчиг найруулсан цагтаа (**1441**) «Монголын нууц товчоо» яагаад бүрэн хоёр иж болсон бэ?

«Монголын нууц товчоон»-ыг түүхэн сурвалжийн хувьд Мин улсын Инзүн (1457-1464) хааны үеэс анхааран үзэх болжээ. Тухайлбал, Тяньшүнийн тавдугаар он (**1461**)-д Ли Шянь, Пэн Ци, Лүй Юань нар Инзүн хааны зарлигаар «大明一统志 Дай Мин и түн жи буюу Их Мин улсын газар зүйн лавлах бичиг»-ийг зохиохдоо «Монголын нууц товчоон»-ы мэдээнд тулгуурлан Монголын уул, ус, гол, нууруудын тухай мэдээг оруулжээ.

Мин улсын Жяжингийн үеийн бичигтэн Инь Гэн хэмээгч «译语 И юй» гэх бичгийг туурвин, түүнд Монголын учрыг нэлээд өгүүлжээ. Тэрээр бас Жижяньгийн

хорин есдүгээр он (1550)-д тэр «塞语 Сай юй», «乡约 Шян яо» зэрэг номыг бичиж, Мин төр ба Монголын зах хязгаар орон дахь цэрэг дайны учрыг тэмдэглэжээ.

Мин улсын үед Лин овогт Джи (凌迪知) гэгч «Мин улсын судар, зохиол урлагийн ойллого»-д туурвисан «历代帝王姓系统谱 Ли дай ди ван шин ши түн нү» зургаан боть, «姓氏博考 Шин ци бө као» арван дөрвөн боть, «万姓统谱 Вань шин түн нү» нэг зуу дөчин боть, «名臣类苑 Мин чэнь лэй юань» дөчин зургаан боть гэх мэт маш арвин ном бичсэн бөгөөд тэр бээр «历代帝王姓系统谱 Ли дай ди ван шин ши түн нү» буюу «Эрт эдүгээгийн эзэн хаадын язгуур угсаа» гэх зохиолын тавдугаар ботид монгол хаадын овог залгамжийг өгүүлж, цохолтод тэмдэглэхдээ:

«元朝秘史 Юань чао ми ши-д өгүүлснээр, Юань улсын дээдэс бөгөөс тэнгэрээс заяасан Бөртэ зүст хүмүүн (苍色人 Чан сэ рэнь) хийгээд Хуа өнгөт охин (惨白女 Чань бай нюй) ураглаад, хамтаар тэнгис гэтэлж Онон мөрний тэргүүнээ бүхий Бурхан Халдуны өмнө ирж нэгэн хүмүүнийг төржээ. Нэр нь Бадачи хан»⁵² гэжээ.

Лин Дижигийн энэ цохолтоос үзвэл Чингис хааны өвөг дээдэс Бөртэ чоно, Хуа маралыг үнэнхүү чоно, марал ч гэж үзсэнгүй, тотем шүтээн ч гэсэнгүй, харин бодот түүхэн хүмүүс гэж таньсан нь сонирхолтой байна. «历代帝王姓系统谱 Ли дай ди ван шин ши түн нү»-гийн өмнө зохиогчийн Вэньлигийн шарагчин туулай жил (долдугаар он, 1579)-д бичсэн оршил бий.

«Монголын нууц товчоо»-г түүхэн судалгаанд ашигласан талаар алдарт түүхч эрдэмтэн Ван Чи (王圻) тэргүүнд жагсах юм. Ван Чигийн өргөсөн нэр нь Юань Хань гэдэг. Шанхайн хүн. Ван Чи түүхэн зохиол олныг бичсэний дотор Вэньлигийн гучин тавдугаар он(1607)-д «三才图会 Сань цай тү хуй» («Гурван бүтээгчийн /тэнгэр, газар, хүн/ тайлбарт зураг») номын гуравдугаар эвхмэлд Юань улсын хаадын үеийн залгамжийн зургийг оруулж, доор нь дараах цохолтыг хаджээ.

«元朝秘史 Юань чао ми ши»-д өгүүлсэн нь, Юань улсын хүмүүний дээдэс бөгөөс тэнгэрээс заяасан Бөртэ чоно (苍色狼 Чан сэ лан) хийгээд Хуа Марал (惨白鹿 Чань бай лү) хурьцалдан хамтаар тэнгис гэтэлж Онон мөрний тэргүүнээ {47-48} бүхий Бурхан Халдуны өмнө ирж нэгэн хүмүүнийг төржүхүй. Нэр нь Бадачи хан. Бадачи хан Тамчааг төрвэй. Арван хоёр үед хүрээд Бодончарыг төрвэй. Арван гурван үед Тэмүжинийг төрж, Боржигиноор овог болгожухуй. Энэ хэмээгч Юань улсын Тайзү. Тайзү Тэмүжин улаан барс жил Онон мөрнөө хаан сууж, элсэн нутагт Монголын эзэн болсноос эхлээд, дөрвөн үе тавин долоон жил дээр Шизү харагчин гахай жил нийслэл юугээн Яньжинд шилжүүлэн, арван гуравдугаар он улаан хулгана жил улсыг нэгтгэж, Шүньди хааны шар бичин жил хүртлээ арван хаан, Дундад улсад ерөн гурван жил суувай.

---

⁵² Лин Джи (凌迪知)-гийн зохиосон «历代帝王姓系统谱 Ли дай ди ван шин ши түн нү»-гийн тавдугаар эвхмэлээс эш татав. 24 дүгээр нүүрийн зөв буруу хоёр талд үзнэ үү. Мин улсын Вэньлигийн үеийн сийлмэл дэвтрийг үндэслэв. Тус зохиолд энд эш татсан «元朝秘史 Юань чао ми ши-д өгүүлсэн нь» хэмээх нэгэн бадаг үгийн доор бас Чингисийн товч намтрыг танилцуулсан нэг бадаг үг бий. Өмнө Ван Чигийн «三才图会 Сань цай тү хуй»-г өгүүлсэн хэсэгт нэгэнт сийрүүлсэн тулд энд товчилжээ.

Нийт арван дөрвөн хаан, бүгд нэг зуу жаран гурван жил. Шүньди элсэн нутагтаа буцаад улс нь мөхөвэй»⁵³.

Ван Чи энэ зохиолдоо бас Чингис хааны товч намтрыг бичиж танилцуулав.

«Тайзү Боржигин овогтой, нэр нь Тэмүжин, монгол аймгийн хүмүүн ажгуу. Үе улиран монгол аймгийн түрүү болоод эл аймгийг залгиж нэгтгээд, алдар эрдэм өдөр ирэхүйе мандаж, улаан барс жилд Онон мөрний тэргүүнээ хааны орд суугаад, шороон эрдмээр ноёлжухуй»⁵⁴ Нас нь жаран зургаа, ордоо хорин хоёр жил суув. Хааны хөвгүүн Толуй улсыг нэг жил мэдэн захирав» гэжээ.

Ван Чи Вэньлигийн гучин зургаадугаар он (1608)-д «*裨史汇编 Бай ци хуй бянь*» гэмээх том түүхэн зохиолд хүннүгийн таван аймгийн нэг нь монголчууд байсан гэх санааг гарган хэлэхдээ бас «Монголын нууц товчоо»-г ашиглав.

«Хүннүгийн улс хэмээгч төрөлтөн тав буй. ... Нэгэн төрөлтөн болвоос Бадачи ханы үрс, 元朝秘史 Юань чао ми ши-д өгүүлсэнээр Бөртэ чоно хийгээд Хуа маралаас төрсөн ажгуу. Хорин таван үед Тэмүжин төрж, Хамаг Монгол хэмээгээд Чаньянд нийслэллэж хаан хэмээн давишууран өргөмжилвэй. Үе улиран элс манхнаас зүүн хойш зургаан мянган газар хол нутагишиж хожим нь Муни уулнаа суурьшин цолыг Жи да дань хэмээв. Нутагт нь үхэр, морь гарумуй. Хот хэрэм гэр байшин алга, ус өвсийг даган сууж, заншил нь намнах авлахыг эрхэмлэмүй. Тэмүжиний дөрөвдүгээр үеийн ач Хубилай Дундад улсад давишууран сууж хаан өргөмжилжүхүй»⁵⁵.

Мин улсын сүүлч, Чин улсын эхэн үед амьдарч байсан Сүн Чэнзэ (孙承泽, 1593-1676) гэгч эртний номын хорхойтон цуглуулагч, бичгийн хүмүүн «*元朝典故编年考 Юань чао дянь гү бянь нянь као*» буюу «*Юань улсын хууч хэргийн он дараалсан шинжилгээ*» гэх түүхэн зохиолын есдүгээр ботид «*秘史 Ми ши*» гэх гарчгаар арван хоёр бүлэгт «*Монголын нууц товчоон*»-ы сүүлийн хоёр бүлгийн ерөнхий орчуулгыг сийрүүлэн оруулсан юм. Үүнийхээ өмнө нэгэн бяцхан тайламж бичиг бичжээ.

«Юанийн хүмүүн дор 秘史 ми ши арван боть, 续秘史 шюй ми ши хоёр боть буй. Өмнөх ботид элсэн манханаа анх мандсан учрыг тэмдэглэн, залгамж ботид Яньжинг авч Алтан улсыг мөхөөсөн учрыг тэмдэглэв. Түүний улсын хүмүүн найруулан тэмдэглэсэн болой. Ном нь дотоод ордноо хадгалагдаж эс уламжлагдсан бөлгөө. Санамсаргүйгээр сурвалжит гэрээс олж үзээд залгамж ботийг хуулан төв судрын эс тэмдэглэснийг нөхвөрлөсүгэй»⁵⁶

⁵³ Ван Чи (王圻)-гийн зохиосон «*三才图会 Сань цай тү хуй*»-гаас эш татав. Мин улсын Вэньлигийн гучин тавдугаар он (1607)-ы сийлмэл дэвтэр. Тайванийн Чэнвэнь хэвлэлийн хорооны гэрэл зураглан хэвлэсэн дэвтрийг үндэслэв. 610 дугаар нүүр. Ван Чигийн энэ зохиолыг «*明史, 艺文志 Мин ши, и вэнь жи*»-д «*三才图说 Сань цай тү шө*» хэмээн тэмдэглэжээ. Нийт зуу бөгөөд зургаан боть.

⁵⁴ Чинь улс, Хань улсын үед төмөр, мод, ус, гал, шороо энэ таван махабодын харилцан үүсч харилцан харшилдах ёс учраар төр гүрний хувь заяаг эелүүлэн өгүүлнэ. Түүнийг таван эрдэм хэмээнэ. «*辞源 Чи юань*»-ийн 139 дүгээр нүүр.

⁵⁵ Ван Чигийн зохиосон «*裨史汇编 Бай ци хуй бянь*»-ийн арван зургаадугаар ботиос эш татав. Мин улсын Вэньлигийн үеийн сийлмэл дэвтэр. «*笔记小说大观 Би жи шяо шө да гуань*»-ийн гуравдугаар найруулалд бүхий гэрэл зураглан хэвлэсэн дэвтрийг үндэслэв.

⁵⁶ Сүн Чэнзэ (孙承泽)-гийн туурвисан «*元朝典故编年考 Юань чао дянь гү бянь нянь као*» хэмээх зохиолын есдүгээр ботийн тэргүүнд үзнэ үү. «*元明史料丛编 Юань мин ши ляо цүн бянь*» хэмээх цуврал бичгийн нэгдүгээр эмхтгэлд бүхий дэвтрийг үндэслэв.

[“Юань Улсын хүн дор “Нууц товчоо” 10 боть, үргэлжлэл “Нууц товчоо” 2 боть буй. Өмнөх ботид (эхний 10 ботид) элсэн говиос мандсан хэрэг учрыг тэмдэглэжээ. Үргэлжлэл ботид 2 ботид Яньжин-г байлдан дагуулж, Алтан Улсыг мөхөөсөн хэрэг учрыг тэмдэглэвэй. Үүнийг өөрийн улсын хүн бичиж тэмдэглэвэй. Энэ ном нь дотоод ордонд хадгалагдаж, эс уламжлагджээ. Санамсаргүй сурвалжит гэрээс олж, үргэлжлэл ботийг нь хуулан эх дэвтэрт тэмдэглэгдээгүй байсан зүйлийг нөхвөрлөвэй”]⁵⁷ гэж Цогтнаран орчуулжээ.

Энэ Сүн Чэнзэгийн тайламж, тайлбар цохолборт “Юанийн хүмүүн дор” /“Юань Улсын хүн дор”/ гэдэг нь монголчуудыг ийнхүү хэлжээ. “Түүний улсын хүмүүн найруулан тэмдэглэсэн болой” /“Үүнийг өөрийн улсын хүн бичиж тэмдэглэвэй”/ гэдэг нь уг сурвалжийг Юань улсын хүн буюу монгол хүн бичсэн гэдгийг зааж байна.

Хятад оронд шинээр мандсан Манжийн Чин улс (1644-1911) тогтсон үеэс «Монголын нууц товчоон»-ы нангиад ханз үсгийн галиг эхийн гар бичмэл хуулгууд дэлгэрэв. Чин улсын үеэс «Юань чао ми ци буюу Монголын нууц товчоон»-ыг номын гарчигт болон уг номын талаар оршил, гаргалгаа бичсэн нэлээд олон бичгийн мэргэд төрөн гарчээ.

Чин улсын эхэн үед Хуан Юйжи (黄虞稷, 1629-1691)-гийн «Чянь чин тэнхимийн номын гарчиг», нөгөө нь Ни Цань (倪灿, 1627-1688)-ийн «Ляо Жиньюанийн зохиол урлагийн ойллогын нөхөмж» гэсэн хоёр гарчиг гарчээ. Хуан Юйжигийн гарчигт «元朝秘史 Юань чао ми ци арван хоёр ботит»⁵⁸ гэж товчхон дурдсан бол нөгөө Ни Цанийн гарчигт: «(зохиогч)-ийн нэргүй 元朝秘史 Юань чао ми ци арван хоёр боть. Түүнд он тооллоо хулгана хонь хэмээн нэрийдэж, эш эрхтнийг эс хэрэглэв. Түүний улсын хүмүүн тэмдэглэсэн баймуй»⁵⁹ гэж мөн л “түүний улсын хүмүүн тэмдэглэсэн” гэж монголчуудыг онцлон зааж байна. Чянь Дашинь (钱大昕) «Юанийн судрын зохиол урлагийн ойллогын нөхөмж» (1800 он)

⁵⁷ МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО: Барламал болон Хуулмал Дэвтрүүд, Оршил, Гаргалгаа. Эрхлэн толилуулагчид: Хас-Өлзийгийн Цогтнаран, Дүгэрсүрэнгийн Гүн-Үйлс, “Монголын Нууц Товчоо” сурвалж бичгийн хүрээлэн, Төрт ёс, Хаадын сан, Улаанбаатар, 2017, 56-р т.

⁵⁸ Хуан Юйжи (黄虞稷, 1629-1691)-ийн туурвисан «千顷堂书目 Чянь чин тан цу му»-гийн дөрөвдүгээр боть, улсын судрын төрөлд үзнэ үү. Иргэн улсын хоёрдугаар оны чулуун барын хэвлэлийг үндэслэв. Тус гарчгийг Хуан Юйжигийн эцэг Хуан Лижүнгээс анхлан туурвиж, бүгд зургаан боть байжээ. Хуан Юйжи түүнийг нэмэн найруулж гучин хоёр болгоод, Мин улсын үеийн номыг нэлээд бүрэн хураасан юм. Чин улсын эхэнд Хуан Юйжи Мин улсын судар найруулах ажилд уригдан орж, энэхүү номын гарчгаа Мин улсын зохиол урлагийн ойллогын эшлэн ашиглахад бэлтгэжээ. Ийнхүү зарим эрдэмтэн шууд түүнийг «Мин улсын зохиол урлагийн ойллого» гэж нэрлэдэг ч буй.

⁵⁹ Ни Цань (倪灿, 1627-1688)-ийн туурвисан «补辽金元艺文志 Бү ляо жинь юань и вэнь жи» хэмээх ойллогын түүхэн бүлгээс эш татав. Бадаргуулт төрийн арван долдугаар он (1891)-ы намрын есөн сард сийлсэн «广雅丛书 Гуан я цун цу» хэмээх цуврал бичгийг үндэслэжээ. Тус ойллогыг нь Цань анх туурвиж, хожим нь Лү Вэньчао (卢文弨, 1717-1795) хэмээгч эрдэмтэн нөхвөрлөн төгөлдөржүүлсэн юм. «雪桥诗话 Шюэ чяо ци хуа» хэмээх зохиол ба тус ойллогын эцэст Лү Вэньтаогийн бичсэн тэмдэглэлийг хянаваас, Лү Вэньтао бээр нь Цанийн туурвисан ойллогыг нөхвөрлөхдөө Ханжөүгийн эрдэмтэн Жан Жиньюнь (张景筠)-ийн «补元史艺文志 Бү юань ци и вэнь жи» хэмээх ойллогыг лавлан, зарим зүйлийг хуулан эшилжээ. Жан овогтын туурвисан ойллого бүгд найман боть, сийлмэл дэвтэр алга тул уламжлагдаж чадсангүй. Ни Цанийн ойллого, Лү Вэньтаогийн нөхөмж, Чянь Дашикийн «补元史艺文志 Бү юань ци и вэнь жи»-тэй ямар ижил тал ба зөрөө байхыг нарийвчлан ялгаварлахын аргагүй болжээ.

гэдэгт мөн л арван хоёр бүлэгт дэвтрийг тэмдэглэсэн байгааг харж байна. Түүнд «元朝秘史 Юань чао ми ци арван боть, бас 续秘史 Шюй ми ци хоёр боть. Зохиогчийн нэр алга, Тайзүгийн анхны үйл жич Тайзүнгийн Алтан улсыг мөхөөсөн явдлыг тэмдэглэж, цөмөөр улсын хэлэнд хажуугийн орчуулга хийвэй. Товчоон мөн болохыг сэжиглүүлмүй»⁶⁰ гэж бичиж буй.

Үүнээс гадна бас 15 бүлэгт «Юань чао ми ци»-г дурдсан гарчгууд байдаг байна. Лү Жи(卢訖)-гийн «Бао жин тагтын ном хадгалалтын гарчиг» нь бүгд арван хоёр боть, дөрөвдүгээр ботийн түүхийн бүлэг, сул түүхийн ангид: «元朝秘史 Юань чао ми ци арван таван боть, дөрвөн дэвтэр, хуулбар дэвтэр, зохиогчийн нэрийг эс тэмдэглэв»⁶¹ гэжээ.

Оршил гаргалгааг Сунь Чэнзэ, Вань Гуантай (萬光泰,), Чянь Дашинь, Гү Гуанчи, Жан Мү (张穆), Вэн Түншү, Лү Шиньюань, Ян Фүжи (杨复吉, 1747-1820), Ли Вэньтянь, Вэн Тинши, Е Дэхуй, Жан Юаньжи, Фү Зэншан, Ма Юйтан (马玉堂) нарын олон хүн бичжээ.

Х.Цогтнарэнгийн дэвшүүлсэн “оршил гаргалгааны хэлхээс”

1748 он	Вань Гуантай (萬光泰)	“Юань ми ци”-гийн тойм
1787 он	Ян Фүжи гаргалгаа	“Юань ми ци”-гийн тойм
1800 он	Чянь Дашинь	“Юань ми ци”-гийн гаргалгаа
1805 он	Гү Гуанчи гаргалгаа	
1822 он	Руань Юань	15 бүлэгт “Юань ми ци”-гийн тойм
1847 он	Жан Мүгийн гаргалгаа	
1857 он	Вэн Тиншигийн цохолбор	
1872 он	Фү Зэншанийн оршил	
1886 он	Ли Вэньтянийн цохолбор	
1901 он	Вэнь Тиншигийн цохолбор	
1908 он	Е Дэхуйгийн “Юань чао ми ци”-гийн оршил	
	Ма Юйтангийн цохолбор /?/	

Эднээс Чянь Дашинь (钱大昕, 1728-1804), Гү Гуанчи (顾广圻, 1776-1835), Жан Мү (1805-1849), Вэн Түншү (1810-1865), Лү Шиньюань (1834-1894) нарын бичсэн төгсгөлийн үг байдаг байна.

XX зууны эхэн гэхэд «Монголын нууц товчоон»-ы монгол хэлээрх уг эх устаж үгүй болсон тул монголчууд нь нангиад ханз үсгээр тэмдэглэгдсэн зохиолын эхийг эх хэл рүүгээ эгүүлэн хөрвүүлэх орчуулах асуудал хурцаар тавигдах болов. XX зууны эхнээс МНТ-г судлах, орчуулах ажлыг уугуул монгол хүмүүс оролдох болсноор Цэнд гүний орчуулга (1917), Бөххишиг (1940), Хэшигбат (1940), Алтан-Очир (1941) Ц.Дамдинсүрэн (1941) нарын орчуулга бий болов.

Судлаач Э.Пүрэвжавын ажигласнаар «Монголын нууц товчоон»-ы зохиосноос хойш 700 жилийн ойг тохиолдуулан 1939-1942 онуудад дэлхий дахинд нийтдээ 10 бүтээл хэвлэгдсэн байна. Эдгээрийг хэвлэгдсэн оныг дарааллаар нь дурдвал:

⁶⁰ Чянь Дашинь (钱大昕)-ийн туурвисан «补元史艺文志 Бү юань ци и вэнь жи»-гээс эш татав. «二十五史补编 Эр ци ү ци бү бянь»-д хураасан дэвтрийг үндэслэжээ.

⁶¹ Лү Жи (卢訖)-ийн туурвисан «抱经楼藏书目录 Бао жин лөү зан цу му лу»-гээс эш татав. Бээжингийн номын санд хадгалж бүхий хуурлбар дэвтрийг үндэслэв.

1. Японы монгол эрдэмтэн, профессор **Широ Хаттори** /1908-1995/, Хөлөнбуйрын Шинэ баргын **Хуасай Дугаржав** нар “**蒙文元朝秘史 Монгол үсгийн Монголын Нууц Товчоон**” хэмээх бүтээлийг 1939 онд хэвлүүлжээ.
2. БНМАУ-ын Дорнод аймгийн Матад сумын Хатагин **Цэндийн Дамдинсүрэн** “**Монголын нууц товчоон**” – “Шинжлэх ухаан” сэтгүүлийн 1941 оны №1, 15-43, №2, 14-21, №4, 31-44, №5, 15-22, №6, 32-37 талд эхний зургаан бүлгийн орчуулга.
3. Өвөр Монголын Ордосын **Б.Хишигбат** «**Юань улсын Нууц Товчоо**» /Чуулалт хаалга, 1941/, мөн Хишигбат «**Монгол утгын Юань улсын Нууц Товчоо**» /Хөххот, 1942/
4. Өвөр Монголын Зостын чуулганы Харчин баруун хошууны **Алтан-Очир** (**金永昌 Жинь Юнчан**)-ын «**Монголын нууц товчоон**» /Чуулалт хаалга, 1941/
5. Өвөр Монголын Жирэмийн чуулганы Найман хошууны **Далад овогт Үүлингаагийн Бөххишиг** «**Монголын Нууц Тууж**» /Хаалган, 1941/
6. Германы монголч эрдэмтэн, профессор **Эрих Хэйниш** /1880-1966/ «**Die Geheime Geschichte der Mongolen**» /1941/
7. Оросын монголч эрдэмтэн, академич **Сергей Андреевич Козин** /1879-1956/ «**Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mong!ol-un ni!uca tobciyan – Юань чао би ши. Монгольский обыденный сборник, том I, Введение в изучение памятника, перевод текста, тексты, словари**» /Москва-Ленинград, 1941/
8. Японы монголч эрдэмтэн, түүхч **Такаширо Кобаяши** /1905-1987/ «**蒙古の秘史 Монголын нууц товчоо**» //
9. Японы монголч эрдэмтэн, Күракичи **Ширатори** /1865-1942/ 1942 оны I сарын 31-ний өдөр «**蒙文元朝秘史 Галиг үсгээр буулгасан Монголын нууц товчоон**» //
10. «**Монголын нууц товчоо**». Хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол хэлээр **Цэндийн Дамдинсүрэн** орчуулав. Улаанбаатар, 1947.

Эдгээр арваад ажлын 5 нь монгол хүмүүсийн орчуулга байгааг харж байгаа биз ээ.

1940 оны орчимд гарсан «**Монголын нууц товчоон**»-ы монгол орчуулгыг хэл бичгийн ухаан доктор /Ph.D./ **Ё.Жанчивын** /МУИС, МХСС, Түрэг судлалын тэнхим/ “**Монголын Нууц Товчоон**”-ыг орчуулж хэвлэсэн байдлын бүртгэл жагсаалт”-аас харвал:

- /5/ **Широ Хаттори, Дугаржав** / Монголын нууц товчооны тэргүүн бөлөг / япон / Токио / **1939** / уг нангиад эх /
- /7/ **Се.Damdings=r=ng** / Mong!ol-un Ni!uca Tobciyan, / “Sinjilek= uqa!an”, № 1, 15-43; № 2, 14-21; № 4, 31-44; № 5, 15-22; № 6, 32-37 тал; / монгол хэл, монгол бичгээр / Улаанбаатар / **1941** / галиг болон олон зүйл эх сурвалж /
- /10/ **Altanvcir** / Mong!ol-un Ni!uca Tobciyan, 195 tal-a / монгол хэл, монгол бичгээр / Чуулалт хаалга / **1941** / уг нангиад эх /
- /11/ **B`kekesig** / Mong!ol-un Ni!uca Tu!uji, 297 tal-a / монгол хэл, монгол бичгээр / Хаалган / **1941** / уг нангиад эх /

- /12/ **Kesigbatu** / Yuvan ulus-un Ni!uca Tobciy-a, 178 tal-a / монгол хэл, монгол бичгээр / Чуулалт хаалга / **1941** / уг нангиад эх /
- /13/ **Kesigbatu** / Mong!ol udq-a-yin Yuvan ulus-un Ni!uca Tobciy-a, / монгол хэл, монгол бичгээр / Хөххот / **1942** / уг нангиад эх /
- /15/ **Ce.Damdings=r=ng** / Mong!ol-un Ni!uca Tobciyan, Qa!ucin mong!ol kelen-ese odu-yin mong!ol kele-ber Cengd=-yin Damdings=r=ng orci!ulba, Mong!ol ulus-un sinjilek= uqa!an-u k=riyeleng, Ulus-un keblek= =iledb=ri, 280 tal-a / монгол хэл, монгол бичгээр / Улаанбаатар / **1947** / галиг болон олон зүйл эх сурвалж /⁶²

Дээрх жагсаалтад Бодлогот баатар гүн Цэндийн 1917 онд Нийслэл хүрээнд хийсэн орчуулга ороогүй нь хэвлэгдсэнгүйтэй нь холбоотой юм.

Монгол хүн МНТ-г сонирхон судлах явдал XIV зууны үеэс эхтэй бөгөөд МНТ-ы эхийн ихэнх хэсэг XVII-XVIII зууны Лувсанданзан, Раашпунцаг, Саган цэцэн тэргүүтэн бичгийн мэргэд сударч нарын судар номд орж уламжлагдаж байгаад XX зууны эхээр 1917 онд Цэнд гүн хятад үсгээр бичигдсэн МНТ-г монгол үсэгт буулгаж сийрүүлэн орчуулав. Энэ сийрүүлэг орчуулгыг Цэнд гүн Ж.Цэвээний захиалгаар хийсэн бөгөөд харамсалтай нь тухайн үедээ хэвлэгдэж чадаагүй юм. Энэ ажлыг Цэнд гүнгийн охин Хандсүрэн 1997 онд гүйцэлдүүлж «Цэнд гүн ба “Монголын нууц товчоо”» хэмээх номд Цэнд гүнгийн орчуулгын эхийг фото зургийн аргаар хэвээр нь хэвлүүлэв.

МНТ-г өнөө цагийн монголчуудад хамгийн ойлгомжтой байдлаар хүргэж, өнөөдөр үндсэндээ монгол айл өрх бүрийн гэрийн ном болоод байгаа орчуулгыг Ц.Дамдинсүрэн 1940-өөд оны үеэс хийж эхэлсэн. “Шинжлэх ухаан” сэтгүүлд МНТ-ны эхний гурван бүлгийг хэвлүүлээд, 1947 онд монгол бичгээр ном болгон хэвлүүлжээ.

Ц.Дамдинсүрэнгийн энэ орчуулга нь 1947 онд Төрийн шагнал хүртсэн юм. МНТ-г шинэ үсгээр 1957, 1976, 1990 онд гурван удаа дараалан хэвлэсэн. Үнэхээр цаг үеийн шалгуурыг давсан сайн орчуулга болсон тул сүүлийн арваад жилийн дотор гэхэд хориод удаа хэвлэгдээд байна⁶³.

Д.Цэрэнпил номынхоо судлалын тойм доторх “4. МНТ-ны орчуулга ба хөрвүүлэг, үгийн тайлбар” хэсгийн 104 дүгээр талд: «МНТ-г зохиосны 700 жилийн ойд зориулж түүнийг орчуулах, хөрвүүлэх ажил идэвхэжсэнээр Э.Хэнишийн герман [1941], С.А.Козины орос [1941], П.Пеллиогийн франц [1949] хэлний орчуулга, Ц.Дамдинсүрэнгийн орчин цагийн монгол хэлнээ буулгасан хөрвүүлэг» [1941-1942, 1947] зэрэг МНТ-ны судлалын сор болсон бүтээлүүд гарав. Мөн [1940-41] онд Бөххишиг, Алтан-Очир, Хэшигбат нарын 3 хөрвүүлэг Өвөр Монголд нэгэн зэрэг гарав».

Тэрээр бас 109 дүгээр талд: «Эдүгээ ойлгохуйяа бэрх эртний монгол хэлээр бичсэн МНТ-г өнөө үеийнхний хүртээл болгох, 7-8 зууны тэртээх монгол хэлний үг, хэллэгийг хэл шинжлэлийн үүднээс сэргээх, соёл, түүхийн холбогдолтой олон ойлголтыг шинжлэх ухаанчаар тайлбарлахад монгол эрдэмтдийн хийсэн хөрвүүлэг чухал ач холбогдолтой юм» гэжээ.

Академич Д.Цэрэнсодном: “Ц.Дамдинсүрэн багшийн орчуулгын зарчим нь: Яг үгийг нь үгээр сольж махчлан буулгасангүй эх бичигт чөлөөтэй хандсан боловч

⁶² Монголын нууц товчоо зохиолын гадаад орчуулга. Уб., 2006, 112-114-р тал.

⁶³ Э.Пүрэвжав. Монголын нууц товчоон судлалын чуулган. Уб., 2016, 118-р тал.

чухамдаа «Нууц товчооны» зохиогчийн санааг орчин үеийн уншигчдад зөв хүргэхийг чухалчилсан байдал байнга ажиглагддаг юм. Ц.Дамдинсүрэн багшийг «Монголын нууц товчоог» орчин цагийн монгол хэлнээ буулгах ажилд туслалцаж байсан академич Н.Содном гуай чухам зарчмаар яаж ажиллаж байсныг сайн мэдэх болов уу гэж санаж байна”⁶⁴.

Энэ санааг судлаач Э.Пүрэвжав бүр тодруулан «“Монголын нууц товчоон” судлалд академич Ц.Дамдинсүрэнгийн оруулсан хувь нэмэр» өгүүлэлдээ: “Да багшийг орчин цагийн монгол хэлнээ “Монголын нууц товчоон”-ыг хөрвүүлэн буулгаж байхад нь биечлэн туслалцаж байсан академич Намсрайн Содном (1923-2002)-ын дурсамжаас үзэхүл, “Монголын нууц товчоон”-ыг одоо цагийн хэлэнд буулгахад нь “Би бичээч нь байлаа. Дамдинсүрэн гуай, С.А.Козины (1879-1956), Э.Хэниш [Erich Haenisch] (1880-1966) нарын ном (эрдэм шинжилгээний галиг; орос, герман орчуулга), “Алтан товч”, “Нууц товчоон”-ы олон эхүүдийг ширээгээр нэг тавьчхаад, хөгжмийн удирдаач шиг, тэр эхүүдийг тулган харьцуулж найруулаад хэлж бичүүлсэн. Энэ орчуулга бол “Нууц товчоон”-ыг дахин сэргээсэн эрдэм шинжилгээ, урлагийн гайхамшигт том туурвил болсон гэж боддог”⁶⁵ хэмээн хуучилжээ.

Тэрээр монголын түүх уран зохиолын гайхамшигт дурсгалт бичиг «Монголын нууц товчоог» орчуулах болсноо тайлбарлан бичсэн нь: “Орчуулагч миний бие, монгол ардын аман зохиолоор хүмүүжиж, аман зохиолыг дуурайн шүлэг бичиж оролддог тул Нууц товчоог орчуулах ба ялангуяа түүний шүлгийг орчуулахад үнэн зүрхнээс сэтгэл хөдөлж, чухам тохиромжтой сайхан үүрэг гэж оролдож гүйцэтгэв” (МНТ, 1976, 11-р тал) гэж бичсэн нь Ц.Дамдинсүрэн гуайн орчуулгын дахин дахин хэвлэгдсэн байдлаас нь ил байна.

АШИГЛАСАН НОМ

1. Ш.Гаадамба. *Академич Ц.Дамдинсүрэн ба «Монголын нууц товчоон»-ы судлал.* – Уран зохиол судлал. Боть I (XVIII), 3-р дэвтэр, Уб., 1994, 16-21.
2. Гаадамбын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон».* Уб., 2000, 164 х.
3. *Монголын нууц товчоо.* Дөрөв дэх удаагийн хэвлэл. Хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав. Редактор Ш.Гаадамба. Улсын хэвлэлийн газар, Уб., 1990, 256 х.
4. *Монголын нууц товчоон.* Худам язгуур эртний монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. Уб., 1990, 424 х.
5. *МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО: Барламал болон Хуулмал Дэвтрүүд, Оршил, Гаргалгаа.* Эрхлэн толилуулагчид: Хас-Өлзийгийн Цогтнарэн, Дүгэрсүрэнгийн Гүн-Үйлс, “Монголын Нууц Товчоо” сурвалж бичгийн хүрээлэн, Төрт ёс, Хаадын сан, Улаанбаатар, 2017, 178 х.

---

⁶⁴ Д.Цэрэнсодном. «Нууц товчоо»-ны орчин цагийн монгол хэлний хэдэн хөрвүүлгийн тухай.

Уран зохиол судлал. Боть I (XVIII), 6-р дэвтэр, Уб., 1994, 37.

⁶⁵ Ж.Цолоо. *Ц.Дамдинсүрэн гуайн их ажилч хичээнгүй эрдэмтэн шүү* (ярилцлага). – “Улаанбаатар” сонин, №12-13(1192-1193). 1997.1.18.

6. *Монголын нууц товчоо зохиолын гадаад орчуулга*. Хоёр дахь удаагийн нэмж засварласан хэвлэл. Эрхлэн эмхэтгэсэн Ц.Саранцацрал, “Бемби Сан” ХХК-д хэвлэв. Улаанбаатар хот, 2006, 144 х.
7. Э.Пүрэвжав. *Монголын нууц товчоон судлалын чуулган*. Уб., 2016, 256 х.
8. Б.Төмөрбагана. «Монголын нууц товчоо»-ны сурвалж бичиг бар хэвлэлийн судлал. Худам монгол бичгээс шинэ үсэгт буулгаж, оршил өгүүлэл бичсэн Г.Билгүүдэй. Уб., 2011, 248х.
9. Д.Цэрэнпил, Б.Сэржав. *Монголын нууц товчооны ном зүй, судлалын тойм. Bibliography and survey of studies on the Secret History of the Mongols. Mong!ol-un ni!uca tobciyan-u nom j=i, sudulul-un тойми*. Редактор Ч.Догсүрэн, Уб., 1990. 128 х.
10. Ж.Цолоо. *Ц.Дамдинсүрэн гуайн их ажилч хичээнгүй эрдэмтэн шүү (ярилцлага)*. – “Улаанбаатар” сонин, №12-13(1192-1193). 1997.1.18.
11. Д.Цэрэнсодном. *«Нууц товчоо»-ны орчин цагийн монгол хэлний хэдэн хөрвүүлгийн тухай*. - Уран зохиол судлал. Боть I (XVIII), 6-р дэвтэр, Уб., 1994, 33-39.

ДОЛОО. “МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН”-Ы ЭХИЙГ ОРЧИН ЦАГИЙН МОНГОЛ ХЭЛНЭЭ ЭРГЭН ОРЧУУЛАХ БОЛСОН ЦАГ ҮЕ БА БӨХХИШИГ

Анхны үйлдэл. Анхандаа «Монголын нууц товчоон» байжээ. Уг бичгийн төгсгөлийн үгийг үзвэл:

§282. *Йэкэ хурил да(ган) хурижу хулуган-а жил хуран сар-а-да Хэлүрэн-ү Хөдэгэ арал-ун Долуган Болдаг, Силихэнцэг хойар жагур-а ордос багужу бүхүй-дур бичижү дагусба.* [Ш.Гаадамба, 1990, 216-р тал.]

§282 Их хуралдаан болж, хулгана жилийн (1240) хуран (долдугаар) сард Хэрлэний Хөдөө арлын Долоон болдог, Шилхэнцэг хоёры завсар хаан орд бууж байхад бичиж төгсгөв. [Ц.Дамдинсүрэн, 1976; 238-р тал.]

18. Йэкэ хурал (中忽舌鄰勒搭 zhonghu she¹in le ta /聚席 ju xi) хуражу хулуган жил улаган (中忽鐮 zhonghu lan /七月 qi yue) сар-а-дур Хэрүлэн-ү (客魯舌洌訥 ke lu she¹ie ne/河名的 he ming de) Хөдэгэ арал-ун (闊迭額 阿舌刺舌命 kuo die e a she¹la she¹lan/地名的 di ming de) долуган болдог-а (孛勒荅中合 bo le da zhonghe/孤山行 gu shan xing) силигэнчэг (失勒斤扯克 si le jin che^{ke}/地名 di ming) хойар-ун жагур-а орду багужу бүхүй-дур бичижү дагусбай. [Бөххишиг, 2012, 297-р нүүр]

Төгсгөлийн үгийг уншаад «Монголын нууц товчоо» гэх энэ их хөлгөн судар Монгол оронд Хэрлэний Хөдөө арлын Долоон болдог, Шилхэнцэг гэдэг газар бичигдсэн болох нь ил байна. Энэ түүхт газар одоо Монгол улсын нутаг дэвсгэрт байна. Зохиолыг монгол хэлээр бичсэн байна. Төгсгөлийн үгийн доторх хамгийн чухал нэг мэдээ бол уг зохиолыг “*хулгана жил хуран сард*” бичиж дуусгасан гэж өгүүлжээ. Энэ “хулгана жил хуран сар” гэдэг нь “Дорно дахинаа дэлгэрсэн билгийн тооллын IV жарны шар хулгана жилийн хуран сар (аргын тооллын 1228 оны долдугаар сар)” болно⁶⁶. Төгсгөлийн үгийн бас нэг чухал мэдээ бол уг бичиг хааны ордны дотор бичигдсэн явдал болно. Анхандаа хааны ордны дотор маш нандигнан хадгалагдаж байсан. Энэ бичгийг хаан оронд суух ёслол мэт маш хүндэтгэлтэй ариун нандин ёслолын үеэр гарган ирж дуудан уншдаг байсан болов уу. Иймээс зөвхөн алтан ургийн язгууртнууд үзэх, унших эрхтэй байжээ. Чингис хаанаас хойш бичсэн энэ бичгийг ийм үед ариун нандин захиас бичгийн үүргээр ашиглаж байсан нь ойлгомжтой.

Чингис хааны захиа гэрээсээр хан хөвгүүдээс Өгэдэйг сонгож Их Монгол улсын хаан ор залгамжлуулах ёслол ийм хүндэтгэлт ариун нандин үйлс байсан юм. /1227-1228(1229?)⁶⁷ Энэ үед «Монголын Нууц Товчоон»-ы уг эхийг анх хаан ор суух ёслолын үеэр үндсэн баримт бичгийн ёсоор хэрэглэж байсан гэж болно. Чингис хааны хан орыг залгамжлах анхны ёслолын үед их хааны хөвгүүдээс эхлэн хэн ч бай хааны гэрээслэлийг зөрчихийг хүсэхгүй байсан нь Өгэдэй хааныг сонгосон түүхэн баримтаас илэрхий байдаг билээ.

⁶⁶ Гаадамбын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын Нууц Товчоон»*. Улаанбаатар, 2000, 38-39 дүгээр тал.

⁶⁷ Л.Бат-Эрдэнэ. *Монголын эзэнт гүрэн* (Сургамж, Монгол, Tartari, Татаар, бусад асуудлууд). I. Улаанбаатар, Улаан-үүд, Парис, 2019, 109.

Өгэдэй хаан бол Чингис хаан Бөртэ үжин хоёрын гуравдугаар хүү юм. Рашид-ад-Дини бичсэнээр бол “Өгэдэй хаан нь анхандаа өөр ... нэртэй байсан ч, түүнд өөрт нь таалагддаггүй байснаас удалгүй Өөдөө (Өргөмжлөл) гэсэн утгатай *Өгэдэй* гэдэг нэр авчээ. Тэрээр эрхэмсэг зан, мэргэн оюун ухаан, авьяас билиг, эргэцүүлж тунгаан бодох чадвар, хэлбэршгүй хатуу зан чанар, төлөв түвшин байдал, өгөөмөр сэтгэл, шударга үнэнчээрээ алдартай олонд танигдсан хаан байжээ”⁶⁸.

«Монголын Нууц Товчоон»-д 269 дүгээр зүйлд: “*Хулуган-а жил Чагадай, Бату тэригү-тэн баруун гар-ун хөбэгүд Одчигин нойан, Йэгү Йисүнгхэй тэригү-тэн жээгүн гар-ун хөбэгүд, Толуй тэригү-тэн гоол хөбэгүд, өкид, хүргэд, түмэд-үн, минггад-ун нойад бүрин болжу Хэрлэн-ү Хөдэгэ арал-а гүр-ийэр хуражу Чингис хаган-у нэрэйдүгсэн мөн зарлиг-ийар Өгэдэй хаган-и хан эргүбэ*”⁶⁹ гэж Өгэдэй хэрхэн хаан оронд суусныг өгүүлжээ.

Энд анхаарал татаж буй зүйл бол “хулгана жил”, “Хөдөө аралд” “гүрээр хурж /бүгдээр хурж/” гэсэн мэдээ болно. Өгэдэй хааныг хулгана жил (1228)-д Хэрлэний Хөдөө аралд “Чингис хааны нэрийдсэн мөн зарлигаар Өгэдэй хааныг хан өргөв” гэсэн мэдээ байна. Энэ нь төгсгөлийн үгийн “хулгана жил хуран сардаа”, “Хэрлэний Хөдөө арлын Долоон болдог Шилхэнцэг хоёрын зуур” гэсэнтэй ижил байгааг анзаарч байгаа биз ээ.

Рашид-ад-Динд: “Хүйтний эрч суларч хаврын өдрүүд эхлэх тэр мөчид зах хязгаар нутаг, зүг бүрээс хан хөвгүүд, ноёд хөдөлж өвөг дээдсийн нутаг, их хааны ордонг чиглэн нүүдлэв. Хипчакаас Зүчи хааны хөвгүүд Урадэ, Бату, Шейбан, Берке, Беркечар, Бука-Тимур; Каялыгаас – Чагатай бүх хөвгүүд, ач нартайгаа; Имиль, Кунагаас – Угедей хаан бүх хөвгүүд, төрөл төрөгсөдтэйгээ; зүүнээс – Отчигин, Бильгутаи-нойон, Качиуны хөвгүүн Илжидай-нойон тэргүүтэн авга нар, түмний, мянганы ноёдоо дагуулан тал бүрээс Хэрлэний хөвөөнөө орших ордноо хүрэлцэн ирэв. Экэ-нойон, Улуг-нойон гэж хүндлэн нэрлэгдэх Тулуй-хан эцгийнхээ голомт нутгийг сахин суусан тул мөн энд байв. Бүгд хуран цуглаад гурав хоногийн турш баярлан наадаж, жарган цэнгэсний дараа төрийн, хаан ширээний тухай ярилцаж, Чингис хааны гэрээсийн дагуу Өгэдэй хаан орыг эзлэх эрхтэйг бүгд батлан хэлэлцжээ”⁷⁰. Үүнийг “Өгэдэйд хаан ширээ шилжин очих тухайд хөвүүдийн бичгээр үйлдсэн баталгааг олон дахин давтан уншичгаан, Чингис хааны гэрээсэлсний дагуу Өгэдэй хаан ширээнд суух эрхтэй гэдгийг дахин баталгаажуулсны дараа Чингис хааны зарлигийн дагуу хан хөвгүүд бүгд нэгэн дуугаар Өгэдэйд хаан болж улс орноо удирдах их үйлсэд бие сэтгэлээ бүрэн зориулах ёстойг сануулаад ах дүү, амраг садан, ард иргэд хол ойрын ялгаагүй бүгд захирагдан хүчин зүтгэх үүрэгтэй”⁷¹ гэжээ

⁶⁸ Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том II. Перевод с персидского Ю.П.Верховского. Примечания Ю.П.Верховского и Б.И.Панкратова. Редакция проф. И.П.Петрушевского. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1960, 8.

⁶⁹ *Монгул-ун нигуча тобчийан*. Худам (ижагур эртэн-ү) монгул бичиг-ийэр монгул бичиг, удг-а судулул-ун эгүдэн-эчэ Шангжимитуб-ун Гадамба-ийн төсүгэлэн нигталажу сэргүгэгсэн сийирэгүлгэ экэ, тайилбури. /МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО. Худам монгол бичгээр сийрүүлсэн Ш.Гаадамба/, Улаанбаатар, 1990, 202-р тал.

⁷⁰ Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том II. Перевод с персидского Ю.П.Верховского. Примечания Ю.П.Верховского и Б.И.Панкратова. Редакция проф. И.П.Петрушевского. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1960, с.19.

⁷¹ Л.Бат-Эрдэнэ. *Монголын эзэнт гүрэн* (Сургамж, Монгол, Tartari, Татаар, бусад асуудлууд). I. Улаанбаатар, Улаан-үүд, Парис, 2019, 108-109.

/Рашид-ад-Динд бол “Эхлээд хан ор залгах хөвгүүд цуглаад Угэдэй хаанд: “Чингис хааны гэрээсэлсний дагуу тэнгэрийн ивээлээр хааны төрийг бүхий л сэтгэлээрээ барьж, холын болоод ойрын, түрэг болоод тазигууд бүгд чиний тушаалыг хүлээн авч захирагдах болтугай” гэхэд Өгэдэй хаан үүний хариуд: “Чингис хааны зарлиг та бүхний хэлж байгаагаар хүчин төгөлдөр боловч ах нар минь, авга ах нар минь байна. Нэн ялангуяа Тулуй-хан ах минь эрх мэдлийнхээ дагуу энэ хэргийг авч, монголчуудын бидний уламжлал, ёс заншлын дагуу айлын бага хүү гэртээ хамгийн том нь болж, эцгийг орлон, нутгаа сахиж голомтоо авч явдаг тул хэрэгт надаас илүү тохирох биш үү. Улуг-нойон бол их хааны отгон хөвүүн билээ. Тулуй өдөр ч, шөнө ч, өглөө үдэшгүй хан эцгийн дэргэд байж хууль ёс, дэг журмын талаар сонсож мэдэж ирсэн. Ийм хүнийг амьд сэрүүн дэргэд байхад би хэрхэн хаан ширээнд суух билээ?” гэхэд хан хөвгүүд бүгд нэгэн дуугаар: “Чингис хаан өөрийн хөвүүд, ах дүү нар дотроос сонгож ганц чамд л энэ их хэргийг итгэн, их үйл хэргийг гүйцэлдүүлэх эрхийг олгосон, түүний гаргасан энэ хөдөлбөргүй шийдвэр, хичээнгүйлэн гарцгасан зарлигийг бид хэрхэн өөрчилж, өөр болгож чадах билээ?” гэх мэтээр ихэд учирлан гуйх, ятган сэнхрүүлсний дараа Угэдэй-хаан хан эцгийнхээ зарлиг айлдварыг зайлшгүй даган хүлээх, мөн ах дүү авга ах нарынхаа зааврыг дагах ёстой юм гэж ойлгоод зөвшөөрчээ. Ингээд хуралд оролцож байсан бүх хүмүүс малгайгаа авч, бүсээ тайлан мөрөн дээрээ тохоцгоож үхэр жил Чагатай-хан Угэдэйн баруун гараас, Тулуй-хан зүүн гараас нь, авга ах Отчигин ар нуруу бүсэлхийнээс нь түшин Угэдэйг хаан ширээнд суулгав. Тулуй-хан хаанд аяга өргөн барихад ордны дотор гадна бүх хүмүүс есөнтөө өвдөглөн ёсолж, Угэдэйг хаанаар өргөмжилжээ”⁷² гэж бичжээ.

Дээрх хэсгээс үзвэл Чингис хааны нас барсны дараа Өгэдэй хааныг өргөмжлөх ёслолын үеэр Чингис хааны зарлигийг зөрчиж гэрээслэлийг эвдэх нэг ч хүн алтан ургийн дотроос гараагүй байна. Тэгвэл Өгэдэй хааны хойно Гүюг хааныг сонгоход, мөн Гүюг хааны дараа Мөнх хааныг их хааны сууринд өргөмжлөн залах ёслол элдэв шалтгаанаар удааширч байсан байдаг.

Өгэдэй хаанаас хойш Гүюг хаан хаан ор залгамжлах ёслол сунжирсаар 5 жил болсон байдаг. /1241-1946/⁷³

Гүюг хааны дараа Мөнх хаан их хааны ор залгамжлах ёслол мөн л нэг хоёр жил ч биш хэдэн жил болж байж шийдэгдэж байжээ. /1248-1251/⁷⁴

«Монголын Нууц Товчоон» Монгол оронд бичигдсэн цаг хугацааг 1228 оноос – 1254 оны хооронд болсон явдал гэж таамаглаж байна.

Удаах үйлдэл буюу Бүрхүүл дор орсон нь.

Хоёр. «Монголын Нууц Товчоон» нангиад дүрс үсгийн бүрхүүлтэй болсон тухай

⁷² Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том II. Перевод с персидского Ю.П.Верховского.

Примечания Ю.П.Верховского и Б.И.Панкратова. Редакция проф. И.П.Петрушевского. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1960, с.19.

⁷³ Л.Бат-Эрдэнэ. *Монголын эзэнт гүрэн* (Сургамж, Монгол, Tartari, Татаар, бусад асуудлууд). I. Улаанбаатар, Улаан-үүд, Парис, 2019, 114.

⁷⁴ Л.Бат-Эрдэнэ. *Монголын эзэнт гүрэн* (Сургамж, Монгол, Tartari, Татаар, бусад асуудлууд). I. Улаанбаатар, Улаан-үүд, Парис, 2019, 120.

«Монголын Нууц Товчоон»-той нангиад дүрс үсгийн тэмдэглэлээр анх түрүүн танилцсан улс бол хятадууд байлаа. Хятадын түүхийн «明实录 *Мин ши лу*» буюу *Мин улсын магад тэмдэглэлд* «Монголын Нууц Товчоон»-ыг нангиад «元秘史 *Юань ми ши*» гэх нэрээр дурдсан байдгийг оросын эрдэмтэн хар лам П.И.Кафаров олж тогтоожээ.

«明实录 *Мин ши лу*»

洪武十五年 正月 丙戌

хун ү ши ү нянь жэн юэ бин ү

命 翰 林 院 侍 讲

мин хань линь юань ши жян

但 借 高 昌 之 书

дань же гао чан жи шү

制 为 蒙 古 字

жи вэй мэн гү зы

以 通 天 下 之 言

и түн тянь шя жи янь

至 是 乃 命 火 原 洁

жи ши най мин хө юань же

编 修 马 沙 亦 黑 等

бянь шю ма ца и хэй дэн

夏 取 元 秘 史 参 考

шя чюй юань ми ши чань као

纽 切 其 字

ню че чи зы

以 谐 其 声 音

и ше чи шэн пө

既 成 诏 刊 行 之

и чэн жао кань шин зы

往 复 朔 漠

ван фү шө мө

皆 能 通 达 其 情

же нэн түн да чи чин

Тэгээд П.И.Кафаров тэр зарлигийн үгийг:

“Энэ онд хятад монгол үсгийн харьцуулсан толь бичиг зохиох зарлиг буулгав. Урьд Юань улс өөрийн бичиг үсэггүй тул албан бичгийг (зар тунхаг, зарлиг) гаочины (уйгурын) бичгийг зээлдэн авч бүх эзэмшил газартаа нэвтрүүлэх монгол үсгийг бүтээсэн бөлгөө. Эдүгээ эзэн хаан (академи) гишүүн Жан Юань-зе ба нарийн бичгийн дарга Машиа Ихэ нарт монгол үгийг хятадаар орчуул гэж зарлиг болов. Тийнхүү одон орон, газарзүй, аж төрлийн хэрэгцээ, хувцас, хоол, сав суулгын үсгийг орчуулсан ба түүнд таарах үсгийг холбон, салган хувааж түүндээ **дараа нь Юань чао ми ши-г авч тулган (орчуулгыг жинхэнэ эхтэй нь) үзээд** (хятад хэлний) аялга, дуудлага тохируулжээ. Энэ ажлыг дуусахад (энэ гарын авлагыг) хэвлэж, тархаахыг зарлиг болов. Тэр

цагаас тал нутагт байн байн одох (манай) элч нар (хэргийн) байдлыг болон (монголчуудын) бодлогыг ойлгох болжээ.”

гэж орос хэлнээ орчуулсан байдаг.

Мөн зарлигийн үгийг оросын эрдэмтэн Б.И.Панкратов /1962/ бас ингэж орчуулсан байдаг.

*“Хун У хааны 15 дугаар оны цагаан сарын бин-шюй улаан нохой өдөр (1382 оны нэгдүгээр сарын 20) хятад-харь хэлний (зүйл хуваасан) толь бичиг зохиох зарлиг буулгажээ. Урьдын Юань улс цаазын бичиг зар тунхагийг нэвтрүүлэх [өөрийн] бичиг үсэггүй тул уйгурын үсэг бичгийг зээлдэн авч, Тэнгэрийн доорхийн хэлийг орчуулах монгол үсгийг зохиосныг мэдэх ажгуу. Эдүгээ эзэн хаан Хань-линийн түшмэд “эх бичиг тайлбарлагч” (ши жян) Хө Юань-зе болон “найруулагч” (бянь шю) Ма-ша и-хэй нарт монгол үгийг хятадаар орчуул гэж зарлиг болов. Тийнхүү одон орон, газар орон, хүний явдал, амьтны явдал, өмсөх идэх зүйл, эдлэл хэрэглэл тэргүүтэн ор цөм эс бичсэн нь үгүй. **Бас Юань би-ши-г авч ирэн гарын авлага болгон тулгаад (монгол) хэлний дуудлагад тохируулан (хятад дүрс) үсгээр галиглав.** Энэ бичгийг зохион дуусмагц хэвлэн нийтлэх, тархаах зарлиг буулгажээ. Тэр цагаас хойш монголын тал нутагт одох (хятадын) элч нар монголчуудын байдал болон бодлогыг ойлгон чадах бөлгөө”.*

Мин улсын анхны хаан Жү Юаньжангийн энэ зарлигийн үг үсгийг Өвөр Монгол эрдэмтэд судалгааны ном зохиолдоо олонтой дурдсан байдаг. Бид энд судлаач Д.Төмөрбаганын ийм нэгэн орчуулгыг толилуулъя.

«Монголын нууц товчоо» Мин улсын зохиолд хамаг анх тэмдэглэгдсэн нь Хуньүгийн арван тавдугаар он (1382)-ы хаврын цагаан сарын улаан нохой өдөр болно. «明实录 Мин ци лү»-гийн нэг зуу дөчин нэгдүгээр эвхмэл дэх «太祖实录 Тай зү ци лү»-д өгүүлэхдээ:

«Хуньүгийн арван тавдугаар оны хаврын цагаан сарын улаан нохой өдрөө бичгийн мэргэдийн хүрээлэнгийн дэслэн хэлэлцэгч Хоюнгай нарт зарлиг болж Хуа и и юй бичгийг төрөлжүүлэн найруулав. Хаан бодвоос урьдын Юань улс угаас үсэг бичиг алга, зарлиг гаргаж засаг тунхаглахуйя гагцхүү Гаочангийн бичгийг зээлж монгол үсэг зохиогоод дэлхий дахины хэлийг нэвтрүүлмүй. Эдүгээд Хоюнгай хийгээд тохиолдуулан найруулагч Машайиг нарт зарлиг болон хятад хэлээр түүний үгийг орчуулуулж, одон орон, газар зүй, хүмүүний үйлс, бодос бараа, хувцас идээн, эд хэрэглэлийг цөмөөр төгсгөн хураав. Дахин 元秘史 Юань ми ци-ийг авчирч хяналт болгоод үсгийг нь холбож авиаг нь зохицуулжээ. Бичиг улс бүтсэнээ зарлигаар сийлэн тархааж, үүнээс элчид ар хангайд одож ирэхүйд цөмөөр түүний байдлыг нэвтрүүлэн чаджухуй»⁷⁵ гэжээ.

гэж байна. Энэ бүх орчуулгыг дахин дахин цувуулж тавиад байгаагийн учир гэвэл Мин улсын хааны зарлиг гарах үед «Монголын нууц товчоог» нангиад дүрс үсгээр галиглачихсан байсан уу, аль эсвэл энэ зарлигийн ёсоор энэ үед шинээр галигласан уу гэдэг асуудал шийдэгдээгүй хэвээр байсаар байна.

⁷⁵ Япон улсын хэвлэсэн «明代满蒙史料 Мин дай мань мэн ци ляо» дэх «明实录抄, 蒙古篇 Мин ци лү чао, Мэн гү бянь и»-гээс эш татав. 154 дүгээр нүүр.

«Монголын нууц товчоог нангиадаар галиглаж, хадмал болон утгачилсан орчуулгыг хэзээ хийсэн бэ гэдэг асуудалд одоо болтол шийдтэй хариу олдоогүй байна. Ихэнх хүмүүсийн боддог нэг зүйл бол Мин улсын хааны зарлигаар хоёр түшмэл *Хуа и и юй* толь бичгийг хийж гүйцэтгэхийн хамтаар бас «Монголын Нууц Товчоон»-ыг хятад хүнд монгол хэл заах зорилгоор нангиад үсэг уруу үе таслан, дуудлага аялгууг тааруулсан гэх онол давамгайлсаар байгаа билээ. Чухам энэ тухай М.Жавхлан “Мин улсын сударч түшмэлийн хятад хүнд монгол хэл сургах сурах бичиг, толь бичиг болгох зорилгоор хятад үсгээр галиглан үг бүрийг нь хятадаар дор дор нь хадаж, зүйл бүрийн эцэст гол санааг нь товчлон орчуулсан хэд хэдэн хуулбараар л бидэнд уламжлан ирсэн билээ.”⁷⁶

“Энэ бол чухамдаа Монгол оронд монгол хэлээр зохиогдсон «Монголын Нууц Товчоон» хэзээ хятад дүрс үсгийн галигийн давхар бүрхүүлтэй болсон бэ гэдэг асуудал болно. Үүнийг эрдэмтэд янз бүрээр ойлгон орчуулж ирсэн бололтой байна. Тухайлбал Японы эрдэмтэн Нака Мичиёо «Чингисү кан жицүрокү» [1907] («Чингис хааны үнэн магад тэмдэглэл») номынхоо удиртгалд өгүүлэлд «Монголын Нууц Товчоон»-ыг урьдаар авианы галигаар тэмдэглэсэн байх учиртай гэж таамагласан бол Хятадын эрдэмтэн Ван Гөвэй «Монголын Нууц Товчоон»-ыг 1369 онд хятад хэлээр орчуулсан гэж үзсэн байдаг. Эрдэмтдийн олонх нь «Монголын Нууц Товчоон»-ы хятад үсгийн галигийг 1382-1389 оны хооронд хийгдсэн болно гэж үздэг байна [Чэнь Юань, Б.И.Панкратов, Д.Цэрэнсодном]. Харин энэ мэдээтэй холбогдуулан профессор Баяр «Монголын Нууц Товчоон» гэх гурван боть зохиолынхоо дэлгэрэнгүй оршил өгүүлэлдээ “*Хө Юаньхэ нар монгол хэлний авиаг хятад үсгээр буулгахдаа Нууц товчоогоор хяналт хийв энэ мэдээ тодолж байхаар үзвэл Нууц товчоон аль хэдийн авианы орчуулгатай (галигтай) болсон байна*” гэж үзээд улмаар «Монголын Нууц "Товчоон»-ы хятад үсгийн орчуулга (галиг) 1382 оны «Хуа и и юй» бичгээс хавьгүй өмнө Юань улсын (1260-1368) үед зохиогдсон гэсэн шинэ саналыг дэвшүүлсэн билээ”⁷⁷. Өвөр Монголын эрдэмтэн Баярын судалгаагаар бол «Монголын Нууц Товчоон»-ы уг эхийг Юань улсын үед хятад үсгийн авианы галигт буулгаж, үг тус бүрийн ард хятад орчуулгыг хадаж, Юань улсын эх хэлээ мартсан хаадуудад зориулан анх бэлтгэсэн бололтой. Ингэж үзэхийн шалтгаан нь Юань улсын хаад Хятад оронд олон жилээр амьдарч, Хятадын соёл иргэншлийн ололтоос суралцан байсны үр дүнд хятад хэл бичиг тэдний хувьд нийгмийн харилцааны хэрэгсэл болон хувирч, төрөлх монгол хэл бичгийг төрийн хүмүүсийн харилцаанаас шахан гаргасантай холбоотой. Иймээс монгол үсгээр бичсэн зүйлийг уншиж хэрэглэхээсээ өмнө хятад бичиг үсгээр бичсэн зүйлийг илүүд үзэх болсон алтан ургийн хаад ноёдын тодорхой хүрээнийхний нийгмийн захиалга хэрэгцээгээр «Монголын Нууц Товчоон»-ы хятад үсгийн галиг, хадмал орчуулга, товч орчуулга зэрэг нь бий болсон байна.

«Монголын Нууц Товчоон» Хятад газар нангиад дүрс үсгийн бүрхүүлтэй болсон нь Юань улсын үед холбогдох бөгөөд 1264-1368 оны хооронд болсон явдал гэж таамаглаж байна. XIV зуунд “Монголын нууц товчоон”-ы уг эхийг нангиад үсгээр галиглан буулгасан нь монгол уг эхийг далдалсан бүрхүүлийн зүйл болов. Нангиад

⁷⁶ М.Жавхлан, 2019, 129: “Монголын нууц товчоо”-г галиглах хятад үсгийг хэрхэн сонгосон, түүний онцлог. – Монгол судлал (Хэл шинжлэл, утга зохиол, урлаг судлалын эрдэм шинжилгээний цуврал). XLII (506)8, Уб., 2018. 129-135.

⁷⁷ Гаадамбын Билгүүдэй. Аман уламжлал ба «Монголын Нууц Товчоон». Улаанбаатар, 2000, 45-46 дүгээр тал.

үсгийн галигт үг тус бүрийн хадмал нангиад үгийн орчуулга, үүн дээр утгын товч нангиад орчуулга гэх ийм давхар бүрхүүлтэй болоод 500 гаруй жил болов.

**Гурав дахь үйлдэл буюу бүрхүүлээсээ салах үйл явц.
«Монголын Нууц Товчоон»-ы галиг болоод сийрүүлэг.**

Хятад дүрс үсгийн галигийн бүрхүүлтэй болсон «Монголын Нууц Товчоон»-ыг Хятад газар Мин улс, Чин улсын эрдэмтэн мэргэд гол төлөв түүх, түүхэн газарзүйг сонирхон элдэв тайлбар, оршил, төгсгөлийг уламжлалт аргаараа хийсээр иржээ... «Монголын Нууц Товчоон»-ы хятад галиг эхийн монгол хэлээр бичсэн уг эхийг хэл мэдэхгүйн улмаас бүрэн гүйцэд ашиглаж чадахгүй, зөвхөн хятад товч орчуулгын агуулгаас өөрсөндөө хэрэгтэй мэдээ сэлтийг шүүрдэн үзэх, тайлбар төдийхнөөр хязгаарлагдаж байсан нь⁷⁸ тодорхой байна.

Хятад дүрс үсгийн галигийн хэлбэрээр олон зуун жил халхлагдан нууцлаг байдалтай байсан «Монголын Нууц Товчоог» Европ зүгийн уншигчдын хүртээл болгох анхны алхам оролдлогыг Манж Чин улсын нийслэл Бээжин дахь Оросын шашны төлөөлөгчдийн газрын эрдэмтэн лам Архамандарит Палладий (жинхэнэ нэр нь Петр Иванович Кафаров) гэгч хийжээ. Тэрээр энэ ажлаа оросоор “Старинное монгольское сказание о Чингис хане” /Чингис хааны тухай эртний монгол домог үг/ гэж нэрлэн 1866 онд хэвлүүлэв.

П.И.Кафаровын гаргасан энэ зам мөрөөр одоог хүртэл «Монголын Нууц Товчоон»-ыг бүрэн эхээр нь П.Кафаров /1972/, Э.Хэниш /1935, 1937, 1962/, А.С.Козин /1941/, К.х. /1942/, П.Пеллио /1949/, Л.Лигети /1964, 1971/, И.де Рахевильц /1972/, Баяр /1981/, Т.Дашцэдэн /1985/, Ш.Озава /1984-1989/, Б.Сумъяабаатар /1990/, Японы эрдэмтэн Курибаяши Хитоши, Өвөрмонголын эрдэмтэн Чойжинжав нар /2001/, Шонхор /2002/, мөн Өвөрмонголын Хас-Эрдэнэ /2014/ зэрэг эрдэмтэд галиглан буулгасан байна.

Эцэст нь энэ галиг хийхийн хамтаар өөр өөрсдийн хэлэнд МНТ-г орчуулах, мөн МНТ-г худам монгол бичгээр ингэж байсан гэх сийрүүлэг сэргээлтийн ажил бас хамт явж ирсэн юм. Монголын судлаач Б.Сумъяабаатар: “Монголын Нууц Товчоог нангиад эхээс нь монгол худам үсгээр сэргээн буулгасан анхны хүн хэн бэ гэвэл, оросын нэрт монголч эрдэмтэн А.М.Позднеев (1851-1920) даруй мөн”⁷⁹. Энэ бол 1897 хийгдсэн ажил юм.

Ингээд монгол хүний хийсэн дараагийн орчуулга сийрүүлэг 1917 онд гартал (Цэнд гүн) бас хорин жил болжээ.

“Монголын нууц товчоон” нангиад үсгийн галигийн, хадмал орчуулга, утгын товч орчуулгын давхар давхар бүрхүүлээсээ салах үйл хэрэг 1866 онд П.И.Кафаровын орчуулга, орос үсгийн галигаар эхэлсэн ч уугуул монгол хэлний орчуулгын хэлбэр дүрсийг олтлоо бас дахиад жаран жилийг зарцуулсны эцэст орчин цагийн монгол хэл рүү орчуулсан Цэнд гүн, Бөххишиг, Ц.Дамдинсүрэн, Алтан-Очир, Хэшигбат нарын орчин цагийн монгол хэл рүү хийсэн орчуулгууд шил шилээ даран гарсан ажээ.

«Монголын Нууц Товчоон»-ыг хятад галиг үсгийн эхээс нь эргэн монгол хэл рүү орчуулсан хоёр дахь монгол хүн Бөххишиг болно.

⁷⁸ Булаг. Дундад улсын “Монголын нууц товчоон”-ы судалгааны түүхчилсэн тойм.

⁷⁹ А.Позднеев. *Транскрипция палеографического текста “Юань-чао-ми-ши”*. Товчит толтыг Б.Сумъяабаатар, эрхэлсэн Го.Аким, Улаанбаатар хот, 2005. II тал.

1. Монголчилсон цаг

Бөххишигийн «Монголын нууц тууж»-ийг монголчилсон цаг нь нэлээд тодорхой мэдэгдэж байдаг. Эрдэмт, Буянтогтох нарын найруулан зохиосон «Бөххишиг хийгээд түүний монгол утгын сургаалын хурал» гэх номдоо тус «Монголын нууц тууж»-ийг монголчилсон цагийн тухайд: «Тэр “Монголын нууц тууж”-ийг Бэйпинд ажиллах үеэс эхлэн монгол үсэгт буулгаж, “арваад оны хүчнийг сүйтгэн монголчлон бичиж гарган” шар барс жилд хэвлэн гаргажээ» гэж тэмдэглэжээ. Үүнд шар барс жил гэдэг нь 1938 оныг зааж байна. Эрдэмт, Буянтогтох нарын Бөххишигийн «Монголын нууц тууж»-ийн орчуулсан цагийн магадлалд түүний «Монголын нууц тууж»-аа ажил хийсэн мэдүүлэлт болгож хурлын газар тушаан дармалд өгөхийн тул тус оршлыг бичсэн гэдгээр тодорхойлжээ. Оршлыг бичсэн өдрийг «Энх эрдэмтийн долоодугаар он есөн сарын арванаа» гэж тэмдэглэж буй. Тус оршилд энэхүү «Монголын нууц тууж»-ийг хэзээ сийрүүлэн буулгасан тухай тэмдэглэхдээ: *«Болхи бээр эн тэргүүнээс даруй монголчлон авч угсаатандаа тус нөхвөр болгосугай хэмээх санааг өвөрлөсөн авч гагц өөрийн сургаал мөчид хийгээд монгол утга ч мөн үндэс үгүйдээ биеэ жигшиж татгалзсаар хар бичин жилээс сая эхлэн монголчилж мөн бичсээр мөн саатсаар хэзээ улаан хулгана жилийн зуны тэргүүн сард сая арайхан нэгэн иж арван хоёр дэвтрийг монголчлон бичиж гаргавай»* гэв. Эндээс Бөххишиг «Монголын нууц товчоон»-ы хятад галигийн эхээс «Монголын нууц тууж» нэрээр монголчилсон он цаг маш тодорхой мэдэгдэж байна. Тухайлбал хар бичин жилээс улаан хулгана жилийн зуны тэргүүн сар хүртэлх хугацаа бол Бөххишигээс «Монголын нууц тууж»-ийг монголчилсон цаг хугацаа болно. Хар бичин жил нь 1932 он, улаан хулгана жил нь 1936 онтой тус тус тохирч байна. Иймээс «Монголын нууц тууж»-ийг монголчилсон цаг нь 1932-1936 оны хоорондох таван жил болно. Харин оршилд тэмдэглэсэн *«Энх эрдэмтийн долдугаар он есөн сарын арванаа»* гэдэг бол 1940 оны есөн сарын арван лугаа харгалзана. Оршилд бас «Арваад оны хүчнийг сүйтгэн монголчлон бичиж гарган чадвай» гэж тэмдэглэсэн нь Бөххишиг тус оршлыг бичсэн үеэс өмнөш хар бичин жил даруй 1932 он хүртэл цааш түлхэн ярьсан байна.

Дээрх баримтуудаас үзвэл, Бөххишигээс «Монголын нууц тууж»-ийг монголчлох ажлаа голдуу 1932-1936 оны хооронд гүйцэтгэжээ. Түүний оршлыг 1940 оны есөн сарын арванд бичжээ. Эдгээр жилийн хооронд эх нооргоо ахин дахин засан сайжруулж байсан тул оршилд тэмдэглэсэн мэт «Арайхан арваад оны хүчнийг сүйтгэн монголчлон бичиж гарган чадвай» гэж тэмдэглэсэн нь сийрүүлэн буулгасан хугацаатай зөрчилдөх учир үгүй. Бөххишигийн «Монголын нууц тууж»-ийн төгсгөлийн хуудсыг үндэслэвэл тус бүтээлийг Энх эрдэмтийн найман дугаар он, тухайлбал 1941 онд монгол утгын сургаалын хурлаас дармалан гаргасан байна.

АШИГЛАСАН НОМ.

1. Л.Бат-Эрдэнэ. *Монголын эзэнт гүрэн* (Сургамж, Монгол, Tartari, Татаар, бусад асуудлууд). I. Улаанбаатар, Улаан-үүд, Парис, 2019, 360 х.
2. Гаадамбын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын Нууц Товчоон»*. Улаанбаатар, 2000, .

3. *Монггул-ун нигуча тобчийан*. Худам (ижагур эртэн-ү) монггул бичиг-ийэр монггул бичиг, удг-а судулул-ун эгүдэн-эчэ Шангжимитуб-ун Гадамба-ийн төсүгэлэн нигталажу сэргүгэгсэн сийирэгүлгэ экэ, тайилбури. /МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО. Худам монгол бичгээр сийрүүлсэн Ш.Гаадамба/, Улаанбаатар, 1990, 420 х.
4. Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том II. Перевод с персидского Ю.П.Верховского. Примечания Ю.П.Верховского и Б.И.Панкратова. Редакция проф. И.П.Петрушевского. Изд-во АН СССР, М-Л., 1960, с.248.
5. Эрдэмт, Буянтогтох нарын найруулан зохиосон *«Бөххишиг хийгээд түүний монгол утгын сургаалын хурал»*

НАЙМ. НАМЕКИ НА АВАНТЕКСТ В «СОКРОВЕННОМ СКАЗАНИИ МОНГОЛОВ»

Гаадамбын Билгүүдэй

Аннотация: Главный фактор феноменальности и неповторимости «Сокровенного Сказания Монголов» был устная традиция передачи исторических знаний. В поисках ответа на вопрос какие устные традиции существовали ещё до составления оригинального текста «Сокровенного Сказания Монголов» была написана в 1999 году научная работа «Устная традиция и «Сокровенное Сказание Монголов». В данной работе автор особо рассматривал разновидности устной традиции монголов такие как традиции мифа, эпоса и устной истории. В статье впервые ставится вопрос соответствия терминов “авантекст, текст” и “таалал, таалалт” из «Кавьядарши». В доказательство приводятся примеры из «Сокровенного Сказания Монголов», «Сборника летописей» Рашид-ад-Дина, «Алтан тобчи» Лувсанданзана, древнемонгольского мифа «Эрхий мэргэн».

Ключевые слова: устные традиции сказа, авантекст, таалал, текст, таалалт, намеки

Много лет прошло в поисках ответа на вопрос какие устные традиции существовали ещё до составления оригинального текста «Сокровенного Сказания Монголов». Размышляя над тем откуда из каких источников, и из чего был составлен известный нам сейчас оригинальный текст «Сокровенного Сказания Монголов» мною была написана в 1999 году научная работа «Устная традиция и “Сокровенное Сказание Монголов”». В данной работе автор особо рассматривал разновидности устной традиции монголов такие как традиции *мифа, эпоса и устной истории*. В то время о своеобразии «Сокровенного Сказания Монголов» было сказано: “*В чем кроется качество, позволяющее почувствовать “аромат степей” даже из-за пожелтевшего листа книги, из-за двойного покрова букв транслитерации? Именно этому мы стараемся дать ответ*”. [Билгүүдэй, 2000; с.29] Это было в действительности разыскивание из «Сокровенного сказания монголов» примеров устной традиции предшествующего периода. Упомянутый здесь несколько нескладным и нудным понятием “*примеры устной традиции предшествующего периода*” в западной фольклористике передают термином авантекст.

Авантекст (фр. *l'avant-texte* «дотекст, прототекст») – если очень поверхностно рассмотреть данный термин, то он очень похож на термин авангард (фр. *avant-garde*, дословно: «*avant*» — впереди; «*garde*» — стража), применяемый в военном деле, и кажется образован тем же способом. А вот слово *авангард* на монгольский язык монгольские военные перевели как *толгойн сэргийлэх анги (харуул)*.

А между тем в 37-ой параграфе «Сокровенного Сказания Монголов» говорится:

“Гэр-тур-ийан хүрээд ах-а нар, дэгү нар хэлэлдэж морилаба. Мөн Бодончар-и алгинчи хагулгаба” [Гаадамба, 1990; с.14]

§37. Воротясь домой, посовещались они с братьями и выступили в поход.

Передовым-наводчиком пустили самого же Бодончара. [Козин, 1941; с.82]

Отсюда нам становится известным, что братья посовещавшись решили выступить против маломощного народа, а младшего брата Бодончара сделали

“передовым-наводчиком” /в монг. тексте “алгинчи хуулгав”/ означает, что Бодончара “отправили авангардом” похода.

Слово авантекст составное слово. Если перевести первую часть составного слова “аван” как “*өмнөх*” или “*өвөг*”, а вторую часть слово “*текст*” как “*эх*” или “*бичвэр*” то переводы данного термина звучат по-монгольски примерно так: “*өмнөх эх - өмнөх бичвэр*”, “*түрүү эх - түрүү бичвэр*”, или же “*өвөг эх - өвөг бичвэр*”, “*түрүүч эх - түрүүч бичвэр*”. Но все они выглядят как дословный перевод, или вариациями этого самого дословного перевода и не более того и сути термина не могут передать. А термин авантекст был применен впервые в 1972 году в “генетическом критике” французским учёным Ж.Бельмен-Ноэль. “Генетическая критика” во Франции дает следующее определение этого термина.

Что означает слово авантекст?

Термин "авантекст" взят из арсенала понятий "генетической критики", где он обозначает либо совокупность материалов, предшествующих законченному произведению (разные редакции, черновые рукописи, наброски, планы и т.п., составляющие его "генетическое досье"), либо умозрительную конструкцию, созданную в результате препарирования этого досье для выявления процесса формирования смысла произведения. [Неклюдов, 2001; с.2-4]

На востоке с давних пор, если быть точным, то на заре Средних веков в древней Индии в произведении Дандина встречается слово, напоминающее определение термина авантекст, которое на Западе начал использоваться совсем недавно.

А что означает монгольское слово “*таалал*” ?

В восточной поэтике, а именно, в частности, в поэтическом трактате индийского теоретика Дандина в «Кавьядарше» подробно перечисляются 35 смысловых украшений. И последнем 35-том украшений под названием “*таалалт чимэг - поучительное украшение*” встречается сентенция “Что автор изящного слова замыслил себе называют **соображением** т.е. **таалалом**” /Что автор изящного слова надумал себе называют соображением /, которая очень напоминает определение или смысл термина авантекст. Если рассмотреть определение “поучительного украшения” и комментарии к нему, то увидим нижеследующее:

«**ТААЛАЛТЫН ЧИМЭГ /ПОУЧИТЕЛЬНОЕ УКРАШЕНИЕ/** (санс: bhavikam, тиб: dgons pa can gyi rgyan) есть проявление всего того, что автор изящного слова задумал, запоминал, сохранял в памяти от начала и до конца творческого процесса. Дандин пишет:

363.   Зохист аялгуучны сэтгэснийг *таалал* хэмээн хэлмүй.
                  Зохист аялгуу бүтэх инар алин оршсон
                  Чимгийн орноо буй эрдэмтэн
                  Түүнийг *таалалт* хэмээн өгүүлмүй.

[363. Что задумал написать автор изящного слова называют **соображением**.

Где бы не был автор прежде чем образуется изящное слово
Учёный, находящийся во владений украшений
Называет его словом **воспринятым**.]

Здесь имеется два понятия, обозначенных монгольским словом *таалал* (**соображение**) и *таалалт* (**воспринятый**). Автор изящного слова называет словом “*таалал*” то, что задумал рассказать, или продолжение задуманного с помощью

изящного слога, глаголить устами говорящего. Иными словами говоря, можно назвать таалалом (соображением) все то, что соблаговел автор подумать, захотел высказать мнение, всем чем воодушевился, поймать определенный настрой или волну, или успел составить план задуманного» [Сумьяа и др., 2017; с.237-238]

Выписка из Большого академического монгольско-русского словаря:

ТААЛАЛ [...] 1) хүндэтгэл., ёж. желание, удовольствие, воля, настроение; **биеийн таалал** чувственное желание; **сэтгэлийн таалал** душевное желание, удовольствие; **тэнгэрийн таалал** благоволение неба, веление неба; **одот тэнгэрийн таалал** дагаж по состоянию погоды, времени; **таалал төгсөх хуучир.** скончаться (*о высших духовных лицах*); **таалал чимэг хорш. хүндэтгэл.** наставление, поучение; **таалалд нийцэх хүндэтгэл.** ёж. соответствовать *чьему-л.* желанию; 2) любовь, ласка, дружба, благосклонность, влечение, симпатия; **таалал гажих хүндэтгэл.** выражать неудовольствие; становиться недружелюбным; **тааллын үг** дружеская речь; 3) мысль, мнение, соображение, правило, теория; **гадаад номтоны таалал** небуддийские религиозные системы; **тогтоосон таалал** догма; **таалал өгөх** высказывать свое мнение, представлять соображения; **таалал тайлах** толковать, комментировать религиозные книги; **тааллын үзэл** философская система, теория.

ТААЛАЛТ [...] 1) благовидный, приличный, пристойный; **тэнгэрийн таалалт өдөр хуучир.** дни синей свиньи января, синей собаки февраля, синей курицы марта, красной обезьяны апреля, красной овцы мая, жёлтой лошади июня, жёлтой змеи июля, белого дракона августа, белой зайчихи сентября, чёрного тигра октября, чёрной коровы ноября, синей мыши декабря; 2) чувственный; любящий, ласковый; приятный. [БАМРС, 2001; с.167-168.]

А теперь нам бы хотелось представить вам некоторые примеры или образцы, дающие возможность увидеть воочию понятия *авантекст* и *текст*, *таалал* и *таалалт*.

В тексте «Сокровенного Сказания Монголов» имеются некоторые места, которые являются намеком на авантекст. Вот к примеру, в параграфах 52 и 57 «Сокровенного Сказания Монголов» сообщается два случая того, кого выбирали в ханы монголы.

В первом случае в параграфе 52 говорится:

1101 52. qamuq mongqol-i qabul-qahan meden aba qabul-

1102 qahan-nu qoyina qabul qahan-nu ūge-ber dolo'an kō'ūd-iyen

1103 bō'etele senggūm-bilge-yin kō'ūn ambaqai qamuq mong=

1104 qol-i meden aba

[de

Racheviltz, 1972; p.22]

52. *Хамуг Монгол-и Хабул хаган мэдэн аба. Хабул хаган-у хойин-а Хабул хаган-у үгэ-бэр долуган көбэгүд-ийэн бөгэтэл-э Сэнггүн Бэлгэ-ийн көбэгүн Амбагай хаган хамуг Монгол-и мэдэн аба.* [Гаадамба, 1990; с.17]

§52. *Всеми Монголами ведал Хабул-хаган. После Хабул-хагана, имевшего семерых сыновей, всеми Монголами стал ведать, по-слову Хабул-хагана,*

сын Сенгун-Бильгея, Амбагай-хаган, хотя Хабул-хаган имел собственных семь сыновей. [Козин, 1941; с.83]

что всеми монголами ведал Хабул хаан, но после Хабул хаана несмотря на то, что у него было семеро сыновей, по его же слову хааном стал Амбахай сын Сэнгүм-билгэ. То во втором случае в параграфе 57 говорится, что хаан Амбахай следующим повелителем назначает сразу двоих Хадаана и Хутулу. И все монголы и тайдчиуты собравшись на берегу Онона в местности Хорхонаг джубур выбирают Хутулу в ханы.

1213 57. ambaqai-qahan-nu qada'an qutula qoyar-i nereyitcū

1214 ilekse'er qamuq mongqo[1] tayici'ut onan-nu qorqonaq-jubur

1215 quraju qutula-yi qahan bolqaba ... [de Racheviltz, 1972; p.24]

57. Амбагай хаган-у Хадаган, Хотала хойар-и нэрэйдчү илэксэн-ийэр хамуг Монгол Тайичигуд Онан-у Хорхунаг Жубур-а хурижу Хотала-йи хаган болгаба. ... [Гаадамба, 1990; с.19-20]

§57. Так как Амбагай-хаган в присланном известии назвал имена Хадаана и Хутулы, то все Монгол-Тайчиуды, собравшись на Ононском урочище Хорхонак-чжубур, поставили хаганом Хутулу. ... [Козин, 1941; с.85]

Вот это примеры *таалалта* или *текста* в «Сокровенном Сказании Монголов». Здесь рассказывается о том, что монголы претедента на престол обсуждали, и при этом следовали наказу или завещанию прежнего хана. Однако в «Сокровенном Сказании Монголов» нет обширного описания того, что говорили собравшийся или обсуждения претедентов на престол. Иными словами здесь не очень ясен *таалал /соображение/* или *авантекст*.

Рассказ о том, что всеми монголами сначала ведал Хабул, а потом ведал Амбагай, и в конце послание Амбагай перед смертью о назначении Хадаана и Хотала в претеденты на ханский престол, и все монголы и тайдчиуты, собравшись на берегу Онона в местности Хорхонаг джубур, по его завещанию из двоих названных претедентов выбирают Хутулу на ханский престол. Это, по сути, лишь сообщение результатов выборов. Однако, мы из книги Рашид-ад-Дина можем узнать, что говорили монголы, когда собирались в большие сходки для избирания в ханы претедентов на престол, т.е. факты, свидетельствующие о *таалал* или *соображением*, иначе говоря *авантекст* сообщения, в вышеуказанных параграфах.

А в «Сборнике летописей» Рашид-ад-Дина говорится, что Тайчиуды меж собой не имели единства и поэтому долго не могли себе выбрать *хагана*.

“И сколько ни увещевали их умудренные жизненным опытом старцы, вроде Кукдая из племени урнат, Матукана и Тимур-Юраки, - они не вняли [их речам].

В доме этого Кукдая жене Тогорила, сына Туды, по имени Харилун, дав добрые наставления, сказали: "У Хамбакай-хана было десять сыновей, их существованию радовались все друзья и говорили: "Царская власть останется⁸⁰ в их роду". В настоящее время из-за разногласий и распрей [между ними] царская власть уйдет из ваших рук!". Жена, придя домой, передала эти наставления своему мужу Тогорилу. [Рашид-ад-Дин, 1952; с.182]

---

⁸⁰ В тексте ошибочно - "не останется".

По словам Рашид-ад-Дина мудрецы Кукдай, Матугин и Төмөрзүрх хотели остановить распри между Тайчиудами, но те никак не принимали эти наставления мудрецов.

Другой пример именно такого *таалала* *соображения* или *авантекста* сохранилось в «Алтан Тобчи» Лувсанданзана. Это горячая речь Худэй-сэцэна, начинающаяся со словами обращения к Тайчиудам: “Вы, десять сыновей Амахай-хагана, слушайте!”

Данная речь Худэй-сэцэна выражена в стихотворной форме.

Хүдэй сэцэн өгүлэрүн:

Та Амагай хаган-и арбан хөбэгүн сонос!

Адарг-а-ту агула-йи абалам та.

Аргали угулчин-и алам та.

Аргали угулча-йин михан-и хубилан хубийахуй-ача улам.

Алалдун тэсгилдүн хагацам та.

Буданг-ту агула-йи абалам та.

Бугу сого алам та.

Бугу-йин мих-а-йи хубилан хубийахуй-ача улам.

Бутаралдун тэсгилдүн хагацам та.

Чилагу-ту цөл-и абалам та.

Чихитэй зэгэрэн-и алам та.

Чихитэй зэгэри-йин мих-а-йи хубилан хубийахуй-ача улам.

Чабчилалдун гөвшилэлдүн хагацам та. [Лувсанданзан, 1990;

116]

[за Амахай ^{81бф}-хагана.

Кудэй Сэчэн сказал ⁸²¹⁰⁹:

«Вы, десять сынов Амахай-хагана, слушайте!

В овражистых горах ⁸³¹¹⁰ ведете вы облаву.

Самок и самцов архаров ^{84бх} убиваете вы,

Из-за дележа мяса самок и самцов

Учиня драки и убийства, между собою разъединяетесь вы.

В туманных горах ведете вы облаву,

Оленей и оленух убиваете вы,

Из-за дележа оленьего мяса

⁸¹ Атагай-ца!ан – так в тексте.

⁸² 109. Между пересказами параграфов «Секр. Ист.» вставлена речь Кудэй Сэчэна, обращенная к сыновьям Амахай-хана. Ц. Жамцарано считает, что это сохранившийся образец ораторской речи древних монголов, подобно речи Матукун Сэчэна, воспроизведенной Рашид-ад-Дина (т. I, кн. 2, стр. 45). Ц. Жамцарано приводит текст речи, выделяя стихи, и дает полный перевод (см.: Монгольские летописи XVII в., 92-96).

⁸³ 110. *adar!a-du a'lula* «гора с расселинами, бугристая, неровная». Слова *adar!a-a* в монгольско-русских словарях нет. У Ковалевского (стр.68) зарегистрировано *adar* «тес, теснина», а также «редкий, с промежутками»; *adagun budurun !ajar* «место неровное, изрытое, шероховатое». Лувсандэндэв: «атрах, ацрах» «1. раздваиваться, образовываться (о развилке);» (стр. 47, 48); «атирах» «морщиться, покрываться морщинами» (стр. 47); Черемисов - «атар» «пустошь, целина, непаханная земля» (стр. 70), «адар» «грузный, неуклюжий, мешковатый, неудобный, затруднительный» (стр. 32); Голстунский – *adaguu* «неровный, шероховатый, бугристый» (т. I, стр. 31). Исходя из норм бурятского языка, Ц. Жамцарано перевел «Трудные горы», Ц. Шагдар - «атриат уулыг» «изрезанные узкими складками горы».

⁸⁴ бх Для самок и самцов архаров в тексте употреблены специальные названия *ar!ali*, *u!uljin*.

Учиня раздоры и драки, разъединяетесь вы.

В каменистых степях ведете вы облаву,

Диких коней, антилоп убиваете вы,

Из-за дележа конского, антилопьега мяса

Рубитесь и бьетесь друг с другом, - разъединяетесь вы.» [Лубсан

Данзан, 1973; с.64]

Здесь, как видим, Худэй сэцэн осуждает поведение десяти сыновей Амгай-хагана при дележе охотничей добычи, и раздоры и драки разъединяет их. И тут же противопоставляет им поведение семерых сыновей Хабул-хагана, их единение и взаимное уважение друг друга при дележе самой малой добычи.

Тэрэ Хабул хаган-у долуган хөбэгүд-үн ай-а йабудал ину эйимү буйу.

Гурбихан газар-и абалам тэдэ.

Гуларайхан инчаган-и алам тэдэ

Гуларайхан инчаган-ийан мих-а-йи

Хубилан хубийачү абхуй-даган

Хуримлалдун тахилдуй-а гэмэгэд

Хутуг-ту буйан-ту болтугай гэмэчү тархалдум тэдэ.

Хүдэ-тү агула-йи абалам тэдэ.

Хүдэр гөрүгэсүн-и алам тэдэ.

Хүдэр гөрүгэсүн-ийн мих-а-йи хубилан хубийачү абхуй-даган.

Хүндүлэлдүн дайилалдуй-а гэмэчү

Хүсэхү мэтү сайихан үгэ-бэн өгүлэлдүгэд тархалдум тэдэ.

Дабалга-ту гоол-и абалам тэдэ.

Таулай хиргугул-и алам тэдэ.

Таулай хиргугул-ийан мих-а-йи хубилан хубийачү абахуй-даган

Тахилдун хүндүлэлдүй-э гэмэчү

Тагалалдахуй мэтү сайихан үгэ-бэн өгүлэлдүгэд тархалдум

тэдэ.

Та Амагай хаган-у арбан хөбэгүд абури занг-тан-у магуй.

Аху албату харацус болху та.

Тэдэ Хабул хаган-у долуган хөбэгүд эй-э эбтэй-ийн хүчүн-дур

Хамуг-ун хаган улус-ун эзэн болумуй зэ.

Та намайй магу өтэгэ өбүгэн-и хэлэбэ гэчү бүү /килингэл/

айимас.

Та ах-а дэгүү нар амуралдун сайихан йабугтун та

гэмэн өгүлэгсэн ажугу. [Лувсанданзан, 1990; 116-12а].

А у тех семерых сыновей Хабул-хана

Такое вот поведение:

В увалах ведут охоту они облаву,

Оленьих детенышей ⁸⁵бц убивают они,

Деля мясо оленьих детенышей,

Говорят: “Попируем, друг другу окажем честь!”

⁸⁵ бц Выражение qulagaııan в словарях Ковалевского, Лувсандэндэв, Голстунского, Черемисова не зарегистрировано. Ц. Шагдар (стр. 19) дал глоссу в скобках («хулингийн»). Ц. Жамцарано перевел: «нежных детенышей оленей и косуль» (стр. 96).

Сказав же: “Да будет счастье и благодеяние!”, - разъезжаются они.

В покрытых туманом горах ведут они облаву,
Кабаргу и другую дичь убивают они,
Деля мясо кабарожье и звериное,
Говорят: “Угостим же друг друга ^{86 бч}, окажем друг другу честь!”

Говоря взаимно приятные и желанные слова, разъезжаются они.

В речных волнистых долинах ⁸⁷¹¹¹ ведут они облаву,
Зайцев и фазанов убивают они.
Деля меж собой заячье и фазанье мясо,
Говорят: “Почествуем и уважим друг друга!”
Говоря друг другу приятные и любезные слова ^{88 бш},
разъезжаются они.

У вас же, десяти сыновей Амахай-хагана,
Нрав и характер дурной,
Простыми данниками станете вы.
А те семь сыновей Хабул-хана –
Силою дружбы [своей] и согласия
Ханами над всеми, владыками над народом ведь станут они!

Не прогневайтесь же ^{89бш} за то, что слабый и дряхлый старик говорит [вам]:
“Сородичи старшие и младшие, живите в мире и любви”!»! Так говорил он.
[Лубсан Данзан, 1973; с.64-65]

Третья глава диссертационной работы «Сокровенное сказание монголов как памятник художественной литературы (XIII в.)» Ш.Гаадамбы, написанный им 1961 году в Москве на русском языке, посвящена традиции «Сокровенного Сказания». Исторические легенды, продолжающие традиции «Сокровенного Сказания», являются произведениями одного направления, объединенных “эпическим настроением, национальным самосознанием монголов, что выражалось прежде всего в горячем призыве к объединению монголов, в проповеди идеи сильного централизованного единовластия, которой могло бы скрепить единство Монголии, сделать ее могучим государством, положить конец межродовой разобщенности и вражде”. [Гаадамба Шанджмятавын, 2009; с.118]

“Все это, несомненно, говорит о том, что идея согласия и единства монгольских племен была тогда одной из самых распространенных. С этой точки зрения особый интерес представляет речь Худэй или Матугун-сэчэна. Ц.Дамдинсурэн с уверенностью говорил, что Худэй (в «Алтан тобчи») и Мутугун (или Матугун-сэчэн в «Сборнике летописей» Рашид-ад-Дина [134, с. 182]) одно и то же лицо. Однако у Рашид-ад-Дина мы читаем следующее: “И сколько ни увещевали их

⁸⁶ бч dayilalduy-a «угостимся взаимно, угостим-ка друг друга». Этого слова в словаре Ковалевского нет. Лувсандэндэв стр. 140 - «дайлах» «угощать»

⁸⁷ 111 Выражение dabalqa-du !oul Ц. Жамцарано перевел «волнистые долины», хотя слово в монгольско-русских словарях не имеет значения «долина» (см. К о в а л е в с к и й , стр. 1017а, Л у в с а н д э н д э в , стр. 120). Но в бурятском словаре Черемисова (стр. 169) «гол» - «река, долина реки».

⁸⁸ бш da'lalaltaqui met-, букв. «подобно доставляющим удовольствие».

⁸⁹ бш ayilmas в печ. изд. – ayilma, из-за старинного конечного в рук. повелит.форма от ayima - «сердиться, гневаться, тревожиться» (К о в а л е в с к и й , 56), имеет глоссу того же значения kilingle.

умудренные жизненным опытом старцы, вроде Кукдая из племени урнат, Матукана и Тимур-Юраки, - они не вняли [их речам].

В доме этого Кукдая жене Тогорила, сына Туды, по имени Харилун, дав добрые наставления, сказали: "У Хамбакай-хана было десять сыновей, их существованию радовались все друзья и говорили: "Царская власть останется⁹⁰ в их роду". В настоящее время из-за разногласий и распрей [между ними] царская власть уйдет из ваших рук!" [Там же].

Следовательно, Худэй-сэчэн в «Алтан тобчи» тождественен не с Матугун-сэчэном, а с Кукдаем (по Рашид-ад-Дину), и он действительно высказывался относительно десяти сыновей Амбагай-хана." [Гаадамба Шанджмятавын, 2009; с.119] Исходя из всего этого видно, что нет никакой основы считать Худэй-сэчэна, и Мэтүгүн /Матугун/-сэчэна одним человеком.

В «Сборнике летописей» Рашид-ад-Дина есть рассказ о совещании племен тайджиут после кончины Хамбакай-каана, где другой народный мудрец Матугун-сэчэн предупреждает тайджиутов о необходимости объединения, а если не объединяться то разлады и непорядки найдут путь к вашему улусу. Мы считаем, что слова Матугун-сэчэна, это тот же пример *таалала-соображения*, или *авантекста*.

Стих

"Был всадник вселенной [по имени] Дастан, сын Сама,²
Он зря не сунул бы [своей] головы в силок!".

Рассказ о совещании племен тайджиут после [кончины] Хамбакай-каана.

Когда племена татар, по вышеупомянутой причине, захватив Хамбакай-каана, отвезли его к Алтан-хану и тот его убил, спустя некоторое время его родственники, сыновья и эмиры [племен] тайджиут

[45] собрались, чтобы вместо него поставить кого-нибудь на царствование. Они провели некоторое время на том совещании и не сошлись ни на ком. Кадан-тайши расположился в степи Куи-кэхэр¹ и ушел к Гур-хану,² дяде Он-хана, государя племени кераит. Гурхан был в Кука-басе,³ и они [вместе] пробыли там десять дней. В момент [его] отъезда [домой] кравчие [баурчи] Гурхана принесли [им] кувшин с вином,⁴ чтобы они приняли чашу. Кадан-тайшой каждому из своих нукеров приказал выпить по глотку, а остаток допил [сам]. Так как нукеров вырвало, то [питье] на них не подействовало. Его же не вырвало, и он сказал: "Вероятно, мне дали за обедом яду! Он заболел и весною скончался: Когда наступила осень, они в конце концов в один из дней собрались [для избрания государя] и сказали Тудур-билгэ⁵, принадлежавшему к их двоюродным братьям и бывшему предводителем и старейшиной племени: "Что скажешь ты об этом и кого ты считаешь достойным и подходящим для этой должности государя?" Тот сказал: "Пусть говорит Таргутай-Кирилтук!"⁶ Он же из их двоюродных братьев, сын Адала-хана. Тот также сказал: "Что мне сказать! Пусть говорит Матукун-сэчэн"⁷. Матукун-сэчэн сказал: "**Что**

⁹⁰ В тексте ошибочно - "не останется".

скажу я?! Я не прыгну, как воробей, на силок, чтобы моя нога очутилась в силке. Черная ласточка, взлетев на вершину сосны [?]⁸, не попадет в силки. [Я низкий [бад] карачу, какое право я имею говорить? Вы, государи, изрекайте добрые речи [вашей] мудрости⁹, чтобы мы, карачу, подобно жеребенку, который сосет двух маток, и бывает сыт и упитан, вели привольную жизнь¹⁰. Если вы договоритесь друг с другом и объединитесь, все дела ваши и люди будут по вашему желанию. Если же вы не объединитесь, то [внутренние] разлады и непорядки всякого рода [в делах] найдут путь к вашему улусу.” И по этому поводу произнес [еще] много рифмованных изречений, пословиц и наставлений, заплакал и ушёл с собрания». На этом собрании [маджлис] сан их государя ни за кем не был утвержден.

Затем, хотя и не проверено и неизвестно, на чем было окончательно порешено, однако в летописи рассказывается следующее: Есугэй-бахадур скончался в молодые годы; племена тайджиут восстали против Чингиз-хана; прежде всех восстал Таргутай-Кирилтук, сын Адал-хана, а затем Тудай,¹¹ Курил-бахадур, Анку-Хакучу¹² и несколько других эмиров, о чем будет упомянуто [ниже]. [Как можно] заключить из того, что прежде всего приводится слово о Таргутай-Кирилтуке, то старшинство и руководство, по всей вероятности, должны были отдать ему. Достоверно [лишь] то, что после

[46] кончины Кутула-каана, его племянника [по брату], правил Есугэй-бахадур, сын Бартан-бахадур, который был отцом Чингиз-хана. Несмотря на то, что рассказы касательно других сыновей Кабул-хана, помимо Бартан-бахадур, многочисленны, в этой летописи [они] ограничиваются этим, рассказы же о Бартан-бахадуре и его детях напишутся в отдельном повествовании. [Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Том I. Книга вторая. 1952; с.45-46]

Как можем видеть здесь, что именно говорил Матукун-сэчэн на совещании Тайджиудов. На совещании, где обсуждались кто из десяти сыновей Амбагай-хагана займет ханский трон, когда Таргутай-Кирилтук предложил говорить Матугун-сэчэну, тот сперва с опаской начал говорить “*Что я скажу?! Я не прыгну, как воробей, на силок, чтобы моя нога очутилась в силке*”, но в конце концов высказался, что тайджиудам крайне необходимо объединиться, а не разводить разлад и смуту меж собой. И произнес много рифмованных изречений, пословиц и наставлений. Но видя, что тайджиутская знать не внимает их словам, Матугун-сэчэн заплакал и ушёл с собрания.

Следовательно Худэй-сэчэн (по «Сборнику летописей» - Кукдай), Матугун-сэчэн были разными людьми. Но смысл их слов на собраниях всех монголов и тайджиудов были направлены на сохранении единства монгольских родов. Эти слова мудрецов прекрасные образцы *таалала-соображения* или, в нашем случае, *авантекста* к текстам в параграфах 52 и 57 «Сокровенного Сказания Монголов». И эти образцы авантекста мы находим одно в историческом труде «Алтан Тобчи» Лувсанданзана, а другой в собраниях устных сказов монголов в «Сборнике летописей» персидского историка Рашид-ад-Дина.

И, наконец, ещё один намек на авантекст имеется в параграфе 254, где старший сын Чингис-хаана Зочи говорит, что **“отрежет себе большой палец”**.

§254. *Онудуцачу чим-а-да гартабасу эрхэй-ийэн огтолжу огорсугай, абалдужу чим-а-да илагдабасу унагсан гажар-ача бү боссугай. Хан эчигэй-ийн зарлиг мэдэтүгэй гэмэбэ* [Гаадамба, 1990; с.185]

/Харвалцаад чамд гартвал эрхийгээ огтолж хаясугай! Барилдаад чамд ялагдвал унасан газраас бүү боссугай! Хан эцгийн зарлиг мэдэтүгэй! [Дамдинсүрэн, 1990; с.226]

§254. Даю на отсечение свой большой палец, если только ты победишь меня даже в пустой стрельбе вверх. И не встать мне с места, если ты повалишь меня, победив в борьбе. Но будет на то воля родителя и государя! [Козин, 1941; с.182]

Здесь представлена выписка из речи старшего сына Чингис-хана “При этих словах Чжочи вскочил, и взяв Чаадаю за ворот, говорит: «Родитель государь ещё пока не нарек тебя. Что же ты судишь меня? Какими заслугами ты отличаешься? Разве только одной лишь свирепостью ты превосходишь всех. **Даю на отсечение свой большой палец**, если только ты победишь меня даже в пустой стрельбе вверх. И не встать мне с места, если ты повалишь меня, победив в борьбе. Но будет на то воля родителя и государя! И Чжочи с Чаадаем ухватились за вороты, изготовясь к борьбе.» [Козин, 1941; с.182]

Из сказанного Зочи слова мы обращаем особое внимание на выражении **“эрхийгээ огтолж огорсугай - оставить свои большие пальцы, отрубленным”**. По нашему мнению, это выражение является *“таалалтом - воспринятым”* или конечным *текстом*. А если задаться себе вопросом, а что является *таалалом-соображением* или *авантекстом* данного выражения? То ответом, без всякого сомнения, будет монгольский миф об Эрхий-мэргэне. В мифе об Эрхий-мэргэне говорится о том, что герой поклялся своей стрелой сразить семь солнц на небе, и если ему не удастся сдержать клятву, то он **“отрежет себе большие пальцы**, перестанет быть мужем, не будет пить черную воду, не будет надоедаться мхом, и будет жить в темной яме” [Хурэлшаа, 2017; с.95]. И согласно мифу Эрхий-мэргэн сумел сразить своей стрелой шесть солнц, а оставшее единственное солнце спасся благодаря ласточке. Стрела Эрхий-мэргэна попала в хвост ласточке, а солнце скрылось за горой. Эрхий-мэргэн верный своему слову отрубил себе большие пальцы, и, говорят, стал *тарбаганом*. Как видим, старший сын Чингис-хаана Зочи в споре с братом Чагатай сказал **“эрхийгээ огтолж огорсугай – т.е. оставить свои большие пальцы, отрубленным”**. Ясно, что это выражение прямо связана со словом мифического героя и повторяет его дословно.

Согласно Рашид-ад-Дину старшему сыну Чингис-хана дали имя Зочи (в русской традиции это имя пишут как Джучи) потому, что он родился по дороге к дому в степи внезапно и его привезли к отчому дому в пеленках из теста как гостью. И по этой причине ему дали имя Зочи, то есть Гость. Но так как Зочи появился на свет после освобождения матери из меркитского плена. И по этой причине второй сын Чингис-хана Чагатай возмутился говоря: “Как можем мы повиноваться этому наследнику Меркитского плена?” Японский писатель Иноуэ Ясуси даже написал целый роман под названием «Бөртэ-чоно», где главным лейтмотивом становится то, что сам Тэмуджин, т.е. Чингис-хан и его старший сын

по имени Зочи всю жизнь хотели доказать всем то, что они являются истинными потомкам Бөртэ-чоно.

Зочи в ответ на обидные слова нападки младшего брата Чагатая парирует: “Родитель государь ещё пока не нарек тебя. Что же ты судишь меня? Какими заслугами ты отличаешься? Разве только одной лишь свирепостью ты превосходишь всех. Даю на отсечение свой большой палец, если только ты победишь меня даже в пустой стрельбе вверх. И не встать мне с места, если ты повалишь меня, победив в борьбе. Но будет на то воля родителя и государя!” Исходя только из этого примера, особенно в том, что Зочи дословно “повторяет” слова клятвы монгольского мифического героя Эрхий-мэргэна, мы можем утверждать, что царевич Зочи был знаком с мифом об Эрхий-мэргэне, и это, несомненно, доказательство того, что старший сын Чингис-хана Зочи был истинным монголом.

Использованная литература

На русском языке.

БАМРС, 2001: *Большой академический монгольско-русский словарь*. В четырех томах. Том III, Москва, «Academia», 2001, с.167-168. (*Bol'shoi akademicheskiiy mongol'sko-russkiiy slovar'*. V chetyrekh tomakh. Tom III, Moskva, «Academia», 2001, s.167-168.)

Гаадамба Шанджмятавын, 2009: *Гаадамба Шанджмятавын «Сокровенное сказание монголов» как памятник художественной литературы (XIII в.)*, Улаанбаатар, 2009, с.119. (*Gaadamba Shanjmiatavyn. «Sokrovennoye skazaniye mongolov» kak pamyatnik khudozhestvennoi literatury (XIII v.)*, Ulaanbaatar, 2009, s.119)

Козин, 1941: *Козин А.С. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием MONGGOL-UN NIGUCA TOBCIYAN ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ Монгольский обыденный сборник. Том I, Введение в изучение памятника, перевод, тексты, глоссарий. Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1941, с.620.* (*Kozin A.S. Sokrovennoye skazaniye. Mongol'skaya khronika 1240 g. pod nazvaniyem MONGGOL-UN NIGUCA TOBCIYAN YUAN' CHAO BI SHI Mongol'skiy obydennyi izbornik, Tom I, Vvedeniye v uzucheniye pam'atnika, perevod, teksty, glossariy. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1941, s.620.*)

Лубсан Данзан, 1973: *Лубсан Данзан. Алтан тобчи (“Золотое сказание”). Перевод с монгольского, введение, комментарий и приложения Н.П.Шастиной. Москва, 1973. с.439.* (*Lubsan Danzan. Altan tobchi (“Zolotoye skazaniye”). Perevod s mongol'skogo, vvedeniye, kommentariy i prilozheniye N.P.Shastinoi. Moskva, 1973. S.439.*)

Неклюдов, 2001: *Неклюдов С.Ю. Авантекст в фольклорной традиции. // “Живая старина”, 2001, № 4, с. 2-4.* (*Neklyudov S.Yu. Avantekst v fol'klornoi traditsii. // “Zhivaya starina”, 2001, №4, s.2-4.*)

Рашид-ад-Дин, Т.И, Кн.первая, 1952: *Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Том I. Книга первая. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, ред. И примечан. проф А. А. Семенова, Изд-во Академии наук СССР, М-Л., 1952.* (*Rashid-ad-Din. Sbornik letopisei. Tom I, Kniga pervaya. Perevod s persidskogo L.A. Hetagurova, red. i primechan. Prof. A.A. Semenova, Izd-vo Akademii Nauk SSSR, M-L., 1952.*)

Рашид-ад-Дин, Т.И, Кн.вторая, 1952: *Рашид-ад-Дин*. Сборник летописей. Том I. Книга вторая. Перевод с персидского О.И. Смирновой, Примечания Б.И. Панкратова и О.И. Смирновой, ред. проф А.А. Семенова, Изд-во Академии наук СССР, М-Л., 1952. (*Rashid-ad-Din*. Sbornik letopisei. Tom I, Kniga vtoraya. Pervod s persidskogo O.I. Smirnovoi, Primechaniya B.I. Pankratova i O.I. Smirnovoi, red. prof. A.A. Semenova, Izd-vo Akademii Nauk SSSR, M-L., 1952.)

На монгольском языке.

Билгүүдэй, 2000: *Билгүүдэй Г.* Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон» (Устная традиция и «Сокровенное сказание монголов»), Улаанбаатар, 2000, с.166. (*Bilguudei G. Aman ulamjlal ba «Mongolyn nuuts tovchoon»*, Ulaanbaatar, 2000, s.166).u

Д.Сумъяа и др., 2017; Дандины “Зохист аялгууны толь”-ийн гол нэр утгын тайлбар. (Комментарий к смыслу главных существительных “Кавьядарши” Дандина) // Зохиогчид: Д.Сумъяа, Б.Няммягмар, П.Ням-Очир, Ж.Ерөөлт, Б.Лхагважав. Редактор С.Байгалсайхан, Улаанбаатар, 2017. 346х. ISBN 978-99978-52-33-5 / “Соёмбо принтинг” ХХК-д хэвлэв/ (Dandiny “Zohist ayalguuny tol’ ”-yin gol ner utgyn tailbar. / Zohiogchid: D.Sumiya, B.Nyammyagmar, J.Eroult, B.Lhagvajav. Redaktor S.Baigalsaihan, Ulaanbaatar, 2017, 346 h. ISBN 978-99978-52-33-5 / “Soyombo printing” ННК-д hevlev.)

Дамдинсүрэн, 1990: *Монголын нууц товчоо*. (Сокровенное сказание монголов) Дөрөв дэх удаагийн хэвлэл. Хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав. Редактор Ш.Гаадамба. Улсын хэвлэлийн газар, Улаанбаатар, 1990, 256. (*Damdinsuren*. Mongolyn nuuts tovchoo. Duruv deh удаагийн hevlel. Huuchin mongol helnees odoogiin mongol bichgiin heleer Tsendiin Damdinsuren orchuulav. Redaktor Sh.Gaadamba. Ulsyn hevleliin газар, Ulaanbaatar, 1990, 256.)

Гаадамба, 1990: *Монголын нууц товчоо* (Сокровенное сказание монголов). Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. Улаанбаатар, 1990, 422. (*Gaadamba*. Mongolyn nuuts tovchoo. Hudam (yazguur ertnii) mongol bichgeer mongol bichig, utga sudlalyn uudnees Shanjmyatavyn Gaadambyn tosoolun nyagtalj sergeesen siiruuleg eh, tailbar. Ulaanbaatar, 1990, 422.)

Лувсанданзан, 1990: *Эртэн-ү хад-ун үндүсүлэгсэн төрү йосон-у зохиол-и тобчилан хурийагсан алтан тобчи гэмэхү орушивай. Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оривой.* (Алтан Тобчи “Золотое сказание”) “The Golden Summary which relates briefly the deeds of civil governing established by ancient emperors” (The Mongol chronicle of the 17th century). Улаанбаатар, 1990, 178. (*Lubsandanzan*. Erten-ü qad-un ündüsülegsen törü yosun-u jokiya! tobchilan quriya!san Altan tobci kemekü oro^ibai. Ulaanbaatar, 1990, 178.)

Хүрэлишаа. Монгол домгийн соёл судлал. (Культурология монгольского мифа.) Улаанбаатар, 2017. 95-р т.: (*Hurelishaa*. Mongol domgiin soyol sudlal. Ulaanbaatar, 2017, 95-r t.)

На английском языке.

De Rachewiltz, 1972: *Igor de Rachewiltz*. Index to the Secret History of the Mongols by Igor de Rachewiltz. Bloomington, 1972. //

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ. “МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН”-Ы ЭХИЙН ХХ ЗУУНЫ ЭХЭН ҮЕИЙН МОНГОЛ ОРЧУУЛГЫН ТОЙРОН ДАХЬ АВАНТЕКСТИЙН СУДАЛГАА

ХХ ЗУУНЫ ЭХЭН ХАГАСЫН «МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН»-Ы МОНГОЛ ОРЧУУЛГУУД

«Монголын Нууц Товчоон» нь XIII зууны эхний хагаст Монгол нутагт монгол хэлээр зохиогдсон бүтээл юм. Зохиогдсон он цагийг бид 1228 оноос 1254 оны хооронд болсон үйл явдал гэж таамаглаж байгаа⁹¹ бөгөөд энэ үед Монголын хааны ордонд Алтан ургийн ноёдод зориулан худам монгол бичгээр бичин, Монголын их хааны ордны дотор маш нандигнан хадгалж, энэ бичгийг дараагийн хаан ор залгах хүнийг өргөмжлөх маш хүндэтгэлтэй ариун нандин ёслолын үеэр гарган ирж Алтан ургийн ноёдод сонордуулан дуудах зорилгоор анх туурвин бүтээжээ. «Монголын нууц товчоон»-ы төгсгөлийн үгэнд:

§282. *Йэкэ хурил да(ган) хурижу хулуган-а жил хуран сар-а-да Хэлүрэн-ү Хөдэгэ арал-ун Долуган Болдаг, Силихэнцэг хойар жагур-а ордос багужу бүхүй-дур бичижү дагусба.* [Ш.Гаадамба, 1990, 216-р тал.]

§282 Их хуралдаан болж, хулгана жилийн (1240) хуран (долдугаар) сард Хэрлэний Хөдөө арлын Долоон болдог, Шилхэнцэг хоёры завсар хаан орд бууж байхад бичиж төгсгөв. [Ц.Дамдинсүрэн, 1990; 254-р тал.]

гэж өгүүлсэн ёсоор бол «Монголын нууц товчоо» гэх энэ их хөлгөн судар Монгол оронд Хэрлэний Хөдөө арлын Долоон болдог, Шилхэнцэг гэдэг газар бичигдсэн болох нь ил байна. Энэ түүхт газар одоо Монгол улсын нутаг дэвсгэрт байна. Зохиолыг монгол хэлээр бичсэн байна. Төгсгөлийн үгийн доторхи хамгийн чухал нэг мэдээ бол уг зохиолыг “*хулгана жил хуран сард*” бичиж дуусгасан гэж өгүүлжээ. Энэ “хулгана жил хуран сар” гэдэг нь “Дорно дахинаа дэлгэрсэн билгийн тооллын IV жарны шар хулгана жилийн хуран сар (аргын тооллын 1228 оны долдугаар сар)” болно⁹².

Төгсгөлийн үгийн бас нэг чухал мэдээ бол уг бичиг хааны ордны дотор бичигдсэн явдал болно. Анхандаа хааны ордны дотор маш нандигнан хадгалагдаж байсан. Энэ бичгийг хаан оронд суух ёслол мэт маш хүндэтгэлтэй ариун нандин ёслолын үеэр гарган ирж дуудан уншдаг байсан болов уу. Чингис хаан “тэнгэрт гарсны” дараа жил нь төгсгөлийн үгэнд дурдагдан буй “*хулгана жил*” болж, “*Цагаадай, Бат тэргүүтэн баруун гарын хөвгүүд, Отчигин ноён, Егү Есүнхэй тэргүүтэн зүүн гарын хөвгүүд, Толуй тэргүүтэн гол хөвгүүд охид хүргэд түмдийн мянгадын ноёд бүрэн болж Хэрлэний Хөдөө арлаа гүрээр хурж Чингис хааны нэрийдсэн мөн зарлигаар Өгэдэй хааныг хан өргөв*”⁹³ гэж бичсэн байдаг нь үүний баталгаа болно.

⁹¹ Г.Билгүүдэй. «Монголын нууц товчоон»-ы эхийн уламжилж ирсэн гурван үе шат. – Чингис хааны өв, соёлын хүрээлэн. Монголын нууц товчоон судлал (Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлийн эмхэтгэл). Улаанбаатар, 2020, 69-79-р тал.

⁹² Гаадамбын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын Нууц Товчоон»*. Улаанбаатар, 2000, 38-39 дүгээр тал.

⁹³ Moehgo& oa Nigoca Dobciyea. Hode^ Fijego* Frdea O Moehgo& buciit Ue* Moehgo& buciit, Fooe(T Sodolo& oa FKdea Fca Zeehjimido\$ oa GedembEt Ua DoisokElea NiedelejO SerKkEhsea SeUreKlkEt FkEt, DeUlBrI.

Энд дурдагдан буй “хулгана жил” буюу 1228 оноос хойш 154 жилийн дараа Мин улсын Хуньүгийн арван тавдугаар он-(1382)ы хавар цагаан сарын улаан нохой өдөр Мин улсын анхны эзэн хаан Жү Юаньже ордны бичгийн хүрээлэнгийн түшмэдэд «*Хуа и и юй* буюу Хятад харь (монгол) хэлний толь бичиг» зохиох тухай зарлиг буулгасан бичиг дотор «Монголын нууц товчоон»-ыг нангиад үсгийн «元秘史 *Юань ми ши*» гэх нэрээр анх дурджээ. Тэгэхлээр Монгол нутагт зохиогдсон «Монголын нууц товчоон» гэх бичиг энэ үе хүрээд эхэндээ «*Юань ми ши*», сүүлдээ «*Юань чао ми ши*» гэх нангиад дүрс үсгийн нэртэй болж, харь хэлний үсгийн бүрхүүлийн доор монгол үгийг үе таслан тэмдэглэсэн ийм байдалтай болж XIV зуунаас XIX зуун хүртэл дөрөв таван зуун жилийг өнгөрүүлжээ.

Нэг. «Монголын Нууц Товчоон»-ы эхийг Кафаровын галигласан ба орчуулсан нь

Нангиад дүрс үсгийн галигийн бүрхүүлтэй болсон «Монголын Нууц Товчоон»-ыг Хятад газар Мин улс, Чин улсын эрдэмтэн мэргэд гол төлөв түүх, түүхэн газарзүйг сонирхон элдэв тайлбар, оршил, төгсгөл зэрэг тайламж бичиг зурвасуудыг уламжлалт аргаараа хийсээр иржээ. Тэдгээрийг нэгтгэж байгаа нэг онцлог нь гэвэл «Монголын Нууц Товчоон»-ы нангиад галиг эхийн монгол хэлээр бичсэн уг эхийг хятадын бичгийн хүмүүс, номын хорхойтон ном цуглуулагч нар хэл мэдэхгүйн улмаас бүрэн гүйцэд ашиглаж чадахгүй, зөвхөн хятад товч орчуулгын агуулгаас өөрсөндөө хэрэгтэй мэдээ сэлтийг шүүрдэн үзэх, тайлбар гаргалгаа, унших тайламж, үе залгамжийн хүснэгийг гаргах зэрэг төдийхнөөр хязгаарлаж байсан нь⁹⁴ дээр дурдсан 4-5 зуун жилийн турш үргэлжилжээ.

1848 онд хятадын эртний ном судар цуглуулагч, бичгийн хүн, уран бичээч Жан Мү (張穆 Zhang Mu, 1805-1849) «連筠簞 *Лянь юнь и* (Хулсан навчсан асар)» эмхэтгэлд «永樂大典 *Юнлэ да дянь*» («*Юнлэгийн их журамлах бичиг*»)⁹⁵-ийн дотор байсан 15 бүлэгт «Монголын нууц товчоон»-ы эхийн хятад товч орчуулгыг таслан авч оруулав. Чухам энэ товч орчуулга гарснаар нангиад дүрс үсгийн галигийн бүрхүүлийн доор олон зуун жил халхлагдан нууцлаг байдалтай байсан «Монголын

FolegeebEgedo*, 1990, 202. (Монголын нууц товчоон. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар, Улаанбаатар, 1990, 202-р тал).

⁹⁴ Булаг. Изучение “Сокровенного сказания” в Китае (Перевел с монгольского и китайского языков В.Л.Успенский). - Mongolica: К 750 летию “Сокровенного сказания”. Наука. Издательская фирма “Восточная литература”, Москва, 1993, 87-98. (Булаг. Дундад улсын “Монголын нууц товчоон”-ы судалгааны түүхчилсэн тойм гэх өгүүллийн орос орчуулга).

⁹⁵ «永樂大典 *Юнлэ да дянь*» («*Юнлэгийн их журамлах бичиг*») гэдгийг доктор, профессор Б.Сумьяабаатар «Өнө баясгалант их толь» хэмээн монголчлон нэрлэсэн билээ. (А.Позднеев, Транскрипция палеографического текста “Юань-чао-ми-ши”, УБ., 2005, (XVII+112сс.), с.П; Б.Сумьяабаатар, Б.Нарангэрэл, Монголын нууц товчооны толь, УБ., 2008, (LIV+875 тал), V талд үзнэ үү.

нууц товчоон»-ыг энэ далдлагдсан байдлаас нь буцаан гаргах үйл явцын эхлэл тавигджээ.

Энэ өөрчлөлтийг авчирсан хүн бол Манжийн Их Чин улсын нийслэл Бээжин дахь Оросын шашны төлөөлөгчдийн газар ажиллаж байсан эрдэмтэн Архамандарит Палладий гэгч хар ламтан байв. Палладий ламтан Оросын Казань губерни (муж)-ийн Чистополь уездын (хошууны) Старошешминск сууринд протоиерей Иван Григорьевич Кафаровын гэрт 1817 онд мэндэлжээ. Пётр нь энэ айлын есөн хүүхдийн зургаадах нь байлаа. Ердийн нэр алдар нь Кафаров овогтой Пётр Иванович гэдэг. Оросын Үнэн алдартны шашны ламтан, Бээжин дэх Оросын үнэн алдартны шашны 12 дугаар төлөөллийн (1840-1849) оролцогч, 13 дугаар (1849-1859), 15 дугаар (1865-1878) төлөөллийг тэргүүлж байв. Кафаров нь Оросын академийн хятад судлалын үндсийг тавигчдын нэг нь байсан юм. Хятад хэлний үеийн кирилл галигийн тогтолцоог дэлгэрүүлэн түгээх зорилготой Хятад-Орос хэлний толь бичгийн зохиогч байлаа. 1878 оны аравдугаар сарын 2-ноос Бээжинг орхин, далай тэнгисээр Европоор дамжин Орос орохоор замд гарав. П.И.Кафаров Оросод хараахан хүрч амжилгүй 1878 оны арван хоёрдугаар сарын 6-ны өдөр Франц улсын Марсель хотод зүрх нь хаагдаж нас барав. Арван хоёрдугаар сарын 7-ны өдөр Марселийн грек лам нар хойдохыг нь уншиж оршуулав. 1879 оны хоёрдугаар сарын 2-нд архимандарит ламтны чандрыг Ницца дахь Кокад хэмээх оросын оршуулгын газар (Cimetière russe de Caucade) шилжүүлэв.

Кафаров нь гэрээслэл үлдээгээгүй, биед нь байсан мөнгөөр нь оршуулах газрыг худалдан авч, шарилын дээр бунхан босгож хөшөө дээр нь “*Бээжингийн Шашны Төлөөлөгчдийн Газрын Дарга Архамандарит Палладий. 1817 есдүгээр 16-нд төрсөн, 1878 оны арван хоёрдугаар сарын 6(18)-нд Марсельд нас барав. Хятадад гучин гурван жилийн турш сүм хийд, эх орон, шинжлэх ухааны төлөө хөдөлмөрлөсөн*” гэх бичигтэй боржин чулуун хөшөө босгожээ (Энэ булш хадгалагдан үлдсэн). Оросын академич В.М.Алексеев Кафаровыг “XIX зууны европын ертөнцийн болон Оросын хамгийн том хятад судлаач” байсан гэж ихэд үнэлсэн байдаг. Тэрээр хятад судлалд хятадын нэвтэрхий тольчдын улиг болгон давтсан мэдээлэлд биш, харин бодот эх сурвалжид тулгуурласан ажлын арга барилыг нэвтрүүлсэн анхны эрдэмтэн байсан.

Тэгвэл монголчууд бидний хувьд Кафаровын хамгийн гол гавьяа бол «Монголын нууц товчоон»-ы хятад (нангиад) үсгээр галигласан эхийг олж авч, энэ номын тухай мэдээ зангийг 1866 онд өрнөдийн шинжлэх ухаанд анх мэдээлсэн явдал нь түүний нэрийг монгол судлалд мөнхөлж өгсөн юм. П.И.Кафаровын «Монголын нууц товчоон»-ыг Европ дахинд эн тэргүүнд танилцуулсан гавьяа зүтгэлийг монголч эрдэмтэд үнэлэн тэмдэглэсээр иржээ⁹⁶.

---

⁹⁶ Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, Нэгдүгээр дэвтэр, УБ., 1957, (159 тал), 44-р тал; Юань-чао би-ши. (Секретная история монголов), 15 цзюаней, том I, текст, Издание текста и предисловие Б.И.Панкратова, М., 1962, (5-19+602 сс), с.14-15; Н.Ц.Мункуев, Китайский источник о первых монгольских ханах, М., 1965, (222сс), 160-161; Ц.Дамдинсүрэн, Монголын нууц товчоо, УБ., 1976, (238 тал), 9-10-р тал; The Secret History of the Mongols. For the First Time Done into English out of the Original Tongue and Provided with an Exegetical Commentary by F.W.Cleaves, vol.I, London, England, 1982, (277 pp), pp.XIII-XVIII...; Д.Цэрэнпил, Б.Сэржав, Монголын нууц товчооны ном зүй, судлалын тойм, УБ., 1990, (127 тал), 71, 92-93,102-103-р тал; Г.Билгүүдэй, Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон», УБ., 2000, (166 тал), 16-17-р тал; Д.Цэрэнсодном, Монгол уран зохиолын товч түүх (XIII-XX зууны эхэн), УБ., 2002, (477 тал), 153-154-р тал

П.И.Кафаров Хятадын эрдэмтэн Жан Му (張穆 Zhang Mu, 1805-1849)-гийн 1848 онд хэвлүүлсэн “Монголын Нууц Товчоон”-ы нангиад товч орчуулгыг орос болгон “Старинное монгольское сказаніе о Чингисхане” (“Чингис хааны тухай эртний монгол домог үг”) хэмээн нэрлэж 1866 онд Санкт-Петербург хотноо “Труды членовъ Російской Духовной Миссіи въ Пекине”, (“Бээжин дэх Оросын шашны төлөөлөгчдийн газрын бүтээл”) цувралын IV ботид оруулан хэвлүүлжээ⁹⁷.

Эл бүтээл нь :

“Предисловіе переводчика” (“Орчуулагчийн өмнөх үг”), (сс. 3-22),

“Текстъ перевода” (“Эхийн орчуулга”), (сс. 23-160),

“Примечанія” (“Тайлбар”), (сс.161-258),

“Генеалогическая таблица къ сказанію о Чингисхане” (“Чингис хааны тухай домог үг дэх угсаа гарлын хүснэгт”) (2 тал)
гэсэн бүтэцтэй юм.

П.И.Кафаров “Орчуулагчийн өмнөх үг”-эндээ нангиадын түүхэн сурвалжид «Нууц Товчоон»-ы талаар дурдсан тухай, эл зохиолыг анх ямар үсэг бичгээр зохиосон тухай, нэрийн талаар, уламжлагдан ирсэн тухай, Хятадын эрдэмтэн Вань Гуаньтай, Чянь Дашинь, Шюй Сүн, Жан Мү зэрэг хүмүүсийн судалгаа, уул зохиолын агуулга, шинж чанар, зохиогч, зохиогдсон он цаг, нангиад үсгээр галиглан тэмдэглэсэн онцлог зэрэг «Монголын Нууц Товчоон» судлалын гол гол асуудлыг товч тодорхой тоймлон авч үзэн, бас маш олон зүйл дээр зөв байр суурь баримталж байсан байдаг.

Тухайлбал, анх зохиогдсон бичиг үсгийн талаар: “Энэ дээрх заалтаас түүнийг *Юань чао ми ци*-гийн бичвэртэй тулгавал түүний уг эх нь монгол, тэгэхдээ дөрвөлжин биш, уйгур үсгээр бичигдсэн; гарын авлагыг зохиогчид *Юань чао ми ци*-ийг үлгэр болгон аваад орчуулга хийхдээ Монгол үеийг нэгэнтээ үүрд тогтсон болзолт хятад тэмдэгтүүдээр, монгол үгийг мөн л нэгэнтээ үүрд тогтоосон болзолт хятад хэлцүүдээр орчуулжээ. Юань улсын үеийн орчуулгын ном зохиолоос энэ болзолт хэллэг болон тэмдэгтүүдийг зээлэн авсан байж болно. Ийм учраас *Юань чао ми ци* нь уйгур үсгээр бичсэн монгол эх, болзолт хятад тэмдэгтүүдээр зөвхөн монгол эхийн авиаг хөгийг тэмдэглэх эх, эцэст нь хятад орчуулгын эх гэсэн ийм гурван төрлийн эхээс бүрдэж байна”⁹⁸ гэж, онцлог шинж өвөрмөц байдлын талаар “... эртний Монгол зохиол учраас хятадын ахуйг дүрслэн бичигчдийн зохиолоос олохуйяа бэрх тийм энгийн гэнэнгээрээ ялгарч байна. Зохиолд Чингис хааны амьдралд тохиолдсон үйл явдлыг тал нутгийн Эзэнт улсыг гагц жолоондоо оруулсан их эзэн болтол голчлон бичээд, Монголын хилээс даван цаашдын байлдан дагуулалтыг эзлэгдсэн улс орны бичгийн хүмүүсийн бичдэгээс ялгаатай нь тун товч хуурай өгүүлдэг ажээ”⁹⁹ гэсэн бол зохиогчийн талаар “... *Юань чао ми ци*-гийн зохиогчийн нэр тодорхойгүй. Гэвч энэ зохиолын өгүүллэгийг анхааралтай

⁹⁷ Старинное монгольское сказаніе о Чингисхане, Перевель съ Китайскаго, съ примечаніями, Архимандритъ Палладій, “Труды членовъ Російской Духовной Миссіи въ Пекине”, Томъ IV, СПб., 1866, сс.3-258

⁹⁸ Старинное монгольское сказаніе о Чингисхане, Перевель съ Китайскаго, съ примечаніями, Архимандритъ Палладій, “Труды членовъ Російской Духовной Миссіи въ Пекине”, Томъ IV, СПб., 1866, (сс.3-258), 5-6.

⁹⁹ Старинное монгольское сказаніе о Чингисхане, Перевель съ Китайскаго, съ примечаніями, Архимандритъ Палладій, “Труды членовъ Російской Духовной Миссіи въ Пекине”, Томъ IV, СПб., 1866, (сс.3-258),14

нягтлан үзээд энэ нь хэн нэгэн хүний хэрэг биш гэсэн үнэмшлийг олж авав. Бодвоос уг үйл явдлын гэрч болсон хүмүүс, Чингис хааны үеэс холгүй амьдарч асан хүмүүс өөр өөрсдийн хууч домгийг зохион хэлж нэмэрлэснийг ямар нэгэн бичиг үсэгт тайлагдсан монгол хүний бийр бэхсээр системчлэн бичигт тэмдэглэн авсан бололтой”¹⁰⁰ гэх мэтчилэн бичсэн байдаг.

П.И.Кафаров “Орчуулагчийн өмнөх үг”-ийнхээ төгсгөлд «Монголын Нууц Товчоон»-ыг орчуулсан зарчмынхаа тухайд: “... Юань чао ми ши-ийг орос хэлэнд орчуулахдаа уг эхийн хэлийг бололцооныхоо хирээр хадгалахын төлөө хичээл зүтгэл гаргасан билээ. Түүн дээр би эхийг бүрэн дүүрэн ойлгоход хэрэгтэй гэж үзсэн өөрийнхөө хийж чадах бүхий хэл шинжлэл болон бусад тайламж зүүлтийг нэмж, *Юань чао ми ши*-д өгүүлсэн зүйлийг бусад домог түүхтэй зохицон таарч байгааг биш, харин түүнд өгүүлэн буй үйл явдлыг тайлан тайлбарлахыг чухалчлан байж хийсэн хэрэг”¹⁰¹ хэмээн өгүүлсэн бөгөөд энэ зарчмаа орчуулгадаа тууштай баримталсан болох нь П.Кафаровын «Монголын нууц товчоон»-ы орос хэл рүү хийсэн орчуулга, орчуулгад дагалдуулсан үг хэллэгийн тайлбар зүүлтээс үзэхэд тодорхой байдаг.

П.И.Кафаровын орос орчуулга бол «Монголын нууц товчоон»-ы нангиад үсгийн галигласан эхийн дотор буй хятад хэлээр бичсэн Утгын товч орчуулгыг Өрнөдийн хэл рүү орчуулсан анхны тохиолдол байв. П.И.Кафаровын энэ орчуулгын онцлогийг харуулахын үүднээс ганц нэг жишээг доор үзүүлсүгэй. Үүнд: «Монголын Нууц Товчоон»-ы 1 дүгээр зүйлийг:

“Вначалѣ, предками Монгольскаго дома ¹⁾ были: небомъ рожденный ²⁾ бурый волкъ, да сивая лань ³⁾; сочетавшись между собою, они вмѣстѣ переплыли воду, называемую *Тэнь-йи-сы* ⁴⁾, достигли вершины рѣки, называемой *Онань*, и поселились у горы ⁵⁾ по имени *Бурхань* ⁶⁾; здѣсь они произвели на свѣтъ челоуѣка, по имени *Батачихань* ⁷⁾.”¹⁰²

гэж орчуулжээ. Кафаровын орчуулга нь 1866 онд хийгдсэн тул тухайн үеийн орос хэлний зөв бичих зүйн дүрмийн дагуу бичсэн байгаа нь харагдаж байна. Кафаровын энэ орчуулгаас монгол хүн, газрын нэрийг орос үсгээр хэрхэн галиглан буулгаж байсныг ч мэдэж болно. Жишээлбэл: Тэнгисийг *Тэнь-йи-сы*, Ононыг *Онань*, Бурхан халдуныг *Бурхань*, Батачихан гэх хүний нэрийг *Батачихань* гэх мэтээр монгол хүний нэр, газрын нэрийг П.И.Кафаров орос үсгээр хэрхэн сэргээн босгон галигласныг харж болно.

¹⁰⁰ Старинное монгольское сказаніе о Чингисхане, Перевель съ Китайскаго, съ примечаніями, Архимандритъ Палладій, “Труды членовъ Російской Духовной Миссіи въ Пекине”, Томъ IV, СПб., 1866, (сс.3-258),15-16

¹⁰¹ Старинное монгольское сказаніе о Чингисхане, Перевель съ Китайскаго, съ примечаніями, Архимандритъ Палладій, “Труды членовъ Російской Духовной Миссіи въ »Пекине”, Томъ IV, СПб., 1866, (сс.3-258), 21.

¹⁰² Старинное монгольское сказаніе о Чингисхане, Перевель съ Китайскаго, съ примечаніями, Архимандритъ Палладій, “Труды членовъ Російской Духовной Миссіи въ Пекинѣ”, Томъ IV, СПб., 1866, (сс.3-258), 23.

Үүнийг Хөлөн буйрын Цэнд гүн 1916 онд буюу Кафаровоос хойш дөчин жилийн дараа Нийслэл хүрээнд хятад хэлнээс монгол хэлэнд анх ингэж орчуулав.

“...Erten-ü Yüvan ulus-un ebüged-ün ijaγur anu tngri-eče törügülүgsen Börtü čino-a ajuγu. Maral γou-a-luγ-a nöкүčeγü qamtu-bar tenggis usun-i getüleγü Onon kemekü mören-ü ekin-dü kürcü ireγü Burqan γaldan aγulan-u emün-e nutuγlan saγuγu nigen köbegün törүγүkүi. Ner-e anu Batu čaγan”¹⁰³

[...Эртний Юань улсын өвгөдийн язгуур нь тэнгэрээс төрүүлсэн Бөртү чоно ажгуу. Марал гоо лугаа нөхцөж хамтаар тэнгис усныг гэтэлж Онон хэмээх мөрний эхинд хүрч ирж Бурхан галдан уулны өмнө нутаглан сууж нэгэн хөвгүүн төржүхүй. Нэр нь Бату чаган.]

«Монголын Нууц Товчоон»-ы 9 дүгээр зүйлийг:

“Причиной же перекочевки *Хорилартаймгрганя* было то, что когда община¹⁸⁾ его положила запретъ на ловлю соболей и бѣлокъ въ урочищѣ *Хоритумадунь*¹⁹⁾, онъ огорчился этимъ и услышавъ, что въ горѣ *Бурхань* звѣри водятся въ изобиліи, поднялъ весь домъ свой и перешель к владѣтелю²⁰⁾ горы *Бурхань*, по имени *Шиньчибоаянь*, и таким образомъ составилъ особую фамилію *Хориларь*. Вотъ какъ и случилось, что *Добэнмгрган* взялъ себѣ въ жены *Аланхоа*.”¹⁰⁴14.

Үүнийг Цэнд гүн:

“... #olilardai mergenü negüüγü iregsen ucir bolbasu !oul түmed-ün !ajar-a bulay-a kerm-e-ü jerge görүgesü-yi öbersed-iyen qoriγlan ca!ajila!daju angnaju cidaqu ügei-yin tula, ma!udalcaju, Burqan !aldan a!ulan-a görүgesü elbeg kemen sonuscu бүкү qotala!ar negün, Burqan !aldan a!ula-yin ejen \$inci Buyan-i erijü irebe. Egünü ucir-a #olilar obyγtan boljuqui. Dobuu mergen Arun !ou-ayi gergei bol!a!san anu eyimü bölүge”¹⁰⁵.

Вначалѣ, предками Монгольскаго дома¹⁾ были: небомъ рожденный²⁾ бурый волкъ, да сивая лань³⁾; сочетавшись между собою, они вмѣстѣ переплыли воду, называемую *Тэнг-и-сы*⁴⁾, достигли вершины рѣки, называемой *Онань*, и поселились у горы⁵⁾ по имени *Бурхань*⁶⁾; здѣсь они произвели на свѣтѣ человѣка, по имени *Батачихань*⁷⁾.

[...Голилардай мэргэний нүүж ирсэн учир болбоос Гол Түмэдийн газраа булга хэрэмний зэрэг гөрөөсийг өөрсдөө хориглон цаазлагдаж агнаж чадахгүйн тул муудалцаж Бурхан галдан уулнаа гөрөөс элбэг хэмээн сонсож бүх хотлоор нүүн Бурхан галдан уулын эзэн Шинчи буяныг эрж ирэв. Үүний учраа Голилар овогтон болжухуй. Добуу мэргэн Арун гоог гэргий болгосон нь ийм бүлгээ.] гэж орчуулжээ.

«Монголын Нууц Товчоон»-ы 282 дугаар зүйлийг:

¹⁰³ Ц.Хандсүрэн, Цэнд гүн ба Монголын Нууц Товчоо, УБ., 1997, (646 тал), 53-р тал

¹⁰⁴ Старинное монгольское сказаніе о Чингисхане, Перевель съ Китайскаго, съ примечаніями, Архимандритъ Палладій, “Труды членовъ Російской Духовной Миссіи въ Пекинѣ”, Томъ IV, СПб., 1866, (сс.3-258), 24.

¹⁰⁵ Ц.Хандсүрэн, Цэнд гүн ба Монголын Нууц Товчоо, УБ., 1997, (646 тал), 58-р тал.

“Сія книга, въ большомъ собраніи ⁶⁵⁹), въ годъ мыши ⁶⁶⁰), въ седьмой лунѣ, во время пребыванія на рѣкѣ *Кэрулянь*, въ урочищѣ *Кодъэараль*, писаніемъ кончена.”¹⁰⁶

-258-

659. *Да цзюй хой чжо*: когда собрались во множествѣ; во время большаго съѣзда князей и чиновъ.

660. Въ 1240 году: См. стр. 16 предисловія.

Цэнд гүн ингэж орчуулжээ.

“Энэ бичгийг Их хурал хуралдаж байхад хулгана жилийн долоон сард Хэрлэн голын хөдөө арлын Долоон болдог, Шилхэнцэг хоёрын газраа хаан орд бууж бүхийд бичиж дуусгабай”¹⁰⁷

“... Ene bicig-i yeke qural quralduju qulu!an-a jil-un dolu!an sar-a-du Ker=l=n !oul-un K`dege aral-un !ajar-a ba!uju b=k=i-d=r bicij= da!usbai”

[Энэ бичгийг Их хурал хуралдаж хулгана жилийн долоон сард Хэрлэн голын Хөдөө арлын газраа хаан орд бууж бүхийд бичиж дуусгабай]

П.И.Кафаров орчуулгын ажлынхаа “Удиртгал” болон “Тайлбар”-ын харьцааны талаар: “Орчуулгын өмнө оруулсан удиртгал маань урт болсон, эхийн үг үсэгт хийж өгсөн миний тайлбарууд дэндүү нарийн өчүүхэн мэт санагдаж болох юм. Гэвч нарийн ширийн байдал нь энэ мэт сайн ажилд зайлшгүй байх ёстой нөхцөл мөнийн дээр, уншигч олныг орчуулагчаас бүрэн хамааралгүй байдалд оруулахыг би хүсэн зорьсон билээ”¹⁰⁸ гэж тэмдэглэжээ. П.И.Кафаровын төгсгөлийн үгийн орчуулгаас харвал нийт 660 үг, хэллэгийн товч тайлбар хийжээ. Эдгээр нь голдуу хятад товч орчуулгын үг, хэллэгийг тайлбарласан хэрэг юм. Түний зарим жишээг түүвэрлэн үзүүлье. Жишээ нь:

“1. *Юань чао ди жен цзу*: предками людей династии *Юань*; это, по моему мнению, перифраз переводчиков; далее название *Юань* более не повторяется.”¹⁹

“10. *Таур, Боро*: должно быть масти лошадей. Вероятно, эти кони играли какуюнибудь роль в народных преданиях Монголов.”²⁰

“82. Выражение двумысленно; оно может значить также: <<мои дети еще не подросли де>>; *чжан бу да мо дао*.”²¹

“97. *Ман шэ*: самый большой змей.”²²

“100. *Чайлан*: по Монгольски *дзубери-чино*. Перевожу шакалом, по догадке.”²³

“486. *Фу шен*: духи, дарующие счастье”²⁴

“659. *Да цзюй хой чжо*: когда собрались во множестве; во время большого съезда князей и чинов.”²⁵ “660. В 1240 году. См. стр. 16 предисловія.”²⁶ Гэх мэтчилэн тайлбарласан байдаг.

¹⁰⁶ Старинное монгольское сказаніе о Чингисхане, Перевель съ Китайскаго, съ примечаніями, Архимандритъ Палладій, “Труды членовъ Російской Духовной Миссіи въ Пекине”, Томъ IV, СПб., 1866, (сс.3-258), 160.

¹⁰⁷ Ц. Хандсүрэн, Цэнд гүн ба Монголын нууц товчоо-2, УБ., 2002, (232 тал), 231-р тал

¹⁰⁸ Старинное монгольское сказаніе о Чингисхане, Перевель съ Китайскаго, съ примечаніями, Архимандритъ Палладій, “Труды членовъ Російской Духовной Миссіи въ Пекине”, Томъ IV, СПб., 1866, (сс.3-258), 22.

Судлаач Ё.Жанчив¹⁰⁹ П.И.Кафаровын энэ орчуулгын талаар: “Орчуулгын ард хавсаргасан үг хэллэгийн тайлбар нь түүний орчуулгыг үнэн зөв ухааран ойлгоход чухал хэрэглэгдэхүүн болж байгаа билээ.

Эл бүтээлийг 1910 онд Бээжинд дахин хэвлэсэн бөгөөд дараа дараагийн судлаачдад «Монголын Нууц Товчоон»-ыг судлахад нь үнэ цэнтэй хэрэглэгдэхүүн болсоор иржээ. Тухайлбал, түүний орчуулгыг В.В.Бартольд, В.А.Котвич, Б.Я.Владимирцов нар бүтээлдээ ашиглаж байлаа”¹¹⁰ гэж тэмдэглэсэн нь бий.

Оросын нэрт монголч, нангиадач эрдэмтэн Н.Ц.Мункуев “...П.Кафаров «Юань-чао би-ши»-гийн бүрэлдэхүүн хэсгийг тодорхойлон бичсэн болон «Юн-лэ да-дьянь»-д хийсэн зүүлт тайлбараас үзвэл дурсгалын «монгол» эх бичвэрийн тухай гарцаагүй мэддэг байсан ч, орчуулгынхаа тайлбарыг хийхдээ гар дээр нь байгаагүй улмаас монгол бичвэрээс монгол хүний нэрийг нэмж эш татсан хятад эрдэмтдийн ажлыг зааж байсан юм”¹¹¹ хэмээн тэмдэглэсэн байдаг.

Ийнхүү Оросын нэрт дорно дахины судлаач, шашны зүтгэлтэн П.И.Кафаровын “Старинное Монгольское Сказание о Чингисхане” хэмээх бүтээл нь “Монголын Нууц Товчоон”-ыг Өрнө дахины уншигчдад танилцуулсан төдийгүй эл дурсгалын судалгааг эхлүүлсэнээрээ үеийн үед дурсагдах гавьяатай билээ.

«Монголын нууц товчоон»-ы нангиад үсгийн галигаар тэмдэглэсэн эхийн хуулбар Хятад орны бичгийн хүмүүсийн гар дамжин хуулагдсаар бидний үед Гү Гуанчи (顧廣圻 Gu Guang qi, 1776-1835)-гийн, Чянь Дашины (钱大昕 Qian Da xin, 1728-1804)-ий, Бао Тинбө (鮑廷博 Bao Ting bo, 1728-1814)-гийн гэсэн үндсэн гурван бичмэл эх уламжлан иржээ. Эдгээрийн нэгийг Хятадын эрдэмтэн Бао Тинбө 1805 онд «Юнлогийн их дүрэмлэх бичиг» (“永樂大典 yong le da dian”)¹¹²-ээс хуулан авч Жинь Дэ-юй гэгч бичгийн түшмэлийн хадгалж байсан 12 бүлэгт бүрэн бус “Мингийн барламал” эхтэй тулган алдаа мэдгийг нь шүүжээ. Тэрбээр түүнийгээ 1847 онд Хань Тайхуад өгч, П.И.Кафаров 1872 онд Хань Тайхуагаас худалдан авч, 1878 онд Оросын монголч эрдэмтэн А.М.Позднеевийг Бээжинд очиход нь түүнд дамжуулан өгсөн нь эдүгээ Санкт-Петербургийн Их сургуулийн эрдэм шинжилгээний номын сангийн Дорно дахины хэлтэст хадгалагдаж байдаг ажгуу. Эл эхийг профессор П.Пеллио гэрэл зургаар буулган авч судалгаандаа ашиглаж байгаад 1933 онд Бээжингийн номын санд бэлэглэжээ¹¹³.

П.И.Кафаровын гаргасан энэ зам мөрөөр одоог хүртэл «Монголын Нууц Товчоон»-ыг бүрэн эхээр нь П.Кафаров (1872), Э.Хэйниш (1935, 1937, 1962),

¹⁰⁹ Ё.Жанчив – тухайн үед МУИС-ийн Гадаад Хэл Соёлын Сургуулийн Түрэг судлалын тэнхимд багш, доктор (Ph.D) хүн байв.

¹¹⁰ Ё.Жанчив. «Монголын нууц товчоон»-ы судлалд П.И.Кафаровын оруулсан хувь нэмэр. – Монгол Улсын Их Сургууль, Монгол хэл соёлын сургууль. Эрдэм шинжилгээний бичиг. Том. XXIX (300), УБ., 2008, 70.

¹¹¹ Н.Ц.Мункуев, Китайский источник о первых монгольских ханах, М., 1965, (222сс),161.

¹¹² «Юн лэ да дьянь Юнлогийнд их дүрэмлэх бичиг» гэх номыг доктор, профессор Б.Сумьяабаатар «Өнө баясгалант их толь» хэмээн монголчлон нэрлэсэн билээ. (А.Позднеев, Транскрипция палеографического текста “Юань-чао-ми-ши”, УБ., 2005, (XVII+112сс.), с.П; Б. Сумьяабаатар, Б. Нарангэрэл, Монголын нууц товчооны толь, УБ., 2008, (LIV+875 тал), V талд үзнэ үү.

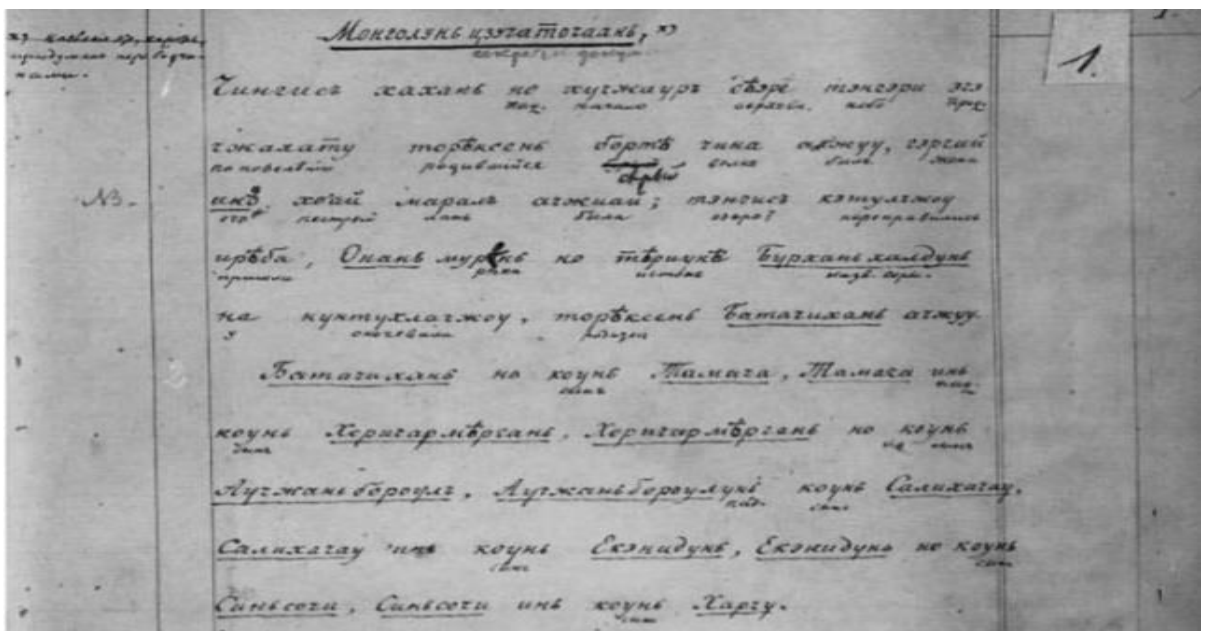
¹¹³ Д.Цэрэнпил, Б.Сэржав, Монголын нууц товчооны ном зүй, судлалын тойм, УБ., 1990, (127 тал), 71; Д.Цэрэнсодном, Монгол уран зохиолын товч түүх (XIII-XX зууны эхэн), УБ., 2002, (477 тал), 153-154; А.Позднеев, “Транскрипция палеографического текста “Юань-чао-ми-ши”, Товчит толтыг Б.Сумьяабаатар, Эрхэлсэн Го. Аким, УБ., 2005, (XVII+112сс), с.П

А.С.Козин (1941), К.Ширатори (1942), П.Пеллио (1949), Л.Лигети (1964, 1971), И. де Рахевильц (1972), Баяр

(1981), Т.Дашцэдэн (1985), Ш.Озава (1984-1989), Б.Сумъяабаатар (1990), Японы эрдэмтэн Курибаяши Хитоши, Өвөрмонголын эрдэмтэн Чойжинжав нар (2001), Шонхор (2002), Хас-Эрдэнэ (2014) зэрэг эрдэмтэд галиглан буулгасан байна.

Оросын эрдэмтэн лам П.И.Кафаров «Монголын нууц товчоон»-ы эхийн хятад товч орчуулгыг анх орос хэл рүү орчуулаад зогсохгүй бас монгол уг эхийг сэргээн босгох ажлын эхлэлийг тавьсан юм. П.И.Кафаров 1872 онд Хань Тайхуагаас «Монголын Нууц Товчоон»-ы нэгэн гар бичмэл хуулбарыг олж аваад түүнийгээ орос үсгээр бүрэн галиглан буулгаж, үг бүрийн доорх нангиад хадмал орчуулгыг оросоор орчуулж хадсан нь хамгийн анхны галиг болсон төдийгүй хятад хэл мэдэхгүй судлаачдад чухал гарын авлага болжээ.

Жишээлэн «Монголын нууц товчоон»-ы нэгдүгээр зүйлийг ингэж галиглан буулгажээ.

Монголунъ цзуча точаанъ секретно докум
 Чингисъ хаханъ но хучжауръ дъэри тэнгэри эчэ
 пад. начало верховн. небо. пред.
 чжаяату төрѣксень бортѣ чина ачжуу, гэргий
 по повеленію родивщійся стърый волкъ былъ, жена
 ино хоай араль ачжиай; тэнгисъ кэтулчжоу
 его пестрый лань была; озеро переправились
 ирѣба, Онанъ мурѣнь но тѣриунъ Бурханъхалдунъ
 пришли рѣка истокъ назван. Горы
 на нунтахлачжоу, төрѣксень Батачиханъ ачжуу.
 3 скочевий рождень

Энэ жишээнээс үзвэл П.И.Кафаров хүний нэр, газар усны оноосон нэрийг галиглан буулгаад доогуур зурж ялгасан. Энэ ялгаснаас байдлаас монгол хүний нэр, газар уул усны нэрийг хэрхэн галиглан буулгасан талаар ойлголт авч болно.

Жишээлбэл, *Онань мурънь но* гээд “*мурънь но*” гэх үгийн доор нангиад хадмал үгийг “*ръка*” гэж орчуулан жижиг үсгээр доор нь хадан бичиж буулгажээ.

Харамсалтай нь, тэрбээр уул бүтээлээ хэвлүүлж амжилгүй таалал төгссөн бөгөөд эл гар бичмэл одоо болтол нийтийн хүртээл бололгүй гар бичмэлээрээ ОХУ-ын ШУА-ийн Дорнодахины судлалын хүрээлэнгийн Санктпетербургийн салбарын хөмрөгт хадгалагдан байдаг ажээ.

П.И.Кафаровын «Монголын нууц товчоон»-ы нангиад үсгийн товч орчуулгын орос хэл рүү хийсэн орчуулгаас хойш 70 жил болж байж герман, орос хэл рүү хийсэн бүрэн орчуулгууд бэлэн болж хэвлэгдэж эхэлсэн юм. Монгол улсын хувьд 1940 оныг хүрч байж «Монголын нууц товчоон»-ы бидний үед уламжилж ирсэн эхийг эртний монгол хэлнээс нь орчин цагийн монгол хэлэнд орчуулах ажил хийгдэж эхэлсэн бөгөөд энэ ажлыг гүйцэтгэх хүн нь Хатагин овгийн Цэндийн Дамдинсүрэн байсан юм. Ц.Дамдинсүрэн энэ орчуулгаа хийхдээ үзэж харсан нэг ажил нь П.И.Кафаровын энэ товч орчуулга байжээ. Тиймээс ч академич Ц.Дамдинсүрэн: “...Кафаровын Нууц товчооны орос орчуулга бол 1866 онд «Бээжин дэх оросын шашны төлөөлөгчдийн бүтээл» гэдэг номын 4 дүгээр ботид хэвлэгдсэн. Энэ бол Нууц товчоог Европт судалсны эхлэлт мөн. Энэ орчуулгад дэлгэрэнгүй оршил ба 660 гаруй үг өгүүлбэрийн тайлбарыг хавсаргажээ. Кафаров, Нууц товчоог монгол эхээс орчуулсан биш, Хятадын товчилсон орчуулгаас дам орчуулсан тул Нууц товчоонд байгаа олон шүлэг энэ орчуулгад цөм орхигджээ. Гэвч Нууц товчооны гол утгыг зөв сайн орчуулжээ”¹¹⁴ хэмээн тэмдэглэж байжээ.

П.И.Кафаровын «Монголын нууц товчоон»-ы судлалаар хийсэн ажлыг Монгол улсад төдийлөн нарийвчлан судалж байсангүй, судлаачдын эрдэм шинжилгээний бүтээлүүдэд оросын эрдэмтэн лам П.И.Кафаровын товч орчуулга 1866 онд гарсныг нь дурдах төдийгөөр хязгаарлагдаж байсан юм.

2008 онд МУИС-ийн багш, эрдэмтэн Ё.Жанчив «Монголын нууц товчоон»-ы судлалд П.И.Кафаровын оруулсан хувь нэмэр» гэх өгүүллийг бичиж, Монгол Улсын Их Сургуулийн Эрдэм шинжилгээний бичигт хэвлүүлсэн юм. Энэ өгүүллийн эхний хэсэгт П.И.Кафаровын «Монголын нууц товчоон»-ы нангиад үсгийн утгын товч орчуулгыг орос хэл рүү орчуулсан орчуулга, уг орчуулгад дагалдуулсан үг, үсгийн 660 тайлбарын тухай дэлгэрэнгүй өгүүлж, жишээ баримттай тавьж, өгүүллийн эцэст П.И.Кафаровын бас нэг урд өмнө нь хэвлэгдэж байгаагүй «Монголын нууц товчоон»-ы эхийг орос үсгээр галиглан буулгасан ажлыг танилцуулсан билээ.

Ё.Жанчив уг өгүүллийнхээ төгсгөлд П.И.Кафаровын Монголын судлал, түүн дотор «Монголын нууц товчоон»-ы судлалд оруулсан хувь нэмрийг ихэд үнэлэн: “П.И.Кафаров нангиад хэл бичгийн төгс мэдлэгтэй эрдэмтэн байсан бөгөөд ажилдаа хэрхэн нягт нямбай хандсан нь тодорхой харагдана.

- Кирилл үсгийн галиг үйлдэхдээ «Монголын Нууц Товчоон»-ы нангиад галигийн эхийг нарийн чанд баримталсан байна.

- Эл бүтээл «Монголын Нууц Товчоон»-ыг өөр үсэг бичгээр галиглах, гадаадын олон хэлээр орчуулах сайн үйлсийн салхийг хагалснаараа мөнхийн гавьяатай юм.

- Тус галигийг үйлдэхдээ «Монголын Нууц Товчоон»-ыг анх галигласан дундад үеийн мандарин аялгуугаар бус, орчин үеийн нангиад аман ярианы дуудлагыг баримтлан буулгасан байна.

¹¹⁴ Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, Нэгдүгээр дэвтэр, УБ., 1957, (159 тал), 44-р тал;

- П.И.Кафаровын эл бүтээл А.М.Позднеев, С.А.Козин, Ц.Дамдинсүрэн тэргүүтэй дараа дараагийн судлаачдын бүтээлийн үндэс суурь болжээ.

Төгсгөлд нь нэгтгэн дүгнэвэл, Оросын үнэн алдартны шашны зүтгэлтэн, нэрт нангиадач эрдэмтэн П.И.Кафаров (1817-1878) «Монголын Нууц Товчоон»-ы судлалд баларшгүй гавьяа байгуулжээ. Үүнд:

1. Эдүгээ бидэнд уламжлан ирсэн тус туурвилын гурван гол хувилбарын нэг болох Бао Тинбөгийн эхийг нээн олж судлаачдын гарт хүргэсэн.

2. «Монголын Нууц Товчоон»-ыг нангиад товч орчуулгаас нь нямбай сайн орчуулж, товч удиртгал бичин, 660 үг хэллэгт оновчтой сайн тайлбар хийж 1866 онд хэвлүүлсэн нь Өрнө дахинд эл бүтээлийг танилцуулсан төдийгүй, судлан шинжлэх үйлсийн эхлэл болжээ.

3. Нангиад эхээ сайтар баримталсан кирилл үсгийн нягт галиг үйлдэж, үг нэг бүрийг нь оросоор хадмаллан орчуулсан нь хэдийгээр хэвлэгдэж нийтийн хүртээл болоогүй ч “Монголын Нууц Товчоон”-ыг өөр өөр үсгээр галиглах, орчуулж судлахын үүдийг нээж, дараа дараагийн судлаачдад зам мөр болсон байна”¹¹⁵ гэж бичжээ.

Хоёр. «Монголын Нууц Товчоон»-ы эхийг Позднеевын монгол үсгээр сийрүүлсэн нь

Оросын Архимандарит Палладий гэгч эрдэмтэн хар лам Петр Иванович Кафаровын 1866 онд эхлэлийг нь тавьсан «Монголын нууц товчоон»-ы эхийг өөр өөрсдийн хэлээр орчуулах, монгол эхийг сэргээн галиглах, эхийг монгол хуудам үсгээр сэргээн босгох ажлын буухиаг П.И.Кафаровын гараас «Монголын нууц товчоон»-ы 15 бүлэгт нангиад үсгийн эхийг 1878 онд хүлээн авч, Оросод хүргэн ирсэн монголч эрдэмтэн А.М.Позднеев үргэлжлүүлэв. Оросын эрдэмтэн А.М.Позднеев (1851-1920) «Монголын Нууц Товчоон»-ы судлалаар «О древнемъ китайско-монгольскомъ историческомъ памятнике “Юань-чао-ми-ши”» («Эртний нангиад-монгол түүхийн

дурсгал “Юань-чао-ми-ши”-ийн тухай»)¹¹⁶, «Транскрипція палеографического текста “Юань-чао-ми-ши”» («“Юань-чао-ми-ши”-ийн эртний үсэг бичгийн бичвэрийн галиг») хэмээх хоёр бүтээл хэвлүүлсэн бөгөөд 1908 онд Владивостокт нийтлүүлсэн «Лекции по истории монгольской литературы» («Монголын утга

¹¹⁵ Ё.Жанчив. «Монголын нууц товчоон»-ы судлалд П.И.Кафаровын оруулсан хувь нэмэр. – Монгол Улсын Их Сургууль, Монгол хэл соёлын сургууль. Эрдэм шинжилгээний бичиг. Том. XXIX (300), УБ., 2008, 77-78.

¹¹⁶ А.М.Позднеев, О древнемъ китайско-монгольскомъ историческомъ памятнике “Юань-чао-ми-ши”, СПб., 1882, 22с; Переиздано в “Известия Императорского Русского Археологического Общества”, 1884, № 3-6, сс. 245-259; Reprint in “Bibliotheca Sinica”, IV, Paris, 1907-1908.

зохиолын түүхийн лекц») бүтээлийнхээ 3-р ботид «Нууц Товчоон»-ы талаар тодорхой өгүүлсэн байдаг билээ¹¹⁷.

А.М.Позднеевийн 1897 онд хэвлүүлсэн «*Транскрипция палеографического текста “Юань-чао-ми-ши”*» номын тухайд гэвэл «Монголын Нууц Товчоог» нангиад эхээс нь монгол худам үсгээр сэргээн буулгасан анхны оролдлого байсан юм. Оролдлого гэсний учир бол уг сэргээлт нь «Монголын Нууц Товчоон»-ы 1-96 дугаар зүйлийг хүртэл монгол бичгээр буулгаж зүүлт тайлбар хийсэн гар бичмэлийг факсимиле байдлаар Санкт-Петербургийн их сургуулийн дотоод хэвлэлд хэвлүүлсэн тул тухайн цагтаа тийм их түгэн дэлгэрч төдийлөн чадаагүй юм. Иймээс Монгол улсад А.М.Позднеевийн энэ ном туйлын ховор байсан тухайд эрдэмтэн профессор Б.Сумъяабаатар 1960-аад оны сүүлчээр Монгол Улсын Төв номын сангаас нэг хувийг олж үзээд, 1972 онд нийтлүүлсэн Монгол хэлшинжлэлийн номзүйн бүртгэлдээ товч тайлбар оруулжээ¹¹⁸. Мөн энэ номын талаар «Нууц Товчоон»-ы судлаач эрдэмтэн Л.Манлажав 1975 онд «Two Translations of the Secret History of the Mongols in the Ulanbator State Library» (“Улаанбаатрын Улсын номын сан дахь Монголын Нууц Товчооны хоёр орчуулга”) хэмээх товч өгүүллийг бичиж Будапештэд нийтлүүлжээ¹¹⁹. Д.Цэрэнпил «Монголын нууц товчоо»-ны судлалын товч тойм» өгүүлэлдээ: “... П.Аалто “МНТ-ны судлал” [1951] өгүүллийнхээ хавсралтад чулуун барын энэ хэвлэлийн галиг, сийрүүлгийн гэрэл зургийг тус тусад нь хавсаргасан юм”¹²⁰ гэж дурдсан байдаг.

А.М.Позднеевийн эл ховор нандин бүтээлийг доктор Б.Сумъяабаатар сураг чимээг гаргаад зогссонгүй түүний эрэл хайгуулыг үргэлжлүүлэн уг номыг Улсын нийтийн номын сангаас илрүүлэн олж, гэрэл зургаар татан авч, “Товч толг” дагалдуулан 2005 онд Улаанбаатар хотноо дахин хэвлүүлснийг судлаач Ё.Жанчив: “«Монголын Нууц Товчоон»-ыг сонирхогчдод буянтай сайхан үйл болсныг талархан тэмдэглэсү”¹²¹ хэмээн онцолсон байдаг.

А.М.Позднеевийн энэ бүтээлийн 1-59-р талд «Монголын Нууц Товчоон»-ы 96-р зүйлийг дуустал орос кирилл үсгээр галиглан, оросоор үгчлэн хадаж орчуулаад, **61-90-р талд тэрхүү хэсгээ монгол бичгээр сэргээн буулгаж**, 91-112-р талд “хаган”, “хучжаур”, “коун” гэх мэтчилэн 26 үг хэллэгт тус тус тайлбар үйлдсэн байдаг. Монголч эрдэмтэн А.М.Позднеев энэхүү кирилл галиг, орос хадмал орчуулгын бүтээлдээ П.А.Кафаровын ажлыг ашигласан болох нь ямар ч эргэлзээгүй хэрэг. Энэ талаар доктор Д.Цэрэнпил “... Хэдийгээр П.Кафаровын тэр бүтээлийг (энд П.Кафаровын кирилл галиг, орос хадмал орчуулгыг хэлж байна. – Г.Б.) өнөө болтол хэвлээгүй боловч хожим түүнийг А.М.Позднеев, С.А.Козин нар МНТ-ы судалгаандаа хэрэглэсэн юм. Тухайлбал, А.М.Позднеев /1851-1920/ “Юань-чао ми-ши-гийн эртний эх бичгийн галиг” [1897] гэдэг бүтээлийг чулуун

¹¹⁷ А.М.Позднеев, Лекции по истории монгольской литературы, Т.Ш, Владивосток, 1908, (221сс), 46-68

¹¹⁸ Б.Сумъяабаатар, Монгол хэл, утга зохиол, аман зохиолын номзүй. 1. Монгол хэл, УБ., 1972, (364 тал), 69-р тал.

¹¹⁹ L.Manaljav, Two Translations of the Secret History of the Mongols in the Ulanbator State Library, “Researches in Altaic Languages” : Proceedings of the 14th PIAC, Budapest, 1975, pp. 147-150.

¹²⁰ Д.Цэрэнпил, Б.Сэржав, Монголын нууц товчооны ном зүй, судлалын тойм, УБ., 1990, (127 тал), 93.

¹²¹ Ё.Жанчив. «Монголын нууц товчоон»-ы судлалд П.И.Кафаровын оруулсан хувь нэмэр. – Монгол Улсын Их Сургууль, Монгол хэл соёлын сургууль. Эрдэм шинжилгээний бичиг. Том. XXIX (300), УБ., 2008, 76-77.

бараар Санкт-Петербург хотноо хэвлүүлсэн байна. ... Харин энэ галигийг тэр өөрөө хийсэн эсэх нь эргэлзээтэй юм. Энэ тухай акад. Б.Я.Владимирцов бичихдээ: “А.М.Позднеев ажлынхаа хамгийн чухал хэсэгт, тухайлбал, монгол эхийг галиглах, хадмал орчуулга хийхдээ П.Кафаровын хийсэн кирилл үсгийн галиг, хадмал орос орчуулгыг дагалдан дуурайж зөвхөн тайлбар сэлтийг нэмэх төдийгөөр хязгаарласан болохыг өнөө л ЗХУ-ын ШУА-ийн Азийн музейн хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан тогтоож болно” гэжээ” хэмээн тэмдэглээд¹²² улмаар “... Энэ бүтээлийг (П.И.Кафаровын кирилл галиг, орос хадмал орчуулгыг хэлж байна. – Г.Б.) хэвлээгүй боловч хожим 1897 онд А.М.Позднеевийн хэвлүүлсэн МНТ-ны эхний 96 зүйлийн хадмал орчуулга угтаа П.Кафаровын орчуулга байсан билээ” гэж дүгнэсэн буй¹²³.

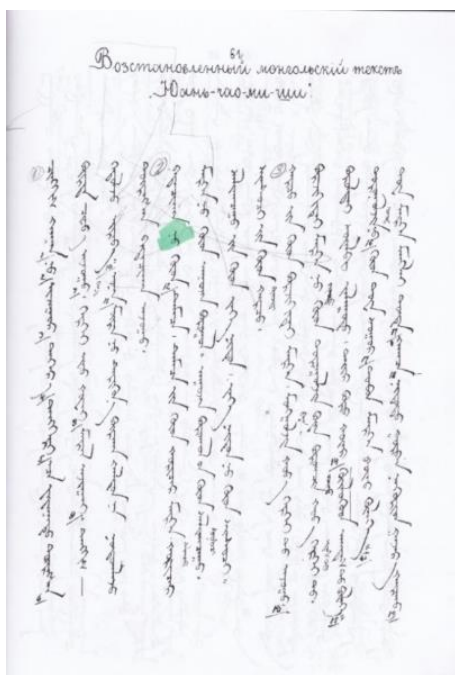
Хожим хойно буюу 2005 онд А.М.Позднеевийн энэ ховор номын УННС-д байх нэг хувийг хөөцөлдөн байж олж авч, дахин хэвлүүлэхдээ “Товчит толт” хэмээх удиртгал бичсэн судлаач Б.Сумъяабаатар “Монгол худам үсгээр сэргээн буулгасан энэ хэсгийг Позднеев авгай өөрөө бичсэн үү, өөр хүн бичсэн үү гэдэг нь жаахан эргэлзээтэй”¹²⁴ хэмээсэн нь Б.Я.Владимирцовын эргэлзээг давтсан хэрэг юм.

Юутай ч бид А.М.Позднеевийн энэ оролдлого бол «Монголын нууц товчоон»-ы эхийг худам монгол үсгээр сэргээх анхны оролдлого байсан гэж үзэж байна. Бид энэ сэргээлтийн эхний хуудсыг зургаар, улмаар тэр хуудсыг кирилл шинэ үсгээр буулган та бүхний мэлмийд толилуулъя.

61.

Восстановленный монгольский текст “Юань-чао-ми-ши”.

["Юань-чао-ми-ши"-гээс сэргээсэн монгол эх]

[1] Чинггис хаган-^{1/}ну^{2/} ижагур^{3/} дэгэр-э тэнггери-^{5/}эчэ жайату төрөхсэн^{6/} бөртэ чину-а ажугу^{7/}. Гэргэй ину хо'ай^{8/} марал ажигай^{9/}. Тэнггис гэтүлжү ирэбэ^{10/}. Онон^{11/} мөрэн-нү тэригүн-э бүрхан халдун-на нунтуглажу төрүксэн батачихан ажугу.

[2] Батачихан-ну көүн^{12/} тамача, тамача-ийн көүн хоричар мэргэн, хоричар мэргэн-нү көүн агужан буругул, агужан буругул-ун көүн ^{салихачу}Салихачагу. Салихачагу-ийн көүн йэкэ нидүн, йэкэ нидүн-нү көүн ^{Соносочи}Синсочи, Синсочи-ийн көүн харчу.

[3] Харчу-ийн көүн ^{боржигидай}боржигидай мэргэн, монголжин гоу-а гэргэй-тү ажугу^{13/}. Боржигидай мэргэн-нү көүн тороголжин ^{байан}буйан, борохчин

¹²² Д.Цэрэнпил, Б.Сэржав, Монголын нууц товчооны ном зүй, судлалын тойм, УБ., 1990, (127 тал), 93.

¹²³ Д.Цэрэнпил, Б.Сэржав, Монголын нууц товчооны ном зүй, судлалын тойм, УБ., 1990, (127 тал), 103.

¹²⁴ А.Позднеев, “Транскрипция палеографического текста “Юань-чао-ми-ши”, Товчит толтыг Б.Сумъяабаатар, Эрхэлсэн Го. Аким, УБ., 2005, (XVII+112cc), с. III

гоу-а гэргэй-тү, боролдай суйалби жалагуту, дайир бору хойар^{14/} күйлүгүд атас-ту ахтас-ту бөлэгэ^{15/}. Тороголжин-ну көүн^{16/} Дува согор^{17/}, Добун мэргэн хойар бүлэгэ.

Дува согор мэргэн манглай дунда^{17/} гахча^{18/} нидүтү гурбан нэгүрид гажар-а хараху^{19/}

Ингээд «Монголын нууц товчоон»-ы XX зууны эхэн хагаст гарсан монгол орчуулгуудыг гарсан оны дарааллаар нь товчхон танилцуулъя.

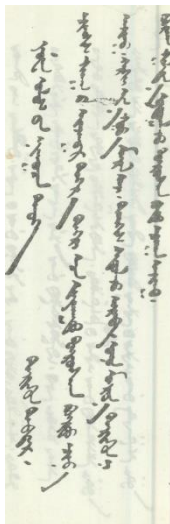
Гурав. Хөлөн буйрын Цэнд гүнгийн «Юань улсын нууц түүх» (1917 он)

Бодлогот баатар Цэнд гүн
(1875-1932)

1866 онд Оросын П.И.Кафаров «Старинное монгольское сказание о Чингисхане (Чингис хааны тухай эртний монгол домог үг)» гэсэн өгүүллээ орос хэлээр хэвлүүлснээс хойш 30-40 жилийн хугацаанд эрдэмтэн судлаач нар «Монголын нууц товчоон»-ы эхийг сонирхон судалж өөр өөрсдийн хэлэнд орчуулах, эрдэм шинжилгээний латин үсгийн галигаар эхийг сэргээн босгох зэрэг ажлыг хийх болсон билээ.

Энэ ажлын эхний үр дүнгүүд 1930 хэдэн оноос гарч эхэлсэн бөгөөд 1940 онд уг номыг зохиогдсон гэж үздэг 1240 оноос хойш 700 жилийн дараагаар «Монголын нууц товчоон»-ы эхийг дэлхийн улс түмнүүдээс ямар улсын хэн гэгч эрдэмтэн нь түрүүлэн орчуулах, эрдэм шинжилгээний латин галиг эхийг сэргээх вэ гэдэг битүүхэн өрсөлдөөн өрнөсөн юм.

Энэ үед монголчуудаас «Монголын нууц товчоон»-ы эхийг монгол хэлээр дахин сэргээн орчуулах ажил хийгджээ. Энэхүү орчуулах ажлыг монгол хүмүүсээс хамгийн анх хийж гүйцэтгэсэн хүн нь Богд хаант Монгол улсын Гадаад хэргийн яамны дэд сайд Бодлогот баатар гүн Цэнд байсан юм. Хөлөн буйрын Цэнд гүнгийн «Монголын нууц товчоон»-ы орчуулга бол XX зууны эхээр монголчуудын үндэстний ухамсар сэргэж, өвөг дээдсийнхээ үнэн түүхийг мэдэх гэсэн чин хүсэл, монгол хүн эх түүхийнхээ үндсэн сурвалж бичиг болох «元朝秘史 Юань чао ми ши» гэх нангиад нэртэй монгол үгийг нангиад үсгийн галигаар үе таслан галигласан эхийг монгол хэл бичиг рүү эгүүлэн орчуулсан анхдагч бүтээлийн нэг байлаа.

Энэ орчуулгын оршилд Цэнд гүн “... Буриадын эрдэмтэн Цэвээн Жамсранов хэмээгч манай Гадаад Монголын албанаа бүхий цагт Хятад газраас Юань улсын үед монгол хэлийг хятад үсгээр бичсэн Юань улсын нууц түүх хэмээх бичиг арван хоёр дэвтрийг олжээ. Энэхүү бичиг долоон зуун оны урьд зохион бичсэн тул хуучин монгол хэл эдүгээхийн үг хэлэнд ихэнх нь адилгүй. Аливаа ертөнцийн олон амьтан улсуудын үг хэл үе улирсаар өөр үл болох нь үгүй.

Үүнд монголын хуучин үг хэлийг мэдэх ба Монгол язгуурын идэрхэг баатар сүр хүчин ертөнцийн олон улсад алдаршсаныг эдүгээх цагийн Монголын дүү нэр, хөвгүүд үзэж мэдээд сэтгэл зориг төрөх болов уу хэмээн санаж эрдэм мөхсөө үл бодон албан чөлөөг үзэж шамдан, монгол үсгээр орчуулан бичиж нэгэн жил илүү болоод сая төгсжээ”¹²⁵ гэж бичсэн нь 1917 оны намар Нийслэл хүрээнд (буюу одоогийн Улаанбаатар хотод) болсон хэрэг юм.

Цэнд гүн бол Хөлөн буйрт төрсөн дагуур хүн байсан тул монголын эртний хэлнээс гадна солоон, дагуур, орчоон хэл мэддэг, үүн дээр хятад хэл, ялангуяа хятадын эртний бичиг, манж бичигт ч нэвтэрсэн хүн байсан юм. Тиймээс уг зохиолыг хөрвүүлэхдээ, тухайлбал Е Дэхуйн 1908 оны хэвлэмэл эхийн унаган төрхийг хэвээр хадгалахыг ихэд хичээсэн байдаг. Иймээс Цэнд гүнгийн орчуулгад орчуулагчаас өөрөө дур мэдэн ямар нэгэн уран зохиолын үг хэрэглэн засамжлаагүй, үг үсэг нэмж хассан зүйл огт байдаггүй ажээ.

«Монголын нууц товчоон» анх зохиогдсон эх нутагтаа Цэнд гүнгийн орчуулгын гар бичмэл байдлаар 700 зуугаад жилийн дараа монгол үсгээр эргэн сэргээгдсэн анхны тохиолдол болсон юм. Энэ орчуулгыг Цэнд гүн Жамсраны Цэвээний захиалгаар хийсэн тул тухайн үедээ Ж.Цэвээнд хүлээлгэн өгчээ. Ж.Цэвээн энэхүү орчуулгыг хэвлүүлэх санаатай байсан болов уу гэж таамаглаж байна. Ямартаа ч Ж.Цэвээн Монгол улсад ажиллаж байх хугацаандаа үүнийг хэвлүүлж олон нийтэд түгэн дэлгэрүүлж чадаагүй нь харамсалтай байдаг. Уг орчуулгын зарим хэсэг тухайн үеийн унших бичиг, сурах бичгийн дотор орж хэвлэгдсэн байж магадгүй гэх мэдээлэл бий. Хожим нь Ж.Цэвээн энэ гар бичмэл эхийг авч Зөвлөлт Холбоот Улсад хүрч тэнд Ленинградын Дорно дахины хүрээлэнд ажиллаж байхдаа Цэнд гүнгийн 1917 онд орчуулсан «Юань улсын нууц түүх» гэх гар бичмэлийг хүрээлэнгийнхээ номын санд шилжүүлэн хадгалуулжээ гэж бодохоор байна. Энэ Цэнд гүнгийн гар бичмэл нь эдүгээ ОХУ-ын Санкт-Петербург хотын Дорно дахиныг судлах хүрээлэнгийн номын санд (хуучин нэрээр бол Зөвлөлт Холбоот Улсын Дорно дахины судлалын институтын Ленинград дахь салбарын номын сангийн гар бичмэл ангийн G79 гэсэн дугаарт) хадгалагдаж байна.

Цэнд гүнгийн энэ орчуулга хийгдэж дууссанаас хойш даруй 80 жил болсны эцэст 1997 онд Цэнд гүнгийн охин Хандсүрэн анхлан «Цэнд гүн ба Монголын нууц товчоо» хэмээх ном болгон хэвлүүлж Монгол улсын уншигч олонд хүрсэн юм. Ц.Хандсүрэн гуай 2002 онд «Цэнд гүн ба Монголын нууц товчоо - 2» гэх номоо гаргахдаа уг гар бичмэлийг кирилл үсгээр буулган өмнөтгөл үг бичин хэвлүүлжээ.

Цэнд гүнгийн энэ орчуулгыг 2017 онд «Цэнд гүнгийн хөрвүүлсэн Монголын нууц товчоо» гэх номд мөн л гэрэл зургийн аргаар орчуулагдсанаас хойш яг 100 жилийн ой дээр нь “Бодлогот баатар Цэнд гүн” ТББ-ын тэргүүн Цэнд гүнгийн удмын Д.Начин эрхлэн хэвлүүлсэн билээ.

Богд хаант Монгол улсын Бодлогот баатар гүн Цэндээгийн энэ орчуулгын нэгдүгээр зүйлийн сийрүүлгийг зургаар нь үзүүлбэл:

Йуван улус-ун нигуча тэүкэ

Тэригүн дэбтэр.

Чинггис хаган-у ижагур дэгэр-э тнгри-эчэ жайагату төрсөн Бөртү Чину-а ажигу. Гэргий ин-э Гоу-а марал ажи. Тэнгис гэтэлж ирэв. Онон мөрөн-э тэригүн ни Бурхан Галдан-а нутаглаж төрсөн Бату Чаган ажигу.

¹²⁵ Цэнд гүнгийн хөрвүүлсэн Монголын нууц товчоо. Улаанбаатар, 2017, 36-37.

Дөрөв. Бөххишигийн «Монголын нууц тууж» (1941 он) .

«Монголын нууц товчоон»-ы эхийг монгол хүн монгол хэлээр орчуулж эхэлсэн он цагаар бол хоёр дахь, хэвлэгдсэн оноор бол гурав дахь ажлыг Өвөр Монголын Далад овогт Үүлингаагийн Бөххишиг (1902-1943) хийж гүйцэтгэжээ. Бөххишиг нь монголын билгийн тооллын XV жарны “буян үйлдэгч” хэмээх хар усан бар жил, Төр Гэрэлтийн 28 дугаар он буюу аргын тооллын 1902 онд Жирэмийн чуулганы Найман хошууны Бэх-Ус гэдэг газар Далад овогт Үүлингаагийн гуравдугаар хөвгүүн болон мэндэлжээ. Бөххишигийн нэрийг хятад ханз үсгээр 卜和克仕克 bu he ke shi ke гэж монгол нэрийг галиглан, 梁翠軒 liang

cuì xuān Лян Цюйшюань гэх хятад нэртэй байжээ. Тухайн үед түүний эцэг Үүлингаа (1860-1932) нь Найман хошууны засгийн их бага хэрэг явдлыг голчлон мэдэх захирагчийн ажил албыг хашиж байжээ. Үүлингаа захирагчийн үеэл дүү Тунтуу гэгч гэр бүл болоод хэдэн жилийн нүүр үзсэн авч үр хүүхэд заяагаагүй тул уламжлалт заншлаар Бөххишигийг 1904 онд гурван настай байхад нь үрчлэн авчээ. Бөххишиг 1915 онд 14 настайдаа Найман хошууны Их айл тосгоны Ли Дянчин гэдэг хүний эрхэлсэн хувийн сургуульд элсэн суралцаж байгаад 1919 оноос Жилинь мужийн Чяоян шянийн дунд сургуульд дэвшин суралцжээ. Сургуульдаа сурлага хүмүүжлээрээ үлгэр жишээ сайн сурагч байжээ. Дунд сургуулиа 1922 онд амжилттай дүүргэж Бээжин хотод очиж, хувь хүний эрхэлсэн Орос хэлний их сургуулийн хууль цаазын тусгай мэргэжлийн ангид элсэн орж суралцсан байна. Уг сургууль нь тодорхой шалтгааны улмаас хаагдсан учраас Бээжин дэх Хууль цаазын их сургуульд шилжин суралцаж 1928 оны хоёрдугаар сард их сургуулиа амжилттай төгсгөжээ. Бөххишиг оюутан ахуйдаа “орос, англи, япон хэл сурч, хэл түүхийн мэдлэгээ ахиулахын тулд бие дааж эртний монгол хэл, уйгур, түрэг, төвд хэл бичиг”¹²⁶-ийг гүнзгийрүүлэн судалж байжээ.

Далад овогт Ү.Бөххишиг их сургуульд суралцаж байх хугацаандаа 1926 оны XII сарын 20-ны өдөр санаа сэтгэл, үзэл бодол, ажил үйлс нийлэлцэх журмын хэдэн нөхөд Бөх-Үндэс, Жигмэд, Махшири, Рашсэнгэ, Рэнчинхорол, Энхбуян нарынхаа хамт Monhgo& Fооe(t Ua Sorge& oa Hore& “Монгол утгын сургаалын хурал” гэдэг олон нийтийн байгууллагыг Бээжин хотноо үүсгэн байгуулж, тус хурлын дарга буюу гол хэрэг мэдэгчээр Бөххишиг сонгогджээ. 1926 оны улаан барс жилээс эхлэн түүний эрхлэн гаргаж байсан «Улаан барс» хэмээх сэтгүүл болоод бусад бүтээлийн төгсгөлд нь “Монгол утгын сургаалын хурал” гэсэн сүлд тэмдгийг том очир бүхий хонх хэлбэртэй урлан бүтээсэн байдаг. Энэхүү “хонх бол балар хоцрогдонгуй монгол үндэстнээ дуудан сэрээх гэсэн далд утга агуулгатай”¹²⁷ ажээ.

“Монгол утгын сургаалын хурал” хэмээх олон нийтийн нийгэмлэгийн гол зорилго бол “Монгол утгаа сүвэгчлэн нягталж, аливаа сургаал эрдмийг монгол утга дээрээ дэлгэрүүлэн, санал үзлийг шинэтгэн сайжруулж, монгол угсаатны оюун

¹²⁶ Онхдой Тангадын Мандир. Монгол бичгийн мэргэд. - «Ил товчоо» сонин, №16, 1993.

¹²⁷ FrdemdO, ByeedoedeeeeeO, «BikEkEsiit kukEoa DeKa O Moehgo& Fооe(t Ua Sorge& oa Hore&», HeUle*, 1993, 56. (Эрдэмт, Буянтогтох. Бөххишиг хийгээд түүний монгол утгын сургаалын хурал. Хайлаар, 1993, х.56).

билгийг нээгдүүлэн гэгээрүүлээд, монгол угсаатны утга соёлыг боловсруулан хөгжүүлэх”¹²⁸ явдал байсан ажээ. Энэхүү зорилгоо хэрэгжүүлэх үүднээс Бөххишиг 1933 онд Бээжингээс Хянган Баруун мужийн төв болох Кайлү 開魯 хотод шилжин суурьшиж, мужийн яамны утга суртахууны салаан даргын тушаалыг хашиж, 1940 он хүртэл тэндээ тогтвор суурьшилтай ажилласан байна.

Бөххишиг 1935 оны хавар тоглоомын Манж улсын сурган хүмүүжлийн тойрон байцаах бүлгэмийг дагалдан Япон, Солонгос зэрэг улсаар явж, эдгээр орны сурган хүмүүжлийн бодит байдалтай нүдээр үзэж танилцжээ. “Япон улсын сурган хүмүүжлийг тойрон үзсэн өдөр бүрийн тэмдэглэл” хэмээх аяны тэмдэглэл, хэрийн шинжилгээний номыг бичиж 1936 онд хэвлүүлсэн байна. Уг бүтээлд Япон улсын сурган хүмүүжлийн бодит байдлыг нарийн танилцуулахын зэрэгцээ монголчуудыг сэргээн мандуулахад үндэсний утга соёл, сурган хүмүүжил хэр зэрэг чухал болох талаар өөрийн үзэл бодлыг тодорхой өгүүлсэн байна. Тухайн үе бол японы цэргийн эрхтэн дархтанууд Манж, Өвөр Монголыг бүрэн эрхшээх бодлого хэрэгжүүлж байсан хүнд хатуу цаг үе байсан тул үндэстний ухамсар, сэтгэлгээ өндөр Бөххишиг тэргүүтэн хүмүүсийн үйл ажиллагаа нь япончуудын ундууцал дургүйцлийг өөрийн эрхгүй төрүүлж байжээ. Иймээс асар удалгүй Бөххишигийг албан тушаалаас нь

хөндийрүүлж, “үнэн үйлсийг танхимын дарга” хэмээсэн хий хоосон нэр зүүж ажил албанаас нь өөрчилсөн байна. Түүгээр ч барахгүй 1943 оны I сард Японы колончлогчдын дохио заавраар Бөххишиг хорлогдон нас барсан байдаг. Тухайн үед Бөххишиг нь дөнгөж 42 настай байжээ.

Бөххишиг нь «Монгол утгын сургаалын хурал» нийгэмлэгийн олон талт үйл ажиллагааг удирдан зохион байгуулахын зэрэгцээ «Улаан барс» сэтгүүлийг эрхлэн гаргаж байгаад 1930-аад оны эхнээс «Монголын нууц товчоон»-ы эхийг нангиад үсгийн эхээс нь монгол үсэг бичгээр орчуулж эхэлсэн он цагаас нь үзвэл «Монголын Нууц Товчоон»-ыг хятад нангиад галиг үсгийн эхээс нь эргэн монгол хэл рүү орчуулсан Цэнд гүнгийн

дараачийн хоёр дахь монгол хүн нь Бөххишиг болно.

Өвөр Монголын Эрдэмт, Буянтогтох нарын найруулан зохиосон «Бөххишиг хийгээд түүний монгол утгын сургаалын хурал» гэх номд Бөххишиг «Монголын нууц тууж»-ийг монголчилсон цагийн тухайд: “Тэр «Монголын нууц тууж»-ийг Бэйпинд ажиллах үеэс эхлэн монгол үсэгт буулгаж, “арваад оны хүчийг сүйтгэн монголчлон бичиж гарган шар барс жилд хэвлэн гаргажээ” гэж тэмдэглэжээ. Үүнд шар барс жил гэдэг нь 1938 оныг зааж байна. Бөххишиг «Монголын нууц тууж»-ийг хэзээ сийрүүлэн буулгасан тухай: «*Болхи бээр эн тэргүүнээс даруй монголчлон авч угсаатандаа тус нөхвөр болгосугай хэмээх санааг өвөрлөсөн авч гагц өөрийн сургаал мөчид хийгээд монгол утга ч мөн үндэс үгүйдээ биеэн жигшиж татгалзсаар хар бичин жилээс сая эхлэн монголчилж мөн бичсээр мөн саатсаар*

蒙文元朝秘史

卷一

服部四郎 共編
都盛爾扎布

昭和十四年
1939

東京文求堂印行

¹²⁸ bE, SoikEt, «BikEkEsiit kukEoa ‘Folegea bEr_’ Seoek& oa DooooI Sodolo&», Foib* Moehgo& oa Fereoa oa kEb;e& oa Horii T, 2003, 3. (Б.Сүх. Бөххишиг хийгээд “Улаан барс” сэтгүүлийн судлал. Өвөр Монголын соёлын хэвлэлийн хороо, 2003, х.3).

хэзээ улаан хулгана жилийн зуны тэргүүн сард сая арайхан нэгэн иж арван хоёр дэвтрийг монголчлон бичиж гаргавай» гэжээ. Эндээс Бөххишиг «Монголын нууц товчоон»-ы хятад галигийн эхээс «Монголын нууц тууж» нэрээр монголчилсон он цаг маш тодорхой мэдэгдэж байна. Тухайлбал хар бичин жилээс улаан хулгана жилийн зуны тэргүүн сар хүртэлх хугацаа бол Бөххишигээс «Монголын нууц тууж»-ийг монголчилсон цаг хугацаа болно. Хар бичин жил нь 1932 он, улаан хулгана жил нь 1936 онтой тус тус тохирч байна. **Иймээс «Монголын нууц тууж»-ийг монголчилсон цаг нь 1932-1936 оны** хоорондох таван жил болно. Харин оршилд тэмдэглэсэн “Энх эрдэмтийн долдугаар он есөн сарын арванаа” гэдэг бол 1940 оны есөн сарын арван зааж байна. Оршилд бас «Арваад оны хүчнийг сүйтгэн монголчлон бичиж гарган чадвай» гэж тэмдэглэсэн нь Бөххишиг тус оршлыг бичсэн үеэс өмнөш хар бичин жил буюу даруй 1932 оноос эхлэн орчуулснаа хэлсэн хэрэг болно.

Дээрх баримтуудаас үзвэл Бөххишиг «Монголын нууц тууж»-ийг монголчлох ажлаа 1932-1936 оны хооронд гүйцэтгэжээ. Орчуулгынхаа өмнөх оршлыг 1940 оны есдүгээр сарын арванд бичжээ. Эдгээр жилийн хооронд эх нооргоо ахин дахин засан сайжруулж байсан тул “Арайхан арваад оны хүчийг сүйтгэн монголчлон бичиж гарган чадвай” гэжээ. Бөххишигийн «Монголын нууц тууж»-ийн төгсгөлийн хуудсыг үндэслэвэл тус бүтээлийг Манж улсын Энх эрдэмтийн найман дугаар он буюу 1941 онд монгол утгын сургаалын хурлаас Кайлү хотод дарамлалан гаргасан байна.

Бөххишигийн орчуулсан «Монголын нууц тууж» нь 1941 онд хэвлэгдсэнээс хойш дахин хэвлээгүй юм. Бид одоо энд Бөххишигийн энэ орчуулгын эхний нэгдүгээр зүйлийг кирилл шинэ үсгээр буулгасан байдлаар үзүүлэе. Бөххишигийн орчуулгад монгол үгийг үе тасалж нангиад үсгээр буулгасан байсныг дугуй хаалтанд кирилл үсгээр хадаж үзүүлэв.

Монголын нууц тууж (忙豁仑纽察 ман-хө-лунь ню-ча)

脱察安 тө-

ча-ань

Чингис (成吉思 Чэн жи сы / 名 мин) хааны язгуур (忽扎兀 見 ху жа у эр / 根源 гэнъ юань)

1. Дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бөртэ-чоно (孛兒帖赤那 Бэй эр те чи на / 人名 рэнъ мин) ажугу. Гэргий нь Гойай-марал (中豁埃馬舌闌勒 жун хо ай ма ^{щэ}рань^{лэ} / 人名 рэнъ мин) ажухуй. Тэнгисийг (騰汲思 тэн жи сы) гэтэлж ирэв. Онон (幹難 вө нань / 山名 цань мин) мөрний тэргүүнээ Бурхан Галдунаа (丕 һа хань ха^{лэ} дунь на / 行 шин) нутаглаж

төрсөн Батачахан (巴塔赤罕 Ба та чи хань / 人名 рэнъ мин) ажугу / ажугу/.¹²⁹

¹²⁹ Moehgo & oa Nigoca DogojI. 6. BiKkEsiit MoehgolcilebEt. Монголын нууц тууж. 6. Бөххишиг монголчлов. «Монголын нууц товчоон» судлал цуврал, бар хэвлэл. Өвөр Монголын хэвлэлийн бүлэглэл Өвөр Монголын соёлын хэвлэлийн хороо, ISBN 978-7-5521-0234-5, Түнляо, 2013, 5.

1939 онд
Хуасай Дугаржав
Хөвөөт шар
Хуасай овогт
Дугаржав

Тав. Хуасай Дугаржавын «Монголын нууц товчоо» (1939 он)

«Монголын нууц товчоон»-ы эхийг монгол хэлээр монгол бичгээр сэргээн буулгах хоёр дахь ажлыг Япон улсад суралцаж байсан монгол оюутан Хуасай овогт Дугаржав (1911-2013) хийжээ. Хуасай Дугаржав 1911 оны 8 сард Шинэ баргын Зүүн гарын Хөвөөт шар (одоогийн Жавхлант сум) хошууны Хуасай овогт модны дархан Даш Вайлангийн гэрт хоёрдугаар хөвгүүн нь болон мэндэлжээ.

Дугаржав 7 настайгаас эхлэн монгол, манж үсэг нүдэлж, арван дөрөвтэйгөөсөө баян Борхүүгийн хөвгүүнд бичиг заахын хамт, хар бор ажил хийж бүх гэрийн түшиг болжээ. 1927 онд арван зургаатайдаа Шинэ баргын Зүүн гарын албанаас эрхэлсэн бага сургуульд орж, чөлөө заваараа гарын яамны данс бичгийг хуулах, сурагчдын унших бичгийг тосон бараар дарамлах зэрэг аар саар ажилд хамжилцаж, 1929 оноос байнга суух бага бичээч болжээ. 1932 онд Хайларт япон хэлний түргэн боловсрох ангид орж, япон хэлийг нэлээд боловсронгуй эзэмшив. 1935 онд Шинэ барга Зүүн хошууны засаг явуулах салаан даргаар томилогдов. 1936 оны хавар хошууны дарга Эрхэмбатын томилолтоор Японд очиж, дараа жил нь Токиогийн Васейда их сургуулийн улс төр аж ахуйн салбарт шалгагдан орж гурван жил суралцан төгсжээ. Энэ хугацаанд алдарт монголч эрдэмтэн Хаттори Широо багшийн дэмжлэгээр «Монголын нууц товчоон»-ыг одоох монгол хэлэн дээр орчуулж дуусгажээ. Хаттори Широо багшийн ажил нь тун яаруу учир тус сургуулийн судлан сурагчийн нэрээр дахин нэг жил сууж, өөрийн орчуулсан «Монголын нууц товчоон»-ы нэгдүгээр дэвтрийг арай гэж хянуулж, Хаттори Широо оршил бичиж, Дугаржав монгол үсгийг гараар хуулж «东京文求堂印行» гэдэг хэвлэлийн хорооноос мянган ширхэг дарамлалаад, Шёовагийн 14 дүгээр оны 10 сарын 30-нд¹³⁰ тархаав. Энэ бол Японы монголч эрдэмтэн, профессор Хаттори Широо (1908-1995), Хөлөнбуйрын Шинэ баргын Хуасай Дугаржав нарын «蒙文元朝秘史 Монгол үсгийн Монголын Нууц Товчоон» гэх ном 1939 онд Япон улсад анх хэвлэгджээ. Хуасай Дугаржавын монгол бичгээр буулган бичсэн эхийн зөвхөн нэгдүгээр бүлгийг энд хэвлүүлсэн юм.

Дугаржав «Монголын нууц товчооны» тухай оролдсон гэх дурсамждаа 1936-1939 онд Японд улсад сурч байхдаа «Монголын нууц товчоог» хэрхэн орчуулах болсноо дурсан: “Хагас зууны өмнө, би Японы Васейда (Зао дао тянь) их сургуульд суралцаж байхдаа хэдэн дэвтэр монголын түүхийг уншиж өнгөрөв. Заримд нь монгол үндэстнийг “хөх чоно, саарал буга” хоёроос үүсэлтэй гэхийг үзээд, ийм ёс байхгүй, энэ бол монгол үндэстнийг доромжилж байна гэж бодогдов. Энэ тухай

¹³⁰ Шёовагийн 14 дүгээр он гэж 1939 оныг хэлж буй. Японы 124 дүгээр эзэн хаан Хирохитогийн (яп. 裕仁) төр барьсан Шёова эрин нь 1926 оны арван хоёрдугаар сарын 25-нд эхэлж 1989 оны нэгдүгээр сарын 7-нд дуусчээ.

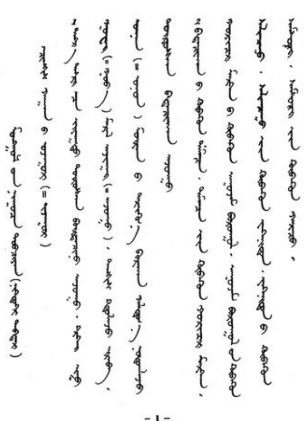
зарим хүнээс лавлахад, энэ бол “эртний домог яриа, ямар ч үндэстэнд бүр байдаг юм” гэж хариулсан нь миний санааг ер хангаж чадсангүй юм.

Ингээд би Хаттори Широ (Пү бү сы лан) авгайд монголын түүхийн гол тулгуур бичгийг надад олж өгөхийг хүсэв. Тэр япон үсгийн хэдэн дэвтрийг үзүүлээд, бас монгол үгийг хятад үсгээр галиглаж бичсэн «Монголын нууц товчоон»-ы модон барын утсан үдээстэй нэгэн дугтуй арван хоёр дэвтрийг үзүүлэв. Энэ нь нэлээд ойлгогдож болмоор санагдсан тул, би хуучин номын дэлгүүрээр эрсээр байгаад мөн нэгэн адил дугтуйтай «Монголын нууц товчоон»-ыг олж авав. Тэгээд үзэхэд хамгийн тэргүүнд “хөх чоно, саарал буга” гэсэн нь хүний нэрийг хятадаар утгачилж буруу орчуулсныг мэдэв. Ингээд улам зоригжиж хичээлийн завсраар «Монголын нууц товчоон»-ыг одоох монгол хэл дээр буулгаж, монголчууддаа үндэстнийхээ тулгуур түүхийг уншуулах зорилгоор оролдож эхлэв.

Нэн ч 1938 оны зунаас Хаттори Широ авгайн хамжилал ба зааврыг хүртэж, хоёр жил гаруй цаг хэрэглэж анх удаа бүгдийг монгол үсгээр буулгаж дууссан билээ. Гэвч Хаттори Широ авгайн ажил яаруу, гарагийн өдрөөс өөр чөлөө цаг үгүй тул, арай гэж тэргүүн бүлэг төдийлийг хянуулж дуусган хэвлэлд шилжүүлсэн байв.

1941 оны хавар, монгол үсгийн эх нооргоо авч Хөлөн буйр нутагтаа буцаж ирэв. Хөлөн буйрын тухайн үеийн Хянган хойд муж гэгчийн нөхцөл нь үргэлжлэн хийх бололцоо огт байхгүйгээр үл барам, 1945 оны намар монгол үсгээр буулгасан эх нооргоо ба угийн модон барын дэвтрээ ч цөм алдчихжээ”¹³¹ гэж бичжээ.

Хуасай Дугаржавын энэ орчуулга нь хэвлэгдсэн оноороо бол монгол хүний «Монголын нууц товчоон»-ыг монгол үсгээр сэргээн босгосон хоёр дахь оролдлого болно. Учир нь гэвэл Дугаржав орчуулга бүтнээрээ хэвлэгдсэнгүй, хоёрт хэвлэгдсэн газар нь Япон улсын Токио хотод хэвлэгдсэн тул Монголд төдийлөн дэлгэрч чадаагүй болно. Гуравт, Дугаржав төрсөн нутаг Хөлөн буйртаа буцан ирээд байхдаа өөрийн орчуулгын бүрэн эхээ, хятад үсгийн модон барын дугтуйтай дэвтрийн хамт өөрөөс шалтгаалахгүй нөхцөл байдлаар алдсан ч үүнд бас нөлөөлжээ.

Ингээд бид энд Дугаржавын 1939 оны монгол үсгээр буулгасан эхийн эхний хуудсыг кирилл үсэгт буулган үзүүлбэл:

Монгол-ун нигуча тобчийан (нигэдүгэр дэбтэр)

Чинггис хаган-у *ужагур* (=ижагур)

1 Дэгэр-э тнгри-эчэ жийагату төрүксэн бөртэчино ажугу. Гэргэй ину говай (=гоу-а) марал *ажигай* (=ажугу). Тэнгис гэтүлэжү ирээбэ. Онан (=онон) мөрэн-ү тэригүн-э бурхан халдун-а нутухлажу төрүксэн батачихан ажуу.

2 Батачиханы көбэгүн тамача, тамача-ийн көбэгүн хоричар мэргэн, хоричар мэргэн-ү көбэгүн агужам боругул, агужам богурул-ун көбэгүн салихачагу,

¹³¹ Moehgo & oa Nigoca DobciI t.5. HoweseI, Dogerje\$ bEgolgebEt. *Монголын нууц товчоо*. 5. Хуасай, Дугаржав буулгав. «Монголын нууц товчоон» судлал цуврал, бар хэвлэл. Өвөр Монголын хэвлэлийн бүлэглэл Өвөр Монголын соёлын хэвлэлийн хороо, ISBN 978-7-5521-0234-5, Түнляо, 2013, 354-355 дугаар нүүр.

салихачагу-ийн көбэгүн йэкэнидүн, йэкэнидүн-ү көбэгүн сэмсочи, сэмсочи-ийн көбэгүн Харчу,¹³²

Зургаа. Ц.Дамдинсүрэнгийн

«Монголын нууц товчоо» (1941-1942, 1947, 1957, 1976)

Монгол улсын хувьд «Монголын нууц товчоо»-г орчин цагийн монгол хэлнээ орчуулах ажлыг Хатгин Цэндийн Дамдинсүрэн (1907-1986) 1940 оноос эхэлж, орчуулгынхаа эхний хэсгийг «Шинжлэх ухаан» сэтгүүлийн 1941-1942 оны дугааруудад «Монголын нууц товчоон»-ы эхний 7 бүлгийг цувруулан хэвлүүлэв¹³³.

Дамдинсүрэн нь 1907 онд Монгол хаант улсын Цэцэн хан аймгийн Үйзэн вангийн хошууны (одоогийн Дорнод аймаг Матад сум) тайж Жамъянгаравын хамжлага ард Цэнд бичээчийн хоёр дахь хүү болон Билүүт хавцлын эх Баруун шанд хэмээх газар мэндэлжээ. Бага насандаа эцэг Цэндээр монгол бичиг заалган уншиж бичиж сурсан. 1924 онд Матад хан уулын хошууны Монгол ардын намын үүрт гишүүнээр элссэн. 1925 оноос Тамсаг булаг дахь цэргийн хороонд бичээч, Улаанбаатар хотод нэгдүгээр морин бригадын наймдугаар хорооны бичээч, Матад хан уулын хошууны бичээч, Матад хан уулын хошууны намын дарга, Хан Хэнтий уулын аймгийн намын 5 дугаар хуралд төлөөлөгч, Улсын их хурлын төлөөлөгч байжээ. 1926 оноос Хувьсгалт залуучуудын эвлэлийн Төв хорооны байнгын тэргүүлэгч, хэлтсийн эрхлэгч, 1927-1929, 1942-1945 онд «Үнэн» сонины эрхлэгч, 1929-1930 онд Үйлдвэрчний төв зөвлөлийн дарга, Говь-Алтай аймагт хамтралын сургагч, 1932-1933, 1938, 1945-1946 онд Шинжлэх ухааны хүрээлэнгийн судлаач, 1933-1938 онд Зөвлөлт Холбоот Улсын Ленинград хотод Бага ястны дээд сургууль, Дорно дахиныг судлах хүрээлэнд суралцаж байгаад 1938 оны эхээр Монголдоо дуудагдан ирж хүрээлэндээ ажилласан. 1938 оны 11 дүгээр сарын эхэнд Дотоод яаманд баригдаж мөрдөнд байцаагдаж байгаад 1940 онд суллагдсан. 1946 онд Зөвлөлт Холбоот Улсын Ленинград хотод дахин аспирантурт суралцан, 1950 онд «Гэсэрийн туужийн түүхт үндэс» сэдвээр эрдмийн ажил бичиж Москва хотод дэд эрдэмтний зэрэг хамгаалсан. 1950-1953 онд Шинжлэх ухааны хүрээлэнгийн дарга, 1953-1955 онд Монголын зохиолчдын эвлэлийн дарга, 1955-1958 онд Монгол улсын их сургуульд багш, 1959-1963 онд ШУА-ийн [1959-1961 он хүртэл Шинжлэх Ухаан, Дээд боловсролын хүрээлэн] Хэл зохиолын хүрээлэнгийн захирал, 1963 оноос ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнд эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтнаар ажиллаж, 1982 оноос Хэл зохиолын хүрээлэнд Төвд судлалын тасгийг бий болгож эрхлэгчээр нь ажиллаж байгаад 1986 онд 5 сарын сүүлчээр таалал төгсжээ.

¹³² Moehgo& oa Nigoca DobciI t.5.HoweseI, Dogerje\$ bEgolgebEt. *Монголын нууц товчоо*. 5. Хуасай, Дугаржав буулгав. «Монголын нууц товчоон» судлал цуврал, бар хэвлэл. Өвөр Монголын хэвлэлийн бүлэглэл Өвөр Монголын соёлын хэвлэлийн хороо, ISBN 978-7-5521-0234-5, Түнляо, 2013, 13.

¹³³ Дамдинсүрэн Ц. - *Mongyol-un niyuca tobciyan*. Sinjilekü uqayan. Ulaγanbayatur. Orosil, бүлүг I, II, III - 1941, №1; бүлүг IV- 1941, №2; бүлүг V - 1942, №4; бүлүг VI- 1942, №5; бүлүг VII - 1942, №6.

Монгол улсын анхны Ардын уран зохиолч, хэлшинжлэлийн ухааны доктор, ШУА-ийн жинхэнэ гишүүн, орчин үеийн Монголын утга зохиолыг үндэслэгчийн нэг, Монголын утга зохиолыг нэг насаараа судалсан эрдэмтэн байсан.

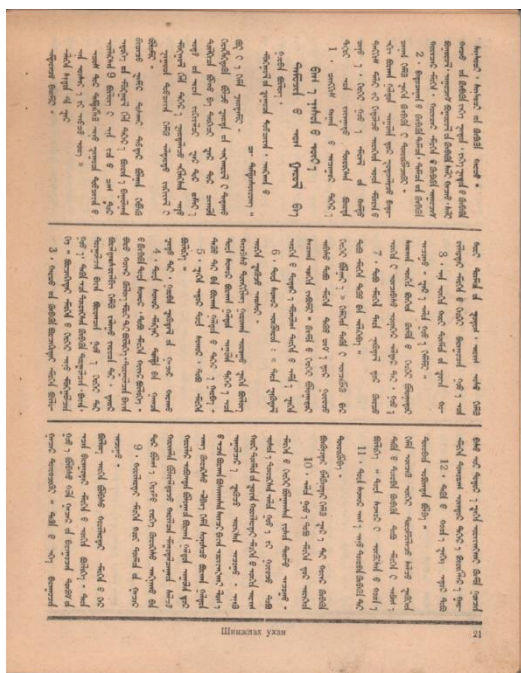
Ц.Дамдинсүрэнгийн 1941-1942 онд зохиосон шинэ үсгийн дүрмийг 1946 оны 1 дүгээр сараас улс орон даяар мөрдөн хэрэглэх болсон. БНМАУ-ын Төрийн шагналыг маршал Х.Чойбалсангийн 50 насны ойн ерөөл, магтаал, «Монголын нууц товчоо»-ны орчин цагийн хэлэнд орчуулсан орчуулга, БНМАУ-ын Төрийн сүлд дууллын үгийг зохион 1946, 1947, 1951 онд нийт гурван удаа хүртсэн.

Ц.Дамдинсүрэн бол монголын эртний уран зохиолын судлалыг эх орондоо хөгжүүлэн төгөлдөржүүлж, уг салбар шинжлэх ухааныг ирээдүйтэй боловсон хүчнээр бэхжүүлэхэд бүхий л авьяас зүрх сэтгэлээ зориулсан их эрдэмтэн байсан юм. Түүний эрдэм шинжилгээний ажлын үндсэн чиглэл нь монголын хуучин уран зохиолын судлал байсан бөгөөд энэ чиглэлээр туурвисан анхны томоохон бүтээл нь монголчуудын эх түүх, эртний утга зохиол, үндэсний хэл бичгийн хосгүй үнэт дурсгалт бичиг болсон «Монголын нууц товчоон»-(«元朝秘史 Юань-чао ми-ши») ы орчин цагийн монгол хэлэнд орчуулсан орчуулга болно. Ц.Дамдинсүрэн «Монголын нууц товчоон»-ы монгол орчуулгыг хэрхэн хийж эхэлсэн тухайгаа “Ленинград сурч байхдаа эрдэмтэн багш нарын уншиж байсан лекц, мөн монголч эрдэмтдийн судалгаа, С.А.Козин (1879-1956) багшийн зөвлөмж зэргээс үндэслэн «Монголын нууц товчоон» гэдэг тулгуур бичгийг судлан үзэх санаа төрж, бодлоос гарахгүй явсаар 1940-өөд оноос эхлэн “Нууц товчоон”-ыг эдүгээгийн монгол хэлэнд орчуулах ажлаа эхлэв. Миний хувьд энэ ажил зарим үед ахадсан мэт санагддаг байвч, орхиж чадахгүй сэтгэл татаад байв. “Нууц товчоон” нь хятад бичгээр монгол хэл дээр байсныг дорно өрнийн олон эрдэмтэн зориглон орчуулж, олон хэлэнд гарсан боловч эдүгээгийн монгол хэлэнд бүрэн орчуулсан зүйл үгүй тул 12 бүлгийг үндсэндээ 7 жил нухсан билээ. Энэ ажил өчүүхэн надад алдар гавьяа хоёрыг нэгэн зэрэг авч ирсэн”¹³⁴ хэмээн хуучилсан байдаг.

Ц.Дамдинсүрэн «Монголын нууц товчоон» орчуулгаа хийж эхэлсэн 1940 он бол уг зохиол зохиогдсон гэх 1240 оноос хойш гэж тоолбол яг 700 жилийн ой тохиож байсан он билээ. Ц.Дамдинсүрэн энэ ойд зориулан уг орчуулгаа хийж эхэлжээ. Ингээд «Шинжлэх ухаан» сэтгүүлийн 1941 оны №1-т Ц.Дамдинсүрэн уг орчуулгынхаа эхний гурван бүлгийг оршлын хамт бичин хэвлүүлэв. Мөн сэтгүүлийн 1941 оны №2-т дөрөвдүгээр бүлэг, мөн сэтгүүлийн 1942 оны №4-т тавдугаар бүлэг, мөн сэтгүүлийн 1942 оны №5-д зургадугаар бүлэг, мөн сэтгүүлийн 1942 оны №6-д долдугаар бүлгийг дараалан хэвлүүлжээ.

---

¹³⁴ Д.Дашдорж. Да багшийн дурсамж яриа. УБ., 1988, х.52

«Шинжлэх ухаан» сэтгүүлийн 1941 оны №1-т Ц.Дамдинсүрэн “Нууц товчооны оршил” гэсэн удиртгал өгүүлийг бичиж, түүндээ: “Хүн төрөлхтний соёл нь бичиг ба зохиол лугаа гүнээ холбогдолтой. Аж ахуй ба соёлын хөгжилт нь ургамал мэт өч ирэхэд түүний эшийн хумбисан товч дэлгэгдэж уран зохиолын цэцгийг нээмүй. Үндэстэн бүрд ийм уран зохиолын анхны цэцэг, дурсгалт бичиг баймуй.

... Манай Монголд Нууц товчоо, Алтан товч, Гэсэрийн тууж, Хоёр загалын тууж гэх мэт дурсгалт бичгүүд бий. Нууц товчооныг олон үндэстний эртний уран зохиолын нэрт дурсгалын бичгүүд лүгээ зэрэгцүүлэн тавьж жишээлэн хэлэлцэж

болмуй”¹³⁵ гэж «Монголын нууц товчоон» бол дэлхийн утга зохиолын нэрт дурсгалуудтай зэрэгцүүлэн тавьж хэлэлцэж болох эртний бичгийн дурсгал болно гэх санаагаа юуны өмнө дэвшүүлжээ.

Ц.Дамдинсүрэн орчуулгаа хийхэд тулгуур болгосон С.А.Козины орос орчуулга, Лувсанданзаны Алтан товч, П.И.Кафаровын Нууц товчооны сийрүүлэг ба хадмал орчуулга тэргүүтэн 12-13 зохиолыг жагсааж бичээд: “Эдгээр номыг гол баримт болгож, Нууц товчооны хялбар ойлгогдохгүй үг бүрд тайлбар зүүж, хуучин монгол хэлээр нь хуучин монгол үсгээр сийрүүлэн бичээд дараа нь мөн сийрүүлгээ баримталж, одоогийн монгол хүнд ойлгогдохгүй болсон үг өгүүлбэрийг ойлгомжтой үг өгүүлбэрээр сольж найруулан, одоогийн монгол бичгийн хэлээр орчуулан бичив. Долоон зуун жилийн урьдах монгол хэл бол одоогийн монгол хэлнээс нэлээд өөр тул хуучин хэлээр хэвлэвэл цөөн төдий сэхээтэн хүн үзэхээс биш, олон нийтэд ойлгогдохгүй болно. Иймийн тул сэхээтэнд зориулан Нууц товчооны жинхэнэ эхийг хэвлэхийн урьд монголын олон сонирхон уншигчдад танилцуулах зорилгыг тавьж утгыг алдахгүй, зохиолын хэл найруулгын онцгой шинжийг гээгдүүлэхгүйг гол болгож бичсэн энэ орчуулгыг урьдаар хэвлэв”¹³⁶ гэж хэвлэн нийтэлж буй орчуулгынхаа зорилгыг тайлбарлажээ.

Ц.Дамдинсүрэн бас “Долоон зуун жилийн урьд энэ зохиол анх зохиогдох үедээ уншигчдад аль зэрэг уран сайхан сонирхолтой байсан бол мөн одоо цагт монголын уншигчдад тэр зэрэг уран сонирхолтой болгож үзэхийн чармайсан билээ. Орчуулагч миний бие, монгол ардын аман зохиолоор хүмүүжиж, аман зохиолыг дуурайн шүлэг бичиж оролддог тул Нууц товчоог орчуулах ба ялангуяа түүний шүлгийг орчуулахад үнэн зүрхнээс сэтгэл хөдөлж, чухам тохиромжтой сайхан үүрэг гэж оролдож гүйцэтгэв”¹³⁷ гэж орчуулгынхаа зорилгыг тодорхойлжээ.

¹³⁵ Дамдинсүрэн Ц. *Mongol-un niyuča tobčijan*. Sinjilekü uqayan. Ulaanbaatur. Orosil, бүлүг I, II, III, 1941, №1;

¹³⁶ Дамдинсүрэн Ц. *Mongol-un niyuča tobčijan*. Sinjilekü uqayan. Ulaanbaatur. Orosil, бүлүг I, II, III, 1941, №1;

¹³⁷ Дамдинсүрэн Ц. *Mongol-un niyuča tobčijan*. Sinjilekü uqayan. Ulaanbaatur. Orosil, бүлүг I, II, III, 1941, №1;

Ингэж Ц.Дамдинсүрэн «Монголын нууц товчоон» орчин цагийн монгол хэлэнд хийсэн орчуулгаа 1941-1942 онд хараахан дуусгаж амжаагүй ч үргэлжлүүлэн оролдсоор 1947 онд бүрэн гүйцэд болгож Улаанбаатарт монгол бичгээр тусгай дэвтэр болгон хэвлүүлсэн юм. Ц.Дамдинсүрэнгийн энэ орчуулга нь 1947 ондоо Төрийн шагнал хүртсэн юм. Д.Цэрэнпил «Монголын нууц товчооны ном зүйн судлалын тойм»-доо Ц.Дамдинсүрэнгийн орчуулгыг Өвөр Монголд хэд хэдэн удаа хэвлэснийг: “Уг хөрвүүлгийг 1948 онд Өвөр Монголд тусгай дэвтэр болгон хэвлэхэд Ш.Нацагдорж өмнөх үгийг бичжээ. 1957 онд кирилл үсгээр анх хэвлэж дараа нь нэмэн засварлаж 1976 онд дахин хэвлэжээ. Мөн 1959 онд Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хорооноос /Хөххот/ дахин хэвлэсэн ба хятад хэлээр 1956 онд орчуулсан”¹³⁸ гэж мэдээлэв.

Үүн дээр Өвөр Монголын Борнууд Доржийн “1948 онд «Өвөр Монголын өдрийн сонин»-ы хорооноос Улаанхотод тус номыг хэвлүүлэв. 1959 он болоход Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хорооноос тус номыг гуравдугаар удаа хэвлүүлж, 2011 онд дахин хэвлүүлж, тархаасан тоо түмэн ширхгийг хол давсан байна. «Монголын нууц товчоон»-ы олон бар хэвлэлийн дотор Ц.Дамдинсүрэнгийн хөрвүүлсэн эх шиг эгэл жирийн монгол уншигчдыг нөлөөлсөн бар хэвлэл өөр бараг үгүй юм.

Хятадын алдарт эрдэмтэн, орчуулагч Ше Зайшань (谢再善 xie zai shan) авгай Монгол улсын зохиол бүтээлийг хятадын ард түмэнд орчуулж танилцуулах ажлыг нухацтай хийж, дээр (XX) зууны тавиад онд хэд хэдэн ном орчуулж хэвлүүлсэн дотор Ц.Дамдинсүрэнгийн «Монголын нууц товчоон» багтаж байдаг. Тус номыг Жүнхуа шү жюй хэвлэлийн хорооноос 1956 онд хэвлүүлэн тархаажээ”¹³⁹ гэсэн тодруулгыг нэмэхэд л Ц.Дамдинсүрэнгийн орчуулга БНХАУ-д ч хоёр гурван удаа монгол бичгээр, мөн хятад хэлний орчуулгаар түгэн дэлгэрсэн болохыг мэдэж болно.

Ц.Дамдинсүрэн «Монголын нууц товчоон» энэ орчуулгаа шинэ үсгээр 1957, 1976 онд хоёр дахь гурав дахь удаа дараалан хэвлүүлсэн. Үнэхээр цаг үеийн шалгуурыг давсан сайн орчуулга болсон тул сүүлийн арваад жилийн дотор гэхэд хориод удаа хэвлэгдээд байна¹⁴⁰.

Монголын нууц товчоо

Нигэдүгээр бүлүк

1. Тэмүжин-ү ух гарул ба баг-а насун-у үй-э

¹³⁸ Д.Цэрэнпил, Б.Сэржав, Монголын нууц товчооны ном зүй, судлалын тойм, Bibliography and Survey of Studies on the Secret History of the Mongols, Moehgo& oa Nigoca Dobciyea O No^ JoiI, Sodolo& oa DoUmO, 元朝秘史關係文献目錄研究要覽, УБ., 1990, (127 тал), 111-р тал;

¹³⁹ Moehgo& oa Nigoca DobciI t.9.C, Demdiesoiroeit ForcigolbEt. (Монголын нууц товчоо. 9. Ц.Дамдинсүрэн орчуулав. «Монголын нууц товчоон» судлал цуврал, бар хэвлэл. Өвөр Монголын хэвлэлийн бүлэглэл Өвөр Монголын соёлын хэвлэлийн хороо, ISBN 978-7-5521-0234-5, Хайлаар, 2013, 2 нүүр).

¹⁴⁰ Э.Пүрэвжав. Монголын нууц товчоон судлалын чуулган. Уб., 2016, 118-р тал.

1. Чингис хаган-у ижагур, дэгэр-э тигри-эчэ жайагату төрүксэн бөртэ чину-а, гэргэй гоу-а марал-ун хамту тэнгис далай-йи гэтүлжү ирэгэд онон мөрэн-ү эки бурхан халдун (Бурхан Халдун) агулан-ду нутухлажу, батучаган кэмэку нигэн көбэгүн-и төрүгүлжүкүй.

2. Батучаган-у көбэгүн тамача, тамача-йин көбэгүн хоричар мэргэн, хоричар мэргэн-ү көбэгүн агужим бугурул, агужим бугурул-ун көбэгүн сали

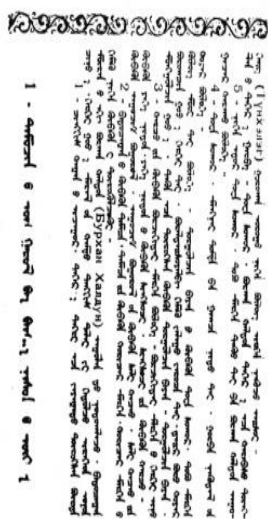

хачау, сали хачау-йин көбэгүн йэкэ нидүн, йэкэ нидүн-ү көбэгүн сингсочи, сингсочи-йин көбэгүн харчу.

3. Харчу-йин көбэгүн боржигидай мэргэн бөлүгэ. Боржигидай мэргэн-ү гэргэй инү монголжин гоу-а, тэгүн-эчэ төрүксэн көбэгүн торгулжин байан. Торгулжин байан, борогчин гоу-а гэргэй-тэй, боролдайсуйалби кэмэку жалагу-тай, дайир бору хойар күлүк мори-тай бөлүгэ. Торголжин байан-у көбэгүн дува сохор, добу мэргэн хойар бөлүгэ.

4. Дува сохор, манглай думда-бан гахча нидү-тэй, гурбан нэгүдэл-үн гажар хараху бөлүгэ.

5. Нигэн эдүр дува сохор, добу мэргэн дэгүү-тэй-бэн бурхан халдун (Бурхан Халдун) агулан-у дэгэр-э гарба. Дув-а сохор, бурхан халдун дэгэр-э-эчэ харабасу түнгхэг (Түнхэлэг) горохан уругу нигэн бүлүк иргэн нэгүжү айисуй¹⁴¹

Долоо. Алтан-Очирын «Монголын нууц товчоо» (1941 он)

«Монголын нууц товчоон»-ы бас нэгэн орчуулга буулгалтыг хийсэн хүн бол Алтан-Очир (1887/?-1951) болно. Алтан-Очир бол Өвөр Монголын Зостын чуулганы Харачин Баруун хошуу-(одоогийн Улаанхад хотын Харачин хошуу)-ны Шявафан тосгонд төржээ. Түүний хятад нэр нь Жинь Юнчан (金永昌), өргөсөн нэр нь Шюнь Чин (勋卿) гэдэг. Харачин баруун хошуунд сурагч байгаа үес ба Японд суралцаж байх хугацаандаа Номинбилиг, Японоос буцаж ирээд Жинь Юнчан буюу Алтан-Очир гэх нэрийг тус тус хэрэглэж байв. Үүнд Алтан-Очир гэх нэрийг голдуу Монгол улстай харилцахдаа хэрэглэж

байсан ажээ. Үүнээс гадна ном бүтээл хэвлүүлэхдээ Алтан-Очир, Алт буюу Алтан ч гэдэг байв.

Алтан-Очир 1902 онд Харачин баруун хошууны засаг ван Гүнсээноров шинэ маягийн сургууль эрхэлж, хошуу нутгийн ядуу зүдүү хүүхэд багачуулыг сүйтгэл хураахгүйгээр бичиг соёл сургах болсонд, Алтан-Очир хөвгүүн Гүнсээноров

¹⁴¹ Moehgo & oa Nigoca DobciI t.9.C, Demdiesoiroeit ForcigolbEt. *Монголын нууц товчоо*. 9. Ц.Дамдинсүрэн орчуулав. «Монголын нууц товчоон» судлал цуврал, бар хэвлэл. Өвөр Монголын хэвлэлийн бүлэглэл Өвөр Монголын соёлын хэвлэлийн хороо, ISBN 978-7-5521-0234-5, Хайлаар, 2013, 23 нүүр.

вангийн эрхлэн байгуулсан «Төвийг эрхэмлэх сургууль»-д суралцжээ. 1906 оны өвөл, Гүнсээноров ван Алтан-Очир, Энхбүрэн, Тэмгэт, Идшин, Юй Хэнцань зэрэг сурагчийг Японд суралцуулахаар явуулав. Энэ тухай Энхбүрэн «Гүнсээноров» гэх зохиолд: «Бадаргуулт төрийн гучин хоёрдугаар он (1906 он)-ы өвөл, Японы хуурай замын цэргийн Цаньмугийн хэлтэсийн дэд дарга Фүкүшимагийн харьцаагаар Идшин, Номинбилиг (Жинь Юнчан), Энхбүрэн, Тэмгэт, Юй Хэнцань зэрэг таван сурагч Тяньжинь гармаар дамжин ... Кообэй (神戸)-гээр арал дээр гарч, дахин галт тэргээр Тоокиод хүрч, Шиньбо (振武) сургуульд орж суралцав»¹⁴² гэсний Номинбилиг (Жинь Юнчан) гэсэн нь Алтан-Очир болно. Эдгээр Японд суралцсан 5 хүүхдүүд бол бүгд харачин хошууны хүмүүс байжээ. Тэд ингэж Японд суралцсан анхны бүлэг монгол хүмүүс болно. Алтан-Очир Шиньбо (振武) сургуулиа төгсч, Тоокиогийн Тариалангийн их сургууль (одоогийн Тоокио Их Сургуулийн Тариалангийн ухааны хүрээлэн)-ийн хөдөө аж ахуйн салбарт мал аж ахуйн мэргэжлээр суралцав. Ингээд Алтан-Очир 1912 онд сургуулиа төгсөж нутагтаа буцан ирснээс хойш Зүүн хойд Хятадын улс төр, соёл сурган хүмүүжлийн үйл ажиллагаанд маш идэвх зүтгэл гарган оролцох болсон.

Алтан-Очирын улс төрийн үйл ажиллагаа нь нэгд, Дундад иргэн улсын засгийн явдалд идэвхтэй оролцон, Бай Юньтийг дагаж Өвөр (Дотоод) Монголын ардын хувьсгалт намыг цогцлон байгуулж, хоёрт, Дэмчигдонров вангийн монголчуудын өөртөө засан буюу тусгаар тогтнох хөдөлгөөнд идэвхтэй оролцсон явдал болно.

Алтан-Очир 1912 онд Японоос буцаж ирмэгц Бээжингийн Түр цагийн засгийн ордны монгол төвөдийн хэрэг эрхлэх газрын зөвлөгч болов. 1913 онд улсын хурлын үндсэн хууль тогтоох зөвлөгөөний хурлын гишүүний үүрэг хүлээж, хязгаар орон ба монгол төвд зэрэг үндэстний хэрэг учрыг шийдвэрлэхэд санал зөвлөгөөгөө дурдаж байжээ. 1916 онд Умардын засгийн газрын анхдугаар удааны Улсын хурлын хоёрдугаар хугацааны байнгын хурлын зөвлөгөөний гишүүн болоод, 1917 онд хууль хамгаалах хөдөлгөөний дунд Сүнх Жүнцань (Сүнх Ятсен) авгайг дэмжин, Гуандунгийн онцгой улсын хурлын гишүүн болов. Хожим нь дахин Умардын засгийн газарт буцаад 1922 онд Умард засгийн газрын анхдугаар удааны улсын хурлын гуравдугаар хугацааны байнгын хурлын зөвлөгөөний гишүүн, жич ерөнхийлөгч Ли Юаньхунгийн зөвлөгч болсон байна. 1920 оны 7 сараас өмнө бас «Хиагтын туслагч, гуравдугаар дэсийн нарийн бичээч болж өнгөрөв»¹⁴³. «1923 онд Цао Күнх ерөнхийлөгчийн хахуульт сонгуульд оролцож, мөн тухайн жилийн улсын хурлын үндсэн хууль тогтоох зөвлөгөөний хурлын гишүүн болжээ»¹⁴⁴.

Алтан-Очир «1924 оны өвөл, Зостын чуулганы Харачин дундад хошууны Бай Юньти Өвөр Монгол оронд Өвөр Монголын ардын хувьсгалт нам байгуулах ажлыг эхлүүлэхэд Жинь Юнчан идэвхийлэн оролцож, Түр цагийн гүйцэтгэх комиссын

¹⁴² 中国人民政治协商会议赤峰市委员会文史资料研究委员会编印：《赤峰市文史资料选辑》第四辑（喀喇沁专辑）；1986年；第21页。/Жүн гө рэнь минь жэсн жи ше цан хуй и чи фэн ци вэй юань хуй вэнь ци зы ляо янь жю вэй юань хуй бянь инь：《Чи фэн ци вэнь ци вэй юань шюань жи》ди сы жи（ка ла чинь жуань жи）；1986 нянь， ди 21 е./

¹⁴³ 敷文社编辑：《最近官绅履历汇录》第一集；民国北京敷文社，1920年，第73页。/Фү вэнь цэ бянь жи：《Зүй жинь гуань цэнь люй ли хуй лү》Ди и жи；Минь гө Бэй жин фү вэнь цэ，1920 нянь， ди 73 е./

¹⁴⁴ 张建军著：《清末民初蒙议员及其活动研究》中央民族大学出版社，2012年，第412页。/Жан Жяньжюнь жэю：《Чин мө минь чү мэн гү юань жи чи хө дүн янь жю》Жүн ян минь зү да шюэ чү бань цэ。2012 нянь， ди 412 е./

гишүүн болов»¹⁴⁵. 1925 оны билгийн улирлын 3 ба 7 сард Бай Юньтитай хамт Улаанбаатарт хүрч, Өвөр (Дотоод) Монголын ардын хувьсгалт нам байгуулах тухай ажлын холбоо авч байжээ. 10 сард Чуулалт хаалганд хуралдсан Өвөр Монголын ардын хувьсгалт намын анхдугаар удаагийн төлөөлөгчдийн их хуралд оролцон, тус намын Төв Хорооны гүйцэтгэх гишүүн ба зохион байгуулах хэлтсийн орлогч дарга болохын хамт цэрэг засгийн кадрын сургуулийн захирлын тушаалыг үүрэглэж, тус намын зохион байгуулалт ба кадрын боловсрол зэрэг чухал ажлыг хариуцаж эхлэв.

1926 онд Алтан-Очир хятадын сэхээрсэн этгээд Фэн Юйшянгийн Улс ардын холбоот цэргийн зөвлөгчийн хувиар Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улст суугаа төлөөлөгч болов. 1927 оны 8 сарын 10-ны өдөр Өвөр Монголын Ардын Хувьсгалт Нам Улаанбаатарт онцгой хурал хуралдуулж, “намын шугамаас тэрсэлсэн” буюу “намын доторх баруунтан” гэх зэргээр буруутган тушаалаас нь огцруулж байжээ. Ингээд мөн оны 9 сард Алтан-Очир Бай Юньти, Мандалт нартай Өвөр Монголд буцан ирж «Эв хамт намыг эсэргүүцэх Өвөр Монголын Гоминдан намын тунхаг» нийтлэн, Зөвлөлт Холбоот улс ба Эв хамтын интернационалыг эсэргүүцэх ажиллагааг илээр өрнүүлж, Өвөр Монголын ардын хувьсгалт намаас бүр салжээ. 1928 оны 8 сард Гоминдан намын Өвөр Монгол дахь намын ажлыг жолоодох хурлын гишүүн болж, Харачин Баруун хошуундаа буцаж ирэв.

Алтан-Очир 1931 онд “9 сарын 18-ны хэрэг хувьсал” үүссэнээс хойш, 1945 он болтлох 15 жилийн хугацаанд Дэмчигдонров вангийн удирдлага доор монголчуудын өөртөө засах буюу тусгаар тогтнох хөдөлгөөнд хүчин чадлаа зориулав.

1932 онд тоглоомын (хуурмаг) Манжгө улс байгуулагдсаны дараа, Алтан-Очир «Манжгө улс»-ын Монголд суугаа хэрэг эрхлэх газрын дарга байснаа Өвөр Монголд буцаж ирээд Монголын газар орны Өөртөө засах зөвлөлийн гишүүн болов. «1933 оны 1-2 сард, Японы тагнуулын байгууллагын Танака Түнляо, Шиньжин (одоогийн Чанчүн) зэрэг газарт Зүүн Хойдын цэргийн Ли Щөүшиньтэй уулзалт хийх үест орчуулагчийн үүргийг гүйцэтгэж байв»¹⁴⁶. «1934-1935 онд Цахар, Долнуур, Шилийн голын чуулганаар явж, Японы Канто (Квантуны) армийн тагнуулын зохион байгуулалтын найдлагаар байцаалт хийх зэрэг ажил хийж байв»¹⁴⁷. 1935 оны зуны эхээр Гуандүн цэргийн дэд зөвлөгч Итагаки Сайширо, хоёрдугаар салбарын дарга Ишимото Торамицү, зөвлөгч Танака Рюүкичи зэрэг нэгэн бүлэг хүмүүс үзэмчинд хүрч Со ван (Содномравдан)-г сурвалжлахад Алтан-Очир орчуулагчаар явжээ. 1935 оны 10 сард Алтан-Очир Дэмчигдонров вангийн «Монголын засгийн явдлын хурал»-д оролцож, бас тоглоомын Манжгө улсын нийслэл Шиньжинд хүрч, тоглоомын Манжгө улсын хаан Пү И-д бараалхав.

¹⁴⁵ Цэцэнбат: «Жинь Юнчан (Алтан-Очир)-ын тухай», «Өвөр Монголын их сургуулийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүл», 2013 оны 3 дугаар хугацаа, 60.

¹⁴⁶ 内蒙古政协文史资料研究委员会编, 刘映元整理: «内蒙古文史资料»第二十辑, 1985年, 第115-116页. /Нэй мэн гү жэн ше вэнь ци зы ляо янь жю вэй юань хуй бянь, лю ин юань жэн ли: «Нэй мэн гү вэнь ци зы ляо» ди эр ци жи, 1985 нянь, ди 115-116 е. /

¹⁴⁷ SeceebEdO, «Jia Yoieit ceeit (Feldeeweci*) oa DooeeI», «FoiB* Moehgo& oa YekEt SorgegolI Ua Frde^ SiehjilekEa O Seoek&», 2013 Foa O 3 Doge* Hogoce) T, 60. (Цэцэнбат: «Жинь Юнчан (Алтан-Очир)-ын тухай», «Өвөр Монголын их сургуулийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүл», 2013 оны 3 дугаар хугацаа, 60).

1936 оны 2 дугаар сарын 12-ны өдөр (Улаан хулгана жилийн цагаан сарын 20-ны өдөр) Дэмчигдонров монгол цэргийн ерөнхий штабыг байгуулахад Алтан-Очир Долнуурт суугаа Гуаньдүн жюнь(цэрэг)-ийн найдлага хүлээсэн хүний хувиар хувиар энэ ёслолд оролцож, засгийн явдлын хэлтэс доторх дотоод явдлын газрын даргаар томилогдов. Мөн оны 4 сарын 24-ний өдөр, Дэмчигдонров монгол цэргийн ерөнхий штабаа монголын цэргийн засгийн газар гэж өөрчлөн байгуулах бэлтгэл хуралдааныг Үзэмчин баруун хошууны вангийн ордонд хийхэд Алтан-Очир оролцжээ. Мөн оны 5 сарын 12-ны өдөр, монголын цэргийн засгийн газар жинхэнээр байгуулагдаж, Алтан-Очир сурган хүмүүжлийн захиргааны сайдаар томилогдов. 1936 оны 6 дугаар сард Алтан-Очир Дэмчигдонров ван, Ли Щөүшинь, Ү Хэлин, Зодовжав, Тогтохын хамт Манж улст айлчлахаар Манж улсын нийслэл Шиньжинд очив. Тэгээд Манж хийгээд Монгол хоёр тал харилцан тус тусын засгийн газрын суугаа газартаа төлөөлөгчийн хэлтэс байгуулж Монголын талаас Алтан-Очирыг томилон төлөөлөгч болгож Шиньжинд суулгажээ.

Алтан-Очирыг Манжгө улсад томилон суулгасны цаад далд учрыг Загчидсэцэн: «Үүний дотор бас учиртай байж билээ. Нэгэн талаар Дэ ван хийгээд Ү Хэлин түүн(Алтан-Очирын)-ий Японыг дэндүү дотночилдог оворт сэжиг ажиг төрөөд түүнийг цэргийн засгийн газрын дотроос монгол хүмүүсийн дотоод нууцыг Японы тагнуулын байгууллагад тасралтгүй хангалгахаар харин холын газар Манжийн нийслэлд ганцаардуулж тавивал дээр гэж үзсэн байжээ. Нөгөө нэгэн талаар түүний хувь биеийн өнгөрөлт, улс төрийн мэдлэг хийгээд япон бичгийн боловсронгуй хэмжээ бүр шинэхэн гарч байгаа Тогтохоос дээгүүр байдаг учир Тогтохын атаа жөтөөг хөдөлгөж далдуур бас гал дээр тос нэмсэн учир, эцэстээ Алтан-Очирыг тэр ахуйн Монголын улс төрийн төв голомтоос зайлуулж талбижээ»¹⁴⁸ гэж тайлбарласан байдаг.

1937 оны 11 сард Японы Канто (Квантуны) армийн штабаас Монголын өөртөө засах холбоот засгийн газрыг Цахарын өмнөт хэсгийн өөртөө засах газартай нийлүүлж, «Монгол хязгаарын холбоот хурал»-ыг байгуулаад, Алтан-Очирыг ерөнхий явдал, зам харилцааны гишүүнээр томилж засаг захиргааны гол эрхийг атгуулав. 1938 оны 8 сард «Монгол хязгаарын холбоот хурал» нь байгууламжаа өргөтгөж, тусгай хэдэн хэлтсийг байгуулаад, Алтан-Очирыг үйлдвэрийн хэлтсийн даргаар томилж, удалгүй бас Монголын сурлагын хорооны дарга болгосон юм. 1939 оны 9 сард Дэмчигдонров «Монгол хязгаарын холбоот хурал»-аа «Монгол хязгаарын өөрсдөө засах холбоот засгийн газар» гэж өөрчилж, Алтан-Очирыг зам харилцааны яамны дарга болгожээ. 1941 онд Дэмчигдонров «Монгол хязгаарын Өөртөө засах холбоот засгийн газар»-аа «Өөртөө засах Монгол улс» гэж өөрчлөөд, Алтан-Очирыг зам харилцааны ерөнхий товчооны дарга болгов. 1943 оны намар Дэмчигдонров «Өөртөө засах Монгол улс»-ын засаг захиргааны байгууламжаа өргөтгөж яам, зөвлөл, товчоон нэгэн бүлэг гол гол сайд ба дарга нарыг дахин тохируулахад Алтан-Очир өөртөөн засах Монгол улсын маш өндөр хянан байцаах тэнхимийн дарга болжээ. 1945 онд Япон эзэрхэг түрэмгийтний бууж өгөхийг дагалдан «Өөртөө засах Монгол улс» ч тархан бутарсанд Алтан-Очир Бээжинд

---

¹⁴⁸ 扎奇斯钦著:《我所知道的德王和当时的内蒙古》, 中国文史出版社, 2005年, 第209页。/Жа чи сы чинь жү: «Вө сө жи дао дэ Дэ ван хэ дан ши дэ нэй мэн гү», жүн гө вэнь ши чү бань цэ, 2005 нянь, ди 209 е./

зайлан очиж Монгол Төвөдийн сургуульд багшилж байгаад 1951 онд нас барсан байна¹⁴⁹.

Өвөр Монголын Зостын чуулганы Харачин таван хошуунаас нэг бүлэг эрдэмтэй сэхээтнүүд цолгорон гарсан бөгөөд тэд нь Алтан-Очир монгол үндэстнийхээ утга соёлыг хөгжүүлэх, сэргээн мандуулах үйлсэд онцгой хувь нэмэр оруулсан байдаг. Тэдваний зарим нь хэвлэлийн газар байгуулан, ном бичиг хэвлэн, угсаа үндэстнээ сэнхрүүлэхийг зорьж байхад, зарим нь түүх судар зохиож, утга соёлоо дээдлэн, хаагдмал боогдмол байдлаас гарахыг эрмэлзэж байсан юм. Мөн зарим нь улс төрийн үйл ажиллагаа өрнүүлж, угсаа үндэстнийхээ улс гүрнийг цогцлоон байгуулах ажилд зорин зүтгэж явахад, зарим хэсэг нь Монгол улсад ирж, Манжийн ноёрхлоос салсан Монгол улсаа мандуулан хөгжүүлэхийн төлөө зүтгэж явжээ.

Тэдгээр бүлэг хүмүүсээс төлөөлөл болгон Харачины Дэмчигдорж, Алтан-Очир зэрэг хүмүүсийг дурдаж болно. Алтан-Очир нь нэг талаар улс төр, олон нийтийн хөдөлгөөнд идэвхийлэн оролцож, тусгаар тогтносон Монгол улсын хөгжил мандлын төлөө болон Өвөр Монголын орноо тусгаар улс болгохын төлөө үйлст идэвхийлэн оролцохын сацуу монгол үндэстнийхээ утга соёлыг түгээн дэлгэрүүлэх, угсаа үндэстнээ сэнхрүүлэн мандуулахын тул бие, сэтгэлийн чилээг үл анзааран зүтгэж, олон арван ажлыг амжуулж явсан нэгэн билээ.

Алтан-Очир нь Тэмгэтийн Бээжинд байгуулсан “Монгол бичгийн хорооны” үйл ажиллагааг ихэд дэмжин, хандив мөнгө цуглуулж байсан бөгөөд тус хорооны үйл ажиллагаанд тун идэвхтэй оролцож байсан юм. Алтан-Очир нь түүх, соёл бол аливаа нэгэн үндэстний мандан буурахын толь хэмээн үздэг байсан тул Монголын түүх, цэрэг дайны номыг зохион бичих, орчуулах ажилд ихээхэн анхаарал хандуулдаг байсныг тод жишээ бол түүний туурвин зохиосон «Богд Чингис хааны байлдааны бичиг» (1942) бөгөөд гагц үүгээр зогсохгүй хятад, япон хэлнээс нэлээд хэдэн ном зохиолыг орчуулан нийтэлсэн юм. Тэдгээр номын дотор «Алтан-Очирын орчуулсан “Монголын нууц товчоон”» (1941) гэх «Монголын нууц товчоон»-ыг хятад хэл, үсгээс монгол хэл рүү орчуулж буулгасан ажил, «Монголын орчин жилийн түүхийг хянан нягтлах бичиг (Дээд дэвтэр) (1927), «Рибэнь (Япон) улсын түүх (Тэргүүн дэвтэр)» (1927) , «Морьт цэргийн сургаал боловсрууллын ном» (1935) номыг япон хэлнээс орчуулсан байдаг¹⁵⁰.

Эндээс бид Алтан-Очир «Монголын нууц товчоон»-ы орчуулгаа 1941 оны сүүлээр хэвлүүлснийг тодорхой мэдэх ч уг орчуулах ажлаа яг хэдийд эхэлсэнээ тэмдэглэсэн зүйл үлдээсэнгүй. Үүнийг судлаач Интоор барагцаалан гаргажээ.

Алтан-Очирын «Монголын нууц товчоо»-д оршил ба төгсгөл үг үгүй болохоор буулгалтын ажлыг хийсэн бодитой цагийн тухай тэмдэглэл байхгүй ажээ. Харин Загчидсэцэний бичсэн «Миний мэддэг Дэмчигдонров ноён хийгээд тухайн үеийн

¹⁴⁹ FeldeeWci* oa bEgolgeesea «Monhgo& oa Nigoca DobciI t »Ua Sodolo&. Doi\$ oa Foiedosodea O YekEt Sorgegoli Ua FespureeDA oa JerkEt HemegeleeeO FoiKle&. Moehgo& kEla Fooe(T Jokuye&oa oa SelBrI 2013 Foa O SoroecI= Fiehdoos* . JilogodoeeCI bEeesI= FrdemdO proqwsso* /Алтан-Очирын буулгасан «Монголын нууц товчоо»-ны судлал. – Төвийн үндэстний их сургуулийн аспирантын зэрэг хамгаалах өгүүлэл. Монгол хэл утга зохиолын салбар 2013 оны сурагч: Интоор, Жолоодогч багш: Эрдэмт профессор/ 10-18-р нүүр.

¹⁵⁰ Алтан-Очир. *Богд Чингис хааны байлдааны бичиг*. Дахин нягталсан хоёр дахь хэвлэл. Монгол бичгээс хөрвүүлсэн: А.Пунсаг доктор (Ph.D.), профессор. Редактор: С.Амарбаяр доктор (Ph.D) УБ., 2020, 7-21-р т.

Өвөр Монгол» гэх номд “Алтан-Очир уулдаа Японы цэргийн тал руу бүрмөсөн хэлбийдэг байжээ. Гэвч **гурван засгийг нийлүүлсний дараа**, тэр харин улс төрд дураа алдаад бурхан шашин ба монголын утга зохиолыг судлан эхэлж, нэн бас «Монголын нууц товчоо» гэх нэгэн бичгийг монгол хэлээр авиалан бичиглэхээр туршиж оролдсоноор Дэ ван лугаа харьцаа ихээр сайжран, Ү Хэлинтэй ч хавиралдаангүй болсон байлаа”¹⁵¹ гэжээ. Энд дурдаж байгаа гурван засгийг нийлүүлсэн явдал бол 1939 оны 8 сарын 29-ний өдөр Дэ ван Хөх Хот дахь нийтийн хурлын танхимд дөрөвдүгээр удаагийн монголын их хурлыг хуралдуулж Монгол, Цахарын өмнөд, Щаньшигийн умард гурван засгийг нийлүүлсэн ба Монголын чуулганыг холбож өөртөө засах засгийн газар тархагдсаныг тунхагласан явдлыг зааж байгаа юм. Үүнээс үзвэл Алтан-Очир «Монголын нууц товчоо»-г 1939 оны 8 сарын 29-ний өдрөөс сүүлээр эхлэн орчуулсан байна.

Тэгвэл Алтан-Очирын буулгасан «Монголын нууц товчоо»-ны эцсийн хуудсанд “*Богд Чингис хааны долоон зуун гучин зургаадугаар оны арван хоёр сарын арван тавнаа*”¹⁵² гэж хэвлэсэн цагийг тодорхой тэмдэглэсэн байдаг. Энэ нь нийтийн он тооллын 1941 оны 12 дугаар сарын 15-ны өдөр болно. Тэгвэл Алтан-Очирын «Монголын нууц товчоо»-г буулгах ажлын бодитой эхэлж төгсгөсөн цаг нь чухам хэзээ бол гэдэг асуудлыг сүвэгчлэхэд 1939 оны 8 сарын 29-ний өдрөөс «Монголын нууц товчоо»-н хэвлэгдсэн 1941 оны 12 дугаар сарын 15-ны өдөр болтлох хугацаанд Алтан-Очир ямар ямар ажил алба үүрэглэж байснаас гардвал зүйтэй. “1938 оны 8 сард Хо ван хамтарсан засгийн газрын малын гаралтын хэлтсийн даргыг тусгайлан үүрэглэх үест Дэ вангаас тэр үеийн нэр дээрээ Монгол хязгаарын холбоот хурлын аж үйлдвэрийн хэлтсийн дарга байсан Алтан-Очирыг монгол сурлагын хорооны даргаар тавьсан юм”¹⁵³. 1939 оны 9 сард монголын холбон нийлэлдэж өөртөө засах засгийн газраа Монголын өөртөө засах улс гэж өөрчлөөд, Алтан-Очирыг зам харилцааны ерөнхий товчооны дарга болгоод 1941 оны 12 дугаар сарын 15-ны өдөр хүртэл Алтан-Очир ондоо ажил алба үүрэглэж байсан тэмдэглэл хараахан үгүй байна.

Үүнээс үзвэл Алтан-Очир «Монголын нууц товчоо»-ноо 1939 оны сүүлчээр монголын сурлагын хорооны захирлын тушаалыг үүрэглэж байх үест эхэлж орчуулсан [байх] боломжтой. Учир нь тэр гурван засгийг нийлүүлснээс хойш улс төрд дураа алдаад байсан цагт яг монголын сурлагын хороо хэмээх соёлын байгууллага нь түүнд монгол утга зохиолын дур бах, авьяас билгээ бүрмөсөн бадруулах нөхцөл хангасан юм гэж үзэж болно. Түүний «Монголын нууц товчоо»-г буулгах ажлын бодитой эхэлж дууссан цагийг хараахан тодолж чадахгүй ч гэсэн

---

¹⁵¹ 扎奇斯钦著：《我所知道的德王和当时的内蒙古》，中国文史出版社，2005年，第378页。/Жа чи сы чинь жү：《Вө сө жи дао дэ Дэ ван хэ дан ци дэ нэй мэн гү》（《Миний мэддэг Дэмчигдонров ноён хийгээд тухайн үеийн Өвөр Монгол》），жүн гө вэнь ци чү бань цэ，2005 нянь，ди 378 е./

¹⁵² Moehgo & oa Nigoca DobciI t.7. Feldeeweci* ForcigolbEt. Монголын нууц товчоо. 7. Алтан-Очир орчуулав. «Монголын нууц товчоон» судлал цуврал, бар хэвлэл. Өвөр Монголын хэвлэлийн бүлэглэл «Өвөр Монголын соёлын хэвлэлийн хороо», ISBN 978-7-5521-0234-5, Түнляо, 2013, Уялга үгийн 1.

¹⁵³ 扎奇斯钦著：《我所知道的德王和当时的内蒙古》，中国文史出版社，2005年，第288页。/Жа чи сы чинь жү：《Вө сө жи дао дэ Дэ ван хэ дан ци дэ нэй мэн гү》（《Миний мэддэг Дэмчигдонров ноён хийгээд тухайн үеийн Өвөр Монгол》），жүн гө вэнь ци чү бань цэ，2005 нянь，ди 288 е./

1939 оны сүүлчээс 1941 оны 12 дугаар сарын 15-ны өдөр хэвлэгдэх болтлоо их төлөв хоёр жилийн цаг хэрэгссэн нь тодорхой байгаа ажээ¹⁵⁴.

Алтан-Очирын буулгасан «Монголын нууц товчоон»-ы тухай Монгол улсад 1941 онд Алтан-Очир гэх хүний орчуулга Чуулалт хаалганд хэвлэгдсэн гэснийг л судлаачид дурдсанаас хэтрээгүй юм. Манайд академич Д.Цэрэнсодном л Өвөр Монголд ХХ зууны 30-40 оны зааг үед гарсан хоёр гурван орчуулгуудаас бас ч авууштай зүйл бийг дурдаж нэгэн өгүүлэл бичсэн. Д.Цэрэнсодном «Монголын нууц товчоон»-ы орчуулга тайлбар» номдоо: “Алтан-Очирын орчуулгад зарим нэгэн тусгай нэрийн зүйл буюу нэр томъёог хайш хэрэглэсэн мадаг сэжиг байх боловч «Нууц товчоо»-ны нанхиад галигийн эхийг чанга баримталснаараа эрдэм шинжилгээний ач холбогдолтой бүтээл юм”¹⁵⁵ гэсэн байдаг. Энэ үнэлэлтэд ойрхон дүгнэлтийг Н.Сайшаалтын эрхэлж найруулсан «Монгол уран зохиолын түүх»-эд “Бөххишиг, Хишигбат, Алтан-Очир нарын буулгалтын алдаа ташаа олон бөгөөд зарим нь уг зохиолын утгаас нэлээд зайдсан боловч тэр нь бас ч “Товчоо”-ны судлалын түүхэнд зохих хувь нэмэр үзүүлжээ”¹⁵⁶ гэж бичсэн байдаг.

Тэгвэл Өвөр Монголын эрдэмтэд голдуу Алтан-Очирын буулгалтад гаргасан алдаа мадагтай зүйл нэлээд олон байгаагаас судалгааны үнэ өртөг төдий л өндөр биш гэсэн үзлийг илэрхийлсэн байдаг. Жишээлбэл, Ихмянгадай Иринчин: “Дөчөөд он болохлоор, Дугаржав, Бөххишиг, Хишигбат, Алтан-Очир зэрэг хүмүүс эсвэл чөлөөтэй орчуулж, эсвэл эхийг нь даган бичин, тус тусдаа бүтээлээ хэвлүүлсэн байв. Эд нарын бүтээлүүд эрдэм шинжилгээний талаар нь нялх байсаар нь мэдээжийн хэрэг”¹⁵⁷ гэсэн бол Элдэндэйн Ардажав: «Монголын нууц товчоо – сийрүүлэл тайлбар» номынхоо удиртгалын хэсэгт Алтан-Очирын буулгасан «Монголын нууц товчоо»-г дөхөм танилцуулж, ташаарсан үг үгс ба нэмж найруулан гэж орхигдуулсан агуулгыг жишээлэн харуулж, “Дээр алдсан үгсийг задлан үзвээс, уг эхийн галиг үгсийг зөв уншиж, сийрүүлж чадсангүйгээс болов. Ингэж олон ташаарсан тул эрдэм шинжилгээний лавлалт болгоход хүчиртэй болохоор үл барам харин ерийн сонирхон үзэхэд ч эндүүрэлд хүрэх буюу”[4]¹⁵⁸ гэж

¹⁵⁴ FeldeeWci* oa bEgolgeesea «Monhgo& oa Nigoca DobciI t »Ua Sodolo&. Doi\$ oa Foiedosodea O YekEt SorgegolI Ua FespureeDA oa JerkEt Hemegeleeeo FoiKle&. Moehgo& kEla Fooe(T Jokuye&oa oa SelBrI 2013 Foa O SoroecI= Fiehdo* . JilogodoeecI bEeesI= FrdemdO proqwsso* /Алтан-Очирын буулгасан «Монголын нууц товчоо»-ны судлал. – Төвийн үндэстний их сургуулийн аспирантын зэрэг хамгаалах өгүүлэл. Монгол хэл утга зохиолын салбар 2013 оны сурагч: Интоор, Жолоодогч багш: Эрдэмт профессор/ 22-23-р нүүр.

¹⁵⁵ DeleehdeI Ua Ceriehsioee^, «Moehgo& oa Nigoca Dobciyea»O Forcigol) t DeUlBrI, (Далантайн Цэрэнсодном: «Монголын нууц товчоон»-ы орчуулга тайлбар, Үндэсний Хэвлэлийн хороо, 1993 он, Бээжин, 31 дүгээр нүүр).

¹⁵⁶ N, SeUsiyeldO. «Moehgo& Forea Jokuye& oa DeokEt»Frda FoU* t FoiI t , Liyoonieit oa Foiedosodea O kEb;e& oa HoriI t, 2004 Foa. 192 Doge* Nigo*. (Н.Сайшаалт: “Монгол уран зохиолын түүх” (Эрт ойр үе), Ляонингийн үндэсний хэвлэлийн хороо, 2004 он. 192 дугаар нүүр).

¹⁵⁷ Moehgo& oa Nigoca Dobciyea YekEmiehgedeI Firiecia O SerKkEXda.1987 Foa KikEeeoda. (Монголын нууц товчоон Ихмянгадай Иринчиний сэргээлт. 1987 он Хөххот, 287 х., 15 дугаар нүүр).

¹⁵⁸ Moehgo& oa Nigoca Dobciyea – SeUreKlo& DeUlBrI. FldeehdeI Ferdeje\$ SeUreKloa DeUlBrilebEt. FoiB* Moehgo& oa Sorgea Kmoji& oa kEb;e& oa HoriU t NeUregoloo h kEb;eKlbEt. FoiB* Moehgo& oa Siseeowa No^ oa DelkEK* DereeegebEt. FoiB* Moehgo& oa Moehgo& buciit kEb;eK FoUleoeBrI kEb;ebEt. KikEeeosa, 1986, 1044. (Монголын нууц товчоон - сийрүүлэг

дүгнэсэн байдаг. Бас Баярын сийрүүлсэн «Монголын нууц товчоо»-ны хэвлүүлэгчийн үгэнд: “Улсын дотоодод чөлөөлөгдөхөөс өмнө Алтан-Очир, Бөххишиг нарын монгол хэл дээр буулгасан хоёр зүйлийн хэвлэл буй... Эдгээрийг нарийвчлан үзвэл, хэдийгээр эрдэм шинжилгээний хувьд тус тусдаа цөм үнэлүүштэй газар буй боловч “Нууц товчоо”-ны уг эхтэй нь харгуулбал буулгасан буюу орчуулсан талаар зөндөө асуудлууд оршиж буй. Дээр дурдсан хэвлэлүүдийн буулгах ба орчуулах талаар гарсан эндүү ташаа нь голдуу “Нууц товчоо”-ны хятад хэвлэлд байгаа эртний хятад хэлний дуудлага авиаг зөвөөр эзэмшиж чадсангүй, харин одоо үеийн хятад хэлний дуудлагаар буулгасан буюу орчуулсанд шалтгаалах нь гарцаагүй юм. Иймээс одоо болтол “Нууц товчоо”-ны уг хятад хэвлэлийг зөв оновчтойгоор буулгаж орчуулсан бүрэн төгөлдөр хэвлэл хараахан үгүй байсаар гэж хэлэхэд арай ч хилсдэхгүй юм”¹⁵⁹ гэж дүгнэжээ.

Ингээд бид Алтан-Очирын буулгасан «Монголын нууц товчоо»-ы 1941 оны хэвлэлийн эхний нүүрийн зургийг шинэ үсгээр галиглан буулгасантай хамт толилуулж байна.

Монгол-ун нигуча тобчий-а
Чинггис хаган-у ижагур,

Нигэдүгэр бүлүк.

дэгэр-э тнгри-эчэ жийагажу төрүксэн Бөртэчину-а ажугу. Гэргэй ину Гоу-а марал ажухуй. Тэнггис гэгүлэжү ирэбэ Ононг мурэн-ү тэригүн-и Бурхан Галдан-а нутухлажу төрүксэн Батучаган ажугу. Батучаган-у көбэгүн Тамча Тамча-ийн көбэгүн Хорчамэргэн, Хорчамэргэний көбэгүн Агуужимболорун, Агуужимболорун-у көбэгүн, Саригажигу, Саригажигу-ийн көбэгүн Йэкэнидү, Йэкэнидү-ийн көбэгүн Соносчи, Соносчи-ийн көбэгүн Гаржу. Гаржу-ийн көбэгүн Боржидай мэргэн, Монголжин гоу-а гэргэй-тү ажугу.

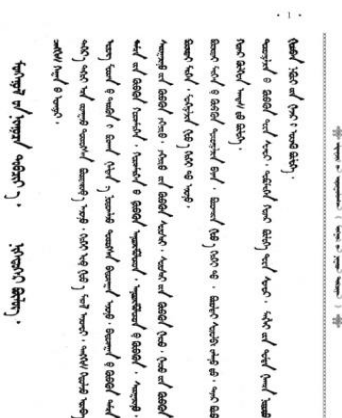
Боржидай мэргэн-ү көбэгүн Торугулжин байан, Борохчин гоу-а гэргэй-тү, Боролдай Сойолби жалагу-ту, дайар бору хойар келгэд ахтас-ту бөлүгэ.

Торугулжин-у көбэгүн Дува сохор, Добумэргэн хойар бөлүгэ Дува сохор, манглай-ийн думда гахча нидугу

Гурбан нэгүри-ийн гажар-и үжэжү бөлүгэ.¹⁶⁰

Найм. Хишигбатын «Юань улсын нууц товчоо» (1941, 1942)

XX зууны эхэн хагаст «Монголын нууц товчоо»-ыг монгол хэлэнд орчуулсан хүмүүсийн

гаилбар. Элдэндэи Ардажав сийрүүлэн тайлбарлав. Хөххот, 1986, 1044 х.) Удиртгалын 19 дүгээр нүүр.

¹⁵⁹ bEye*, Moehgo& oa Nigoca Dobciea. DekEdO Debde*, FoiB* Moehgo& oa Fereoa oa kEb;e& oa Horii T, Foa, kEb;eKlohcI Ua FoikEt Ua doge* Nigo*. (Баяр: Монголын нууц товчоон (дээд дэвтэр), Өвөр Монголын Ардын Хэвлэлийн хороо, 1981 он. Хэвлүүлэгчийн үгийн 5-6 дугаар нүүр.)

¹⁶⁰ Moehgo& oa Nigoca DobciI t.7.Feldeeweci* ForcigolbEt. Монголын нууц товчоо. 7. Алтан-Очир орчуулав. «Монголын нууц товчоон» судлал цуврал, бар хэвлэл. ISBN 978-7-5521-0234-5, Түнляо, 2013, 1 нүүр.

дотроос Хишигбатын намтар түүх хамгийн бүрхэг тодорхойгүй байна.

Хишигбатын орчуулгыг хэвлэгдсэн номын нэрээр хөөвөл эхэн»д “Хэшигбатын орчуулсан «Юань улсын нууц түүх»” гэх нэрээр Хөххотод 1941 оны 12 сарын 1-нд хэвлэгджээ. Хишигбат бас үүнээс өмнө 1940 онд «Монгол утгын Юань улсын нууц товчоон» гэх нэрээр хэвлэсэн. Үүнээс хойш судлаачдын дунд Хишигбатыг Ордос нутгийн хүн гэсэн санаагаар “Ордосын” гэж бичих явдал бий болжээ. Судлаач Элдэндэйн Ардаажав 1986 онд хэвлүүлсэн «Монголын нууц товчоо» - сийрүүлэл, тайлбар» номд “Дөрөв. Ордосын Хишигбат 1941 онд” гэж бичив. Үүний дараагаар Монгол улсын Д.Цэрэнпил «Монголын нууц товчоон»-ы судлалын товч тоймдоо “Ордосын Хэшигбат” гэж танилцуулав. Монгол улсын Д.Цэрэнсодном «Монголын нууц товчоон»-ы хэдэн хөрвүүлгийн тухай” гэдэг өгүүлэлдээ “Хэшигбат (1849-1916)” гэж он тавьсан нь Ордосын алдарт шүлэгч Хэшигбаттай андуурсан хэрэг болов уу.

1959 онд Ц.Дамдинсүрэн «Монголын уран зохиолын дээж зуун билиг оршвой» дээж бичгийнхээ 85 дугаарт “Хэшигбатын шүлгүүдээс” гэсэн гарчгийн доор “Харилцсан шүлэг”, “Үүшин хошуу хэмээх шүлэг” зэрэг хэд хэдэн шүлэг нийтлээд түүний дараа “Тайлбар” гэдэгт: “Эрдэнэтогтох авгайн бичсэн «Шүлэгч Хэшигбат ба түүний зохиолын тухай товч танилцуулга» хэмээх өгүүлэл 1958 онд «Монгол түүх хэл бичиг» хэмээх сэтгүүлийн аравдугаарт хэвлэгдсэнийг хэвээр сийрүүлэе.

Хэшигбат (1849-1916 он) бол Ордосын Үүшань хошууны Шарлиг сумын Хошой цайдамын хүмүүн”¹⁶¹ гээд хоёр гурван нүүр Эрдэнэтогтох авгайн өгүүллийг толилуулжээ. Ордост төрөөд 1916 онд бие барсан алдарт шүлэгч Хишигбатын нэртэй 1941 онд хэвлүүлсэн “Монголын нууц товчоон”-ы хэвлэлийн ард бичээчтэй буй “Хөх хотон дахь Монголын утга соёлыг нарийвчлан нягтлах хорооны Хэшигбат” гэгч ижил нэртэй өөр хүнийг шүлэгч Хишигбат мөн гэж холбон бодох төөрөгдөл Өвөр Монголд ч, Монгол улсад ч ялгаагүй бий болсон ажээ.

Хишигбатын 1940-өөд онд хоёр ч удаа хэвлүүлсэн орчуулга түүнээс хойш жаран жилд нэг ч удаа хэвлэгдээгүй юм. 2001 онд «Хишигбатын орчуулсан Юань улсын нууц товчоо»-г дахин хэвлэхдээ харгуулан тайлбарлагч Ч.Алтансүмбэр, Соёлдалай нар шинээр сийрүүлэн түүндээ тайлбар үйлдэж, Хишигбатын 1941 оны эхийг гэрэл зургаар буулгаж, эцэст нь Мөнхбуян латин үсгээр галиглан буулгасан ийм гурван хэсгээр нийт 530 нүүр дэвтэр болгон хэвлүүлэв. Ч.Алтансүмбэр, Соёлдалай нар “Удиртгал”-ын нэг дүгээрт Ордосын Хишигбат гэгч хэн болох, яруу найрагч Хишигбат мөн эсэхийг тодолж, дараа нь “Хөххот дахь Монголын утга соёлыг нарийвчлан нягтлах хорооны Хэшигбат” гэгчийн намтар, ажил үйлсийг тодруулан “Бид эдгээр материалыг үндэслэж «Монгол утгын Юань улсын нууц товчоо» ба «Хишигбатын орчуулсан Юань улсын нууц товчоо»-ны хорголжин барын орчуулагч бол Их зуу аймгийн Отог хошууны Хишигбат гэж хүн байсан хэмээн үзжээ.

Ч.Алтансүмбэр, Соёлдалай нар Хишигбатын хуучин нутгаас сурвалжлан: «Хишигбат 19-20 дугаар зууны завсрын үед одоогийн Их зуу аймгийн Отогийн Өмнөд хошууны Жаран сумын Харсээр гацааны Мухар цайдам хэмээх газар

---

¹⁶¹ Ce, Demdiesoiroeit. Moehgo & Forea Jokuye & oa DekEjI Jegoa buliit ForosibEI. MСMLIX (Ц.Дамдинсүрэн. Монгол уран зохиолын дээж зуун билиг оршвой. 1959, х.600), 565-569.

малчин Баярын ууган хөвгүүн болон заяажээ. Төрөл ухаан саруул цээж сэргэлэн тул хар багаас бичиг соёлын мөр хөөж боловсорсон монгол хятад бичигт гүн нэвтэрсэнээс тус газрын хүмүүс ши е (师爷) Хишигбат гэж хүндэтгэн дууддаг байжээ».

«Ши е Хишигбат түрүү зууны гучаад оны үеэр Отог хошууны тухайн үеийн эрх баригч Арлын лам Жамъяаншарав» (хятад нэр нь Жан Вэньшюань 章文轩)-ын доор зах хязгаарын хятад тариачдаас тарианы түрээс хураах явц дундаа хоёул нэлээд зөрөлдөөн үүссэнээс Жан лам эрх сүрээ ашиглан түүнд шийтгэл үзүүлэх гэжээ. Энэ учрыг сэргэг мэдсэн Хишигбат энэ газар удаан сууж бүтэхгүй болсноо ухаараад унасан шороо төрсөн нутгаасаа зайлан явжээ. Тэр даруйд чухам хаашаа явсныг гэрийн хүмүүс нь ч мэдсэнгүй. Албан талаас ч нэхэмжилсэнгүйгээр өнгөрчээ. Хожим хойно жардам сураг нь Алацад очиж нэг эхнэр аваад Чуулалт хаалганы монгол бичгийн хороонд хэдэн жилийн монгол бичиг найруулж байгаад сүүлд нь Шюйюань мужийн Гүйсүй хот – одоогийн Хөх хотын монгол хэвлэлийн хороонд нэлээд удаан хугацаагаар монгол сонин сэтгүүл болон ном найруулах ажлыг хийж байгаад чимээ занги тасрав» /Хишигбатын ач хөвгүүн Алтан-Очирын ярьсныг Соном тэмдэглэн үлдээв. Олзоч балгаснаа, 2001 оны 25/

Эдгээр түүхэн материал ба орон нутгийн садан төрлийнхний материалыг үндэслэж нарийвчлан судлахуйяа тухайн үед Монголын утга соёлыг нарийвчлан нягтлах хороонд ажиллаж байсан цорын ганц Ордос хүмүүн бол Отог хошууны Хишигбат болно. Үүний тухай ерээд оны дундач үеэр Түймэрийн бичсэн «Монголын соёлын гэр монголын утга соёлыг нарийвчлан нягтлах хороо болсон тойм» гэсэн өгүүллээс дам баримт хангаж буй. Тэр өгүүллэдээ: «1941 оны сүүлчээр монгол хэлээр хэвлэгдсэн “Юань улсын нууц товчоо” (Хишигбатын орчуулж, Чуулалт хаалганы Тэргүүн ноёны дарамлах газар дарамлалсан) бол тус судлах газрын төлөөлөх чанартай бүтээл болно» гэж зааж гаргасан билээ” гэхийг баримт болгожээ. 1940 оны Монголын утга соёлыг нарийвчлан нягтлах хорооны ажилтны хүснэгтэд: “Албан тушаал: Дарга, Нэр: Хэшигбат, Нас: 42, уул нутаг: Отог хошуу, Сургууль хүмүүжил: Ниншягийн хотон монгол сургууль төгсгөсөн” гэх товч анкетын мэдээлэл бас бий ажээ¹⁶².

Хишигбатын номыг хамгийн анх дурсаж «бичсэн хүн бол Оросын эрдэмтэн Л.С.Пучковский” юм. Тэр бээр 1957 онд «Дорно дахины судлалын институтэд хадгалагдаж бай”аа монгол, буриад, ойрад гар бичмэл ба модон барын ном» I түүх, эрх зүй. ЗСБНХУ-ын Шинжлэх ухааны академийн хэвлэлийн газар, Москва-Ленинград, 1957)-ын G79 шифртэй «Юань улсын нууц түүх» хэмээх Цэнд гүнгийн орчуулгын гар бичмэлийн танилцуулгын дараа уг гар бичмэлийг дурдсан шинжилгээний зохиолын дотор 18-р талд: “пересказ соч.: kEsihbEdO Ua Forcigoloesea Yowea Folo_ oa Nigoca DobciI t. Сокровенное сказание об Юаньской

¹⁶² kEsihbEdO Ua Forcigoloesea Yowea Folo_ oa Negoca Dobciyea. ForcigoloeeCI kEsihbEdO Hergegoloa DeUlBriloeecI C, FeldeesoimbE*, SoyoldeleI. Ledia iie* GelieeleeeecI MoiehkEByea. FoiB* Moehgo& oa Fereoa oa kEb;e& oa HoriI t. KikEeeoda, 2001 (Хишигбатын орчуулсан Юань улсын нууц товчоо. Орчуулагч Хишигбат, Харгуулан тайлбарлагч Ч.Алтансүмбэр, Соёлдалай, латинаар галиглагч Мөнхбуян. Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хороо. Хөххот, 2001, Удиртгалын 1-21-р тал.)

династии, переведенное Кэшикбату. – Сокровенное сказание монголов. Куку-хото, 1942;”¹⁶³ гэж дурдсан байдаг.

Японы Монгол судлалын нийгэмлэгийн сэтгүүлийн 1978 оны дугаарт Хишигбат 2030 * 1940, 1941, «Монгол утгын Юань улсын нууц товчоо» нэг дэвтэр (72 нүүр, 1-5 боть), хоёр, (6-гаас дээш боть) 178 нүүр, Чуулалт хаалга, Хараяма Кангаякү (原山焯)-гийн найруулсан: «Юань улсын нууц товчоон»-д холбогдох сурвалж бичгүүдийн гарчиг гэж нийтэлжээ.

1990 онд Д.Цэрэнпил: “«Монголын нууц товчоон»-ыг судалсан товч тойм” гэсэн өгүүлэлд: “Ордосын Хэшигбат 1940 онд, “Юань улсын нууц товчоо” нэртэй хөрвүүлгийг Чуулалт хаалга хотод хэвлүүлсэн ба 1941 онд Хөххотод “Монгол утгын Юань улсын нууц товчоо” нэрээр хэвлүүлжээ. Энэ хөрвүүлэгт МНТ-г зүйл, бадаг хэмээн хуваасангүй, зөвхөн дээд бүлэг (§§1-154, х.1-74), дунд бүлэг (§§154-224, х.75-136), доод бүлэг (§§225-282, х.137-178) гэж хуваажээ. Оршил, хавсралт үгүй. Үүнийг үлгэр шиг найруулсан учир МНТ-ы жинхэнэ эхээс их өөр болсон. Энэ нь сонирхон уншихад болохоос бус эрдэм шинжилгээний зорилгоор ашиглах аргагүйгээс гадна алдаа мадаг ихтэй юм”¹⁶⁴ гэж танилцуулахын хамт орчуулгын үнэ цэнийг дүгнэсэн юм.

Өвөр Монголд Цэнд гүнгийн хүү Элдэндэй, ач (омбол) хүү Ардаажав нар 1986 онд «Монголын нууц товчоон - сийрүүлэл тайлбар» номыг хэвлүүлж, Ардаажав удирдатгалдаа Хишигбатын номын тухайд: “Дөрөв. Ордосын Хишигбат, 1941 онд, Богд Чингис хааны долоон зуун гучин зургадугаар оны арван хоёр сарын нэгнээ, «Хишигбатын орчуулсан Юань улсын нууц товчоо» (Монголын нууц товчоо) гэсэн нэрээр хэвлэгдэв. Дэвтрийн ард орчуулсан нь: Хөх хотон дахь Монголын утга соёлыг нарийвчлан нягтлах хорооны Хишигбат; Дармалсан нь: Тэргүүн ноёны ордонь дармалын газар (Чуулалт хаалга) гэв. Бүгд нэг дэвтэр, нийт 178 нүүр. «Юань улсын нууц товчоон»-ыг дээд бөлөг (нүүр 1-74) (§1-§153), дундад бөлөг (нүүр 75-136) (§154-§224), доорд бөлөг (нүүр 137-178) (§225-§282) хэмээн гурван бөлөгт хувааснаас биш, зүйл бадаг гэж хуваасангүй. Өмнөх үг ба төгсгөл үг хэмээн үгүй.

Түүний сийрүүлэг нь үлгэр шиг найруулсан учир уг зохиолоос өөр болов. Жишээлбэл: §1-д “[Чингис хааны язгуур], дээд тэнгэр Бөртэ Чоно хэмээх хүнийг төрүүлсний хойно, Гоо Марал хэмээх охиныг гэргий болгон авч тэнгис нэрт далайг гэтлэн, Онон нэрт голын эхэнд бүхий Бурхан Галдунаа нэрт уулын өвөрт хүрч нутаглан суувай. Нэгэн хөвгүүн төрснийг Батучаган хэмээвэй” гэв. Энд [Чингис хааны язгуур] гэсэн хэдэн үгийг орхив. Дээрх зүйлийг уншихад гоё сайхан найруулсан нь ил тодорхой мэдэгдэнэ. Энэ нь сонирхон уншихад болохоос биш, эрдэм шинжилгээнд төдий зохирохгүй. Бас алдаж бичсэн зүйл нэлээд олон бий. Жишээлбэл: нүүр 15, §53-д “Хүлэн нуур”-ыг “Хүрэн нуур” хэмээн ташаарав; Бас нүүр 143, §239-д “ойрад”-ыг “ойлад” хэмээн ташаарав; Бас нүүр 144, §240-д “Хорь Түмэд”-ийг “Хорту мэди” хэмээн ташаарав; Бас нүүр 178, §282-д “Хөдөө Арал”-ыг

¹⁶³ Л.С.Пучковский. Монгольские рукописи и ксилографы института востоковедения. I история право. Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1957, 18.

¹⁶⁴ Д.Цэрэнпил, Б.Сэржав, Монголын нууц товчооны ном зүй, судлалын тойм, Bibliography and Survey of Studies on the Secret History of the Mongols, Moehgo & oa Nigoca Dobciyea O No^ JoiI, Sodolo & oa DoUmO, 元朝秘史關係文献目錄研究要覽, УБ., 1990, 113-р тал;

“Хөндий Арал” хэмээн ташаарав. Бас нүүр 24, §76-§79 хүртлэх үлгэрийг өөрчилж, Бэктэрийг Тэмүжин Хасар хоёр харваж алсныг өөрчилж “түүнээс хойно Бэктэр нь гэнэт хүн өвчин халдаж даруй үгүй болжухуй” хэмээн оргүй засав. Ингэж өөрчлөн засах явдал нь судалгаанд хэрэглэж болохгүй нь ил болой»¹⁶⁵ гэж тэмдэглэсэн билээ.

1987 онд Өвөр Монголд «Монголын нууц товчоон» Ихмянгадай Иринчиний сэргээлт гэх ном гарав. Иринчин «Монголын нууц товчоон хийгээд түүний сэргээлт» гэх удиртгал өгүүлэлийг монгол, хятад хоёр хэлээр бичиж хэвлүүлсэн билээ. Ихмянгадай Иринчин уг өгүүлэлд: “Судлалын гүнзгийрэхийн дагуу, Ни. То.-г монголоор сэргээх үүрэг аяндаа дэвшүүлэгдэн гарч ирнэ. Эхнээ монгол бичгээр сэргээх биш, харин монголоор дахин орчуулж байсан. Энэ нь тойруу зам юмсанжээ. Аль хэдийнээ 1917 онд Хөлөн буйрын хүн Цэнд Е Дэхуйгийн барлалыг монголоор орчуулсан бөгөөд тэр үеийн байдалд хэвлүүлэх бололцоо байсангүй. Дөчөөд он болохоор Дугаржав, Бөххишиг, Хишигбат, Алтан-Очир зэрэг хүмүүс эсвэл чөлөөтэй орчуулж, эсвэл эхийг нь даган бичиг, тус тусдаа бүтээлээ хэвлүүлсэн байв. Эдний бүтээлүүд эрдэм шинжилгээний талаар нялх байсаар нь мэдээжийн хэрэг. Орчин үеийн монголоор орчуулсан Ни. То. дотор найруулгаар хамгийн сайн нь Ц. Дамдинсүрэнгийнх. Ц.Дамдинсүрэнгийн бичиг Монгол улсаар барахгүй, Өвөр Монголд ч өргөн дэлгэрсэн билээ”¹⁶⁶ гэж XX зууны дөчөөд онд гарсан монгол орчуулгуудыг тун товчхон нэгтгэн дүгнэсэн байдаг.

2016 онд Өвөр Монголын судлаач Интоор «Монголын нууц товчоон»-ыг монгол хэлэнд орчуулсан Алтан-Очирын орчуулгыг судласан өгүүлэлдээ XX зууны эхэн хагаст «Монголын нууц товччон»-ыг монгол хэлэнд орчуулж буулгаж байсан хүмүүсийн орчуулгыг харьцуулан үзээд “Цэнд ба Алтан-Очирынх нь голдуу хятад галигийн дуудлагыг авиачилсан орчуулга”, “Хишигбат ба Дамдинсүрэнгийнх нь агуулгыг утгачилж найруулсан орчуулга”, “харин Дугаржав ба Бөххишигийнх нь авиа, утгыг бүгд харгалзсан буулгалт” гэсэн дүгнэлтийг хийхийн хамт “Дамдинсүрэнгийн орчуулга нь Цэндийнхийг лавласныг гаргавал бусад нь нэг нэгээ ашиглаж байсан барим мэдээ олдохгүй болохоо цөм бие даасан орчуулга буулгалт”¹⁶⁷ хийсэн байна гэсэн дүгнэлтийг хийжээ.

¹⁶⁵ Moehgo& oa Nigoca Dobciyea – SeUreKlo& DeUlBrI. FldeehdeI Ferdeje\$ SeUreKloa DeUlBrilebEt. KikEeeosa, 1986, 16-17. (Монголын нууц товчоон - сийрүүлэг тайлбар. Элдэндэй Ардажав сийрүүлэн тайлбарлав. Хөххот, 1986, 16-17х.)

¹⁶⁶ Moehgo& oa Nigoca Dobciyea YekEmiehgedeI Firiencia O SerKkEXda. FoB* Moehgo& oa YekEt SorgegolI Ua kEb;e& oa HoriI t. 1987 Foa KikEeeoda. /Монголын нууц товчоон Ихмянгадай Иринчиний сэргээлт. Өвөр Монголын их сургуулийн хэвлэлийн хороо. 1987 он Хөххот, 287 х., 26-27-р тал.

¹⁶⁷ FeldeeWci* oa bEgolgeesea «Monhgo& oa Nigoca DobciI t » Ua Sodolo&. Doi\$ oa Foiedosodea O YekEt SorgegolI Ua FespureeDA oa JerkEt HemegeleeeO FoiKle&. Moehgo& kEla Fooe(T Jokuye&oa oa SelBrI 2013 Foa O SoroeecI= Fiehdoos* . JilogodoecI bEeesI= Frdemdo proqwssso* /Алтан-Очирын буулгасан «Монголын нууц товчоо»-ны судлал. – Төвийн үндэстний их сургуулийн аспирантын зэрэг хамгаалах өгүүлэл. Монгол хэл утга зохиолын салбар 2013 оны сурагч: Интоор, Жолоодогч багш: Эрдэмт профессор/ 110 нүүр.

«元朝秘史 Юань чао ми ши»-ийг монгол хэлэнд орчуулсан «Юань улсын нууц түүх» гэж нэрлэсэн гар бичмэл. Тухайн цаг үед хэвлэгдэн нийтлэгдээгүй.

1939 он. Хөлөн Буйрын Шинэ Барга зүүн хошуунд нутагтай Хуасай Дугаржав Японд суралцаж байхдаа «Монголын нууц товчоо»-ны нэгдүгээр дэвтрийг гараараа хуулж, багш Хаттори Широогоор оршил бичүүлэн Тоокио хотод хэвлүүлсэн байна.

1941 оны 3 сарын 20-нд Монгол утгын сургаалын хурлаас Өвөр Монголын Найман хошууны Бөххишигийн 1932-1936 оны хооронд монголчилсон «Монголын нууц тууж»-ийг Манжгө улсын Энх эрдэмтийн найман дугаар он буюу 1941 онд монгол утгын сургаалын хурлаас Кайлү хотод дарамлалан хэвлүүлжээ.

1941 оны 12 сарын 1-нд Тэргүүн ноёны ордны дармалын газраас Хөх Хот дахь монголын утга соёлыг нарийвчлан нягтлах хороон Хишигбатын орчуулсан «Юань улсын нууц товчоо»-г хорголжин бараар хэвлүүлэв. Үүнээс өмнө 1940 онд Хишигбат бас «Монголын утгын Юань улсын нууц товчоо» гэх нэрээр «Монголын нууц товчоо»-ны өмнөх таван бүлгийг орчуулж, монголын утга соёлыг нарийвчлан нягтлах хорооноос таван дан дэвтрээр хэвлүүлсэн юм.

1941 оны 12 дугаар сарын 15-ны өдөр хэвлэгдэх болтлоо Алтан-Очирын орчуулсан «Монголын нууц товчоо»-г Богд Чингис хааны долоон зуун гучин зургадугаар оны арван хоёр сарын арван тавнаа (1941) Чуулалт хаалганд тэргүүн ноёны ордны дармалын газар дарамлалан хэвлэсэн ажээ.

1941 онд БНМАУ-д Хатагин овгийн Цэндийн Дамдинсүрэнгийн «Монголын нууц товчоон»-ы орчуулга «Шинжлэх ухаан» сэтгүүлийн 1941 оны №1-т оршил, 1, 2, 3 бүлэг, №2-т 4-р бүлэг, **1942 оны №4-д** 5 дугаар бүлэг, №5-д 6 дугаар бүлэг, №6-д 7 дугаар бүлэг эхний ээлжинд хэвлэгдэв. Ингээд **1947 онд** Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулсан «Монголын нууц товчоо» бүрэн эхээрээ тусгай дэвтр болгон хуучин монгол үсгээр Улаанбаатар хотноо анх удаа хэвлэгдэв. Түүний энэ орчуулгыг **1948 онд** «Өвөр Монголын өдрийн сонин»-ы хорооноос Улаанхотод анх удаа дахин хэвлэв.

XX зууны эхний хагаст «Монголын нууц товчоон»-ыг орчин цагийн монгол хэлэнд орчуулсан олон орчуулга гарсан хэдий ч Монгол улсын хувьд Ардын уран зохиолч Хатагин овогт Цэндийн Дамдинсүрэнгийн орчуулга 1941 оны эхээр анх хэвлэгдэн өргөн олон уншигчдын мэлмийг мялааж, үүнээс хойш 1947 онд Улаанбаатарт, 1948 онд Өвөр Монголын Улаанхотод Ц.Дамдинсүрэнгийн орчуулга тусгай дэвтрээр хэвлэгдэж XX зууны эхэн хагаст гарсан «Монголын нууц товчоон»-ы монгол орчуулгууд дотроос хамгийн их түгэн дэлгэрч, Монгол улсад монголын эртний түүх уран сайхны гайхамшигт дурсгал бичиг болох «Монголын нууц товчоон»-ы уг эхийн өргөн уудам тал нутгийн “анхилам сайхан үнэрийг” санагдуулам өнгө төрхийг, уран сайхны хүч чадлынх нь хамт орчин цагийн монгол хэлнээ буулгаж чадсанаар орчин цагийн монгол хэлний утга зохиол бүрэлдэхэд шийдвэрлэх нөлөө үзүүлсэн сонгодог бүтээл болж чадсан юм. Ц.Дамдинсүрэн энэ орчуулга нь хилийн чанадад оршин суух Өвөр Монголын монгол хэлтэн ах дүүсэд ч гүн гүнзгий нөлөөлсөн орчуулга болсон юм. БНХАУ-д 1950-иад оны дундуур «Монголын нууц товчоон»-ыг хятад хэл рүү орчуулахдаа Ц.Дамдинсүрэнгийн орчуулгыг авч орчуулсан үүний нотолгоо болно.

Summary

In 1866, Russian monk and researcher Archimandrit Palladi (P.I.Kafarov) announced his discovery of the transcript of text of the Secret History of Mongols in Beijing, which was written using the Chinese alphabet, to the world. Thus, the translation into another languages and the restoration of the original text in the latin script transcription, or traditional Mongolian scrips

began. In Russia, A.M.Pozdnev continued Kafarov's work on the transcript, however, due to several issues he was not able to complete the work and spread it further.

At the start of the 20th century, Mongolian researchers started working on the translation text of monuments to the modern Mongolian language. In 1917 Gun Tsend Daguur's, and in 1936 Bukhkhishig's translations were made it way to the public. Between 1937 and 1938, Khuasai Dugarjav worked with the Japanese professor Shiratori Hattori on the restoration of the first chapter. But in Mongolia, the translation to modern Mongolian language was started in 1941 by the Damdinsuren Tsend Khatagin. Damdinsuren translated the first 7 chapters. Khishigbat from Ordos did his translation to Mongolian language between 1941 and 1942. Altan-Ochir Kharachin's translation was completed in late 1941. In 1947, Damdinsuren's translation was printed in traditional (Uigarjin) Mongolian alphabet in a special edition.

НОМ ЗҮЙ

1. Алтан-Очир, 2013: Moehgo& oa Nigoca DobciI t. 7. Feldeeweci* ForcigolbEt. *Монголын нууц товчоо*. 7. Алтан-Очир орчуулав. «Монголын нууц товчоон» судлал цуврал, бар хэвлэл. Өвөр Монголын хэвлэлийн бүлэглэл «Өвөр Монголын соёлын хэвлэлийн хороо, ISBN 978-7-5521-0234-5, Түнляо, 2013, 1 нүүр.
2. Алтан-Очир, 2020: Алтан-Очир. *Богд Чингис хааны байлдааны бичиг*. Дахин нягталсан хоёр дахь хэвлэл. Монгол бичгээс хөрвүүлсэн: А.Пунсаг доктор (Ph.D.), профессор. Редактор: С.Амарбаяр доктор (Ph.D) УБ., 2020, 7-21-р т.
3. Архимандарит Палладий, 1866: *Старинное монгольское сказание о Чингисхане*, Перевель съ Китайскаго, съ примечаніями, Архимандрить Палладій, “Труды членовъ Російской Духовной Миссіи въ Пекине”, Томъ IV, СПб., 1866, (сс.3-258).
4. БАМРС, 2001: *Большой академический монгольско-русский словарь*. В четырех томах. Том III, Москва, «Academia», 2001, с.167-168. (*Bol'shoi akademicheskiy mongol'sko-russkiy slovar'. V chetyrekh tomakh. Tom III, Moskva, «Academia», 2001, s.167-168.*)
5. Бат-Эрдэнэ, 2019: Л.Бат-Эрдэнэ. *Монголын эзэнт гүрэн* (Сургамж, Монгол, Tartari, Татаар, бусад асуудлууд). I. Улаанбаатар, Улаан-үүд, Парис, 2019, 360 х.
6. Баяр, 1981: бЕуе*, Moehgo& oa Nigoca Dobciea. DekEdO Debde*, FoiB* Moehgo& oa Fereoa oa kEb;e& oa Horii T, Foa, kEb;eKlohcl Ua FoikEt Ua doge* Nigo*. (Баяр: *Монголын нууц товчоон (дээд дэвтэр)*, Өвөр Монголын Ардын Хэвлэлийн хороо, 1981 он. Хэвлүүлэгчийн үгийн 5-6 дугаар нүүр.)
7. Билгүүдэй, 2000: *Билгүүдэй Г. Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон»* (Устная традиция и «Сокровенное сказание монголов»), Улаанбаатар, 2000, с.166. (*Bilguudei G. Aman ulamjial ba «Mongolyn nuuts товчоон», Ulaanbaatar, 2000, s.166.*)
8. Билгүүдэй, 2020: Г.Билгүүдэй. *«Монголын нууц товчоон»-ы эхийн уламжилж ирсэн гурван үе шат*. – Чингис хааны өв, соёлын хүрээлэн. Монголын нууц товчоон судлал (Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлийн эмхэтгэл). Улаанбаатар, 2020, 69-79-р тал.
9. Бира, 2006: Ш.Бира. *Монголын тэнгэрийн үзэл ба тэнгэрчлэл*. - *Их Монгол улсын түүх, үзэл суртлын зарим онцлог асуудлууд*. УБ., 2006, 61-р тал.
10. Бөххишиг, 2013: Moehgo& oa Nigoca DogojI. 6. BiKkEsiit MoehgolcilebEt. *Монголын нууц тууж*. 6. Бөххишиг монголчлов. «Монголын нууц товчоон» судлал цуврал, бар хэвлэл. Өвөр Монголын хэвлэлийн бүлэглэл Өвөр Монголын соёлын хэвлэлийн хороо, ISBN 978-7-5521-0234-5, Түнляо, 2013, 298 нүүр.
11. Булаг, 1993: Булаг. *Изучение “Сокровенного сказания” в Китае* (Перевел с монгольского и китайского языков В.Л.Успенский). - *Mongolica: K 750 летию “Сокровенного сказания”*. Наука. Издательская фирма “Восточная

- литература”, Москва, 1993, 87-98. (Булаг. *Дундад улсын “Монголын нууц товчоон”-ы судалгааны түүхчилсэн тойм* гэх өгүүллийн орос орчуулга).
12. Гаадамба Шанджмятавын, 2009: *Гаадамба Шанджмятавын «Сокровенное сказание монголов» как художественной литературы* (XIII в.), Улаанбаатар, 2009, с.119. (*Gaadamba Shanjamiatavyn. памятник «Sokrovennoye skazaniye mongolov» как pamyatnik khudozhestvennoi literatury* (XIII v.), Ulaanbaatar, 2009, s.119)
  13. Гаадамба, 1990: Моehго& оа Nigoca Dobciyea. Hode^ Fijego* Frdea O Моehго& buciit Ue* Моehго& buciit, Fоое(T Sodolo& оа FKdea Fca Zeehjimidо\$ оа GedembEt Ua DoisokElea NиеedelejO SerKkEHsea SeUreKlkEt FkEt, DeUIBrI. FolegeebEgedo*, 1990. (*Монголын нууц товчоон. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар, Улаанбаатар, 1990, 202-р тал.*) (*Gaadamba. Mongolyn nuuts товчоо. Hudam (yazguur ertnii) mongol bichgeer mongol bichig, utga sudlalyn uudnees Shanjamiatavyn Gaadambyn tosoolun nyagtalj sergeesen siiruuleg eh, тайлбар. Улаанбаатар, 1990, 422.*)
  14. Гаадамба, 1994: Ш.Гаадамба. *Академич Ц.Дамдинсүрэн ба «Монголын нууц товчоон»-ы судлал.* – Уран зохиол судлал. Боть I (XVIII), 3-р дэвтэр, УБ., 1994, 16-21.
  15. Ганбаатар, 2016: Я.Ганбаатар. *Чанчунь бомбыг урьсан Чингис хааны залагын захидал.* News.mn сайтад 2016.01.27-нд тавигдсан ярилцлага.
  16. Дамдинсүрэн, 1941-1942: Дамдинсүрэн Ц. *Mongyol-un niyuca tobciyan.* Sinjilekü uqayan. Uлаанбаатур. Orosil, бүлүг I, II, III - 1941, №1; бүлүг IV-1941, №2; бүлүг V - 1942, №4; бүлүг VI- 1942, №5; бүлүг VII - 1942, №6.
  17. Дамдинсүрэн, 1957: Ц.Дамдинсүрэн. *Монголын уран зохиолын тойм.* Нэгдүгээр дэвтэр, УБ., 1957, (159 тал), 44-р тал;
  18. Дамдинсүрэн, 1959: Се, Demdiesoiroeit. Моehго& Forea Jokuye& оа DekEjI Jegoa buliit ForosibEI. MCMLIX (Corpus Scriptorum Mongolorum. Instituti Linguae et Litterarum Comitети Scientiarum et Educationis, Altae Reipublicae Populi Mongoli. Tomus XIV. Ц.Дамдинсүрэн. *Монгол уран зохиолын дээж зуун билиг оршвой.* 1959, х.600).
  19. Дамдинсүрэн, 1976: *Монголын Нууц Товчоо.* Ц.Дамдинсүрэн эртний монгол хэлнээс орчин цагийн монгол хэлэнд орчуулав. Улаанбаатар, 1976, 238х.
  20. Дамдинсүрэн, 1990: *Монголын нууц товчоо.* (Сокровенное сказание монголов) Дөрөв дэх удаагийн хэвлэл. Хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав. Редактор Ш.Гаадамба. Улсын хэвлэлийн газар, Улаанбаатар, 1990, 256. (*Damdinsuren. Mongolyn nuuts товчоо. Duruv deh удаагийн hevlel. Huuchin mongol helnees одоогийн mongol bichgiin heleer Tsendiin Damdinsuren орчуулав. Redaktor Sh.Gaadamba. Ulsyn hevleliin gazar, Улаанбаатар, 1990, 256.*)
  21. Дугаржав, 2013: Моehго& оа Nigoca DobciI t. 5. HoweseI,Dogerje\$ bEgolgebEt. *Монголын нууц товчоо.* 5. Хуасай, Дугаржав буулгав. «Монголын нууц товчоон» судлал цуврал, бар хэвлэл. Өвөр

- Монголын хэвлэлийн бүлэглэл Өвөр Монголын соёлын хэвлэлийн хороо, ISBN 978-7-5521-0234-5, Түнляо, 2013, 372 нүүр.
22. Жавхлан, 2019: М.Жавхлан, 2019, 129: “Монголын нууц товчоо”-г галиглах хятад үсгийг хэрхэн сонгосон, түүний онцлог. – Монгол судлал (Хэл шинжлэл, утга зохиол, урлаг судлалын эрдэм шинжилгээний цуврал). XLII (506)8, УБ., 2018. 129-135.
23. Жан Жяньжюнь, 2012: 张建军著:《清末民初蒙议员及其活动研究》中央民族大学出版社, 2012年, 第412页./Жан Жяньжюнь жү: «Чин мө минь чү мэн гү юань жи чи хө дүн янь жү» Жүн ян минь зү да шюэ чү бань цэ. 2012 нянь, ди 412 е./
24. Жанчив, 2008: Ё.Жанчив. «Монголын нууц товчоон»-ы судлалд П.И.Кафаровын оруулсан хувь нэмэр. – Монгол Улсын Их Сургууль, Монгол хэл соёлын сургууль. Эрдэм шинжилгээний бичиг. Том. XXIX (300), УБ., 2008, 65-80.
25. Жүн гө ... 1986: 中国人民政治协商会议赤峰市委员会文史资料研究委员会编印:《赤峰市文史资料选辑》第四辑(喀喇沁专辑); 1986年; 第21页./Жүн гө рэнь минь жэн жи ше цан хуй и чи фэн ци вэй юань хуй вэнь ци зы ляо янь жү вэй юань хуй бянь инь: «Чи фэн ци вэнь ци вэй юань шюань жи» ди сы жи (ка ла чинь жуань жи); 1986 нянь, ди 21 е./
26. Захчидцэцэн, 2005: 扎奇斯钦著:《我所知道的德王和当时的内蒙古》,中国文史出版社,2005年,第209页./Жа чи сы чинь жү: «Вө сө жи дао дэ Дэ ван хэ дан ци дэ нэй мэн гү», жүн гө вэнь ци чү бань цэ, 2005 нянь, ди 209 е./
27. Козин, 1941: Козин А.С. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием MONGGOL-UN NIGUCA ТОВСИЯН ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ Монгольский обыденный сборник. Том I, Введение в изучение памятника, перевод, тексты, глоссарий. Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1941, с.620. (Kozin A.S. Sokrovennoye skazaniye. Mongol'skaya khronika 1240 g. pod nazvaniyem MONGGOL-UN NIGUCA ТОВСИЯН YUAN' CHAO BI SHI Mongol'skiy obydennyi izbornik, Tom I, Vvedeniye v uzucheniye pam'atnika, perevod, teksty, glossariy. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1941, s.620.)
28. Игор де Рахевильз, 1972: De Rachewiltz, 1972: Igor de Rachewiltz. Index to the Secret History of the Mongols by Igor de Rachewiltz. Bloomington, 1972.
29. Интоор, 2016: FeldeeWci* oa bEgolgeeesea « Monhgo& oa Nigoca DobciI t » Ua Sodolo&. Doi\$ oa Foiedosodea O YekEt SorgegolI Ua FespureeDA oa JerkEt HemegeleeeO FoiKle&. Moehgo& kEla Foe(T Jokuye&oa oa SelBrI 2013 Foa O SoroeeCI= Fiehdoos* . Jilogodoeeci bEeesI= FrdemdO proqwssos* /Алтан-Очирын буулгасан «Монголын нууц товчоо»-ны судлал. – Төвийн үндэстний их сургуулийн аспирантын зэрэг хамгаалах өгүүлэл. Монгол хэл утга зохиолын салбар 2013 оны сурагч: Интоор, Жолоодогч багш: Эрдэмт профессор/ 110 нүүр.
30. Иринчин, 1987: Moehgo& oa Nigoca Dobciyea YekEmiehgedeI Firiencia O SerKkEXda. FoB* Moehgo& oa YekEt SorgegolI Ua kEb;e& oa HorI t. 1987

- Foa KikEeeoda. /Монголын нууц товчоон Ихмянгадай Иринчиний сэргээлт. Өвөр Монголын их сургуулийн хэвлэлийн хороо. 1987 он Хөххот, 287 х., 26-27-р тал.
31. Кливз, 1982: *The Secret History of the Mongols. For the First Time Done into English out of the Original Tongue and Provided with an Exegetical Commentary by F.W.Cleaves, vol.I, London, England, 1982, (277 pp), pp.XIII-XVIII...*
  32. Лубсан Данзан, 1973: *Лубсан Данзан. Алтан тобчи* (“Золотое сказание”). Перевод с монгольского, введение, комментарий и приложения Н.П.Шастиной. Москва, 1973. с.439. (*Lubsan Danzan. Altan tobchi* (“Zolotoye skazaniye”). Perevod s mongol'skogo, vvedeniye, kommentariy i prilozheniya N.P.Shastinoi. Moskva, 1973. S.439.)
  33. Лувсанданзан, 1990: *Лувсанданзан. Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оршвой.* “The Golden Summary which relates briefly the deeds of civil governing established by ancient emperors” (The Mongol chronicle of the 17th century). УБ., 1990.
  34. Мандир, 1993: Онхдой Тангадын Мандир. *Монгол бичгийн мэргэд.* - «Ил товчоо» сонин, №16, 1993.
  35. Мин ши лү, : Япон улсад хэвлэсэн «明代满蒙史料 *Мин дай мань мэн ши ляо*» дэх «明实录抄, 蒙古篇 *Мин ши лү чао, Мэн гү бянь и*»-гээс эш татав. 154 дүгээр нүүр.
  36. Мункуев, 1965: Н.Ц.Мункуев, *Китайский источник о первых монгольских ханах*, М., 1965, (222сс), 160-161;
  37. Неклюдов, 2001: *Неклюдов С.Ю. Авантекст в фольклорной традиции. // “Живая старина”, 2001, № 4, с. 2-4. (Neklyudov S.Yu. Avantekst v fol'klornoi traditsii. // “Zhivaya starina”, 2001, №4, s.2-4.)*
  38. Нэй мэн гү, 1985: 内蒙古政协文史资料研究委员会编,刘映元整理:«内蒙古文史资料»第二十辑,1985年, 第115-116页./*Нэй мэн гү жэн ше вэнь ши зы ляо янь жю вэй юань хуй бянь, лю ин юань жэн ли: «Нэй мэн гү вэнь ши зы ляо» ди эр ши жи, 1985 нянь, ди 115-116 е. /*
  39. Нэргүй, 2015: Ж.Нэргүй. «Нууц товчооны» *Палладий Кафаров.* “Жиком пресс” хэвлэлийн газар хэвлэв. ISBN 978-99973-72-33-8, УБ., 2015, 272 х.
  40. Рашид-ад-Дин, Т.И, Кн.первая, 1952: *Рашид-ад-Дин.* Сборник летописей. Том I. Книга первая. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, ред. И примечан. проф А. А. Семенова, Изд-во Академии наук СССР, М-Л., 1952. (*Rashid-ad-Din. Sbornik letopisei. Tom I, Kniga pervaya. Perevod s persidskogo L.A. Hetagurova, red. i primechan. Prof. A.A. Semenova, Izd-vo Akademii Nauk SSSR, M-L., 1952.*)
  41. Рашид-ад-Дин, Т.И, Кн.вторая, 1952: *Рашид-ад-Дин.* Сборник летописей. Том I. Книга вторая. Перевод с персидского О.И. Смирновой, Примечания Б.И. Панкратова и О.И. Смирновой, ред. проф А.А. Семенова, Изд-во Академии наук СССР, М-Л., 1952. (*Rashid-ad-Din. Sbornik letopisei. Tom I, Kniga vtoraya. Perevod s persidskogo O.I. Smirnovoi, Primechaniya B.I.*

- Pankratova i O.I. Smirnovoi, red. prof. A.A. Semenova, Izd-vo Akademii Nauk SSSR, M-L., 1952.)
42. Д.Сумъяа и др., 2017; Дандины “Зохист аялгууны толь”-ийн гол нэр утгын тайлбар. (Комментарий к смыслу главных существительных “Кавьядарши” Дандина) // Зохиогчид: Д.Сумъяа, Б.Няммягмар, П.Ням-Очир, Ж.Ерөөлт, Б.Лхагважав. Редактор С.Байгалсайхан, Улаанбаатар, 2017. 346х. ISBN 978-99978-52-33-5 / “Соёмбо принтинг” ХХК-д хэвлэв/ (Dandiny “Zohist ayalguuny tol’ ”-yin gol ner utgyn tailbar. / Zohiogchid: D.Sumiya, B.Nyamtyagmar, J.Eroult, B.Lhagvajav. Redaktor S.Baigalsaihan, Ulaanbaatar, 2017, 346 h. ISBN 978-99978-52-33-5 / “Soyombo printing” ННК-д hevlev.)
  43. Лувсанданзан, 1990: *Эртэн-ү хад-ун үндүсүлэгсэн төрү йосон-у зохиол-и тобчилан хурийагсан алтан тобчи гэмэхү оруушивай. Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оривой.* (Алтан Тобчи “Золотое сказание”) “The Golden Summary which relates briefly the deeds of civil governing established by ancient emperors” (The Mongol chronicle of the 17th century). Улаанбаатар, 1990, 178. (*Lubsandanzan. Erten-ü qad-un ündüsülegsen törü yosun-u jokiyal tobcilan quriya!san Altan tobci kemekü oro^ibai.* Ulaanbaatar, 1990, 178.)
  44. Маналжав, 1975: L.Manaljaw, *Two Translations of the Secret History of the Mongols in the Ulanbator State Library*, “Researches in Altaic Languages” : Proceedings of the 14th PIAC, Budapest, 1975, pp. 147-150.
  45. Панкратов, 1962: *Юань-чао би-ши. (Секретная история монголов)*, 15 цзюаней, том I, текст, Издание текста и предисловие Б.И.Панкратова, М., 1962, (5-19+602 сс), с.14-15;
  46. Пеллио, 1949: Paul Pelliot. *Histoire Secrète des Mongols*. Restitution du texte Mongol et Traduction Française des Chapitres I à VI. Paris, 1949.
  47. Позднеев, 1882: А.М.Позднеев, *О древнемъ китайско-монгольскомъ историческомъ памятнике “Юань-чао-ми-ши”*, СПб., 1882, 22сс; Переиздано в “Известия Императорского Русского Археологического Общества”, 1884, № 3-6, сс. 245-259; Reprint in “Bibliotheca Sinica”, IV, Paris, 1907-1908.
  48. Позднеев, 1908: А.М.Позднеев, *Лекции по истории монгольской литературы*, Т.Ш, Владивосток, 1908, (221сс), 46-68.
  49. Позднеев, 2005: А.Позднеев. *Транскрипция палеографического текста “Юань-чао-ми-ши”*. Товчит толтыг Б.Сумъяабаатар, эрхэлсэн Го.Аким, Улаанбаатар хот, 2005. II тал.
  50. Пучковский, 1957: Л.С.Пучковский. *Монгольские рукописи и ксилографы института востоковедения. I история право.* Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1957, 18.
  51. Пүрэвжав, 2016: Э.Пүрэвжав. *Монголын нууц товчоон судлалын чуулган.* Ариутган хянасан Ш.Чоймаа. Эхийг бэлтгэсэн: П.Баясгалан, “Мөнхийн үсэг” ХХК-д хэвлэв. ISBN: 978-99929-2-626-0, УБ., 2016, 256 х.

52. Рашид-ад-Дин, 1960: Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том II. Перевод с персидского Ю.П.Верховского. Примечания Ю.П.Верховского и Б.И.Панкратова. Редакция проф. И.П.Петрушевского. Изд-во АН СССР, М-Л., 1960, с.248.
53. Сайшаалт, 2004: N, SeUsiyeldO. «Moehgo& Forea Jokuye& oa DeokEt» Frda FoU* t FoiI t , Liyoonieit oa Foiedosodea O kEb;e& oa Horil t, 2004 Foa. 192 Doge* Nigo*. (Н.Сайшаалт: “Монгол уран зохиолын түүх” (Эрт ойр үе), Ляонингийн үндэсний хэвлэлийн хороо, 2004 он. 192 дугаар нүүр).
54. Саранцацрал, 2006: *Монголын нууц товчоо зохиолын гадаад орчуулга*. Хоёр дахь удаагийн нэмж засварласан хэвлэл. Эрхлэн эмхэтгэсэн Ц.Саранцацрал, “Бемби Сан” ХХК-д хэвлэв. Улаанбаатар хот, 2006, 144 х.
55. Сумъяабаатар, 1972: Б.Сумъяабаатар. *Монгол хэл, утга зохиол, аман зохиолын номзүй*. 1. Монгол хэл, УБ., 1972, (364 тал), 69-р тал.
56. Сумъяабаатар, 2008: Б.Сумъяабаатар, Б.Нарангэрэл. *Монголын нууц товчооны толь*. УБ., 2008, (LIV+875 тал), V талд.
57. Сүх, 2003: бE,SoikEt, «BikEkEsiit kukEoa ‘Folegea bEr_’ Seoek& oa DooeeI Sodolo&», FoiB* Moehgo& oa Fereoa oa kEb;e& oa Horil T,2003, 3. (Б.Сүх. *Бөххишиг хийгээд “Улаан барс” сэтгүүлийн судлал*. Өвөр Монголын соёлын хэвлэлийн хороо, 2003, х.3).
58. Төмөрбагана, 2011: Б.Төмөрбагана. *«Монголын нууц товчоо»-ны сурвалж бичиг бар хэвлэлийн судлал*. – Худам монгол бичгээс шинэ үсэгт буулгаж, оршил өгүүлэл бичсэн Г.Билгүүдэй. УБ., 2011, 248 х.
59. Фү вэнь щэ, 1920: 敷文社编辑: «最近官绅履历汇录» 第一集; 民国北京 敷文社, 1920 年, 第73e./Фү вэнь щэ бянь жи: «Зүй жинь гуань щэнь луй ли хуй лү» Ди и жи; Минь гө Бэй жин фү вэнь щэ, 1920 нянь, ди 73 e./
60. Хандсүрэн, 1997: Ц.Хандсүрэн, *Цэнд гүн ба Монголын Нууц Товчоо*, УБ., 1997, (646 тал), 53-р тал.
61. Хандсүрэн, 2002: Ц. Хандсүрэн, *Цэнд гүн ба Монголын нууц товчоо-2*, УБ., 2002, (232 тал), 231-р тал
62. Хишигбат, 2001: kEsihbEdO Ua ForcigoloeeSea Yowea Folo_ oa Negoca Dobciyea. ForcigoloeeI kEsihbEdO Hergeloa DeUIBriloeeci C,FeldeesoimbE*, SoyoldeleI. Ledia iie* Gelieeleeci MoiehkEByea. FoiB* Moehgo& oa Fereoa oa kEb;e& oa Horil t. KikEeeoda, 2001. (Хишигбатын орчуулсан Юань улсын нууц товчоо. Орчуулагч Хишигбат, Харгуулан тайлбарлагч Ч.Алтансүмбэр, Соёлдалай, латинаар галиглагч Мөнхбуян. Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хороо. Хөххот, 2001, 1-21-р талд дахь Удиртгал).
63. Хишигбат, 2013: Yowea Folo_ oa Nigoca DobciI t. 8. HsihbEdO ForcigolbEt. *Юань улсын нууц товчоо*. 8. Хишигбат орчуулав. «Монголын нууц товчоон» судлал цуврал, бар хэвлэл. Өвөр Монголын хэвлэлийн бүлэглэл Өвөр Монголын соёлын хэвлэлийн хороо, ISBN 978-7-5521-0234-5, Түнляо, 2013, 1 нүүр.

64. Хүрэлшаа, 2017: *Хүрэлшаа*. Монгол домгийн соёл судлал. (Культурология монгольского мифа.) Улаанбаатар, 2017. 95-р т.: (*Hurelshaa. Mongol domgiin soyol sudlal. Ulaanbaatar, 2017, 95-r t.*)
65. Цогтнарэн, Гүн-Үйлс, 2017: *МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО: Барламал болон Хуулмал Дэвтрүүд, Оршил, Гаргалгаа*. Эрхлэн толилуулагчид: Хас-Өлзийгийн Цогтнарэн, Дүгэрсүрэнгийн Гүн-Үйлс, “Монголын Нууц Товчоо” сурвалж бичгийн хүрээлэн, Төрт ёс, Хаадын сан, Улаанбаатар, 2017, 178 х.
66. Цолоо, 1997: Ж.Цолоо. *Ц.Дамдинсүрэн гуайн их ажилч хичээнгүй эрдэмтэн шүү* (ярилцлага). – “Улаанбаатар” сонин, №12-13(1192-1193). 1997.1.18.
67. Цэнд гүн, 2013: *Юань улсын нууц түүх*. Цэнд орчуулав. «Монголын нууц товчоон» судлал цуврал, бар хэвлэл, 2013, 618 нүүр.
68. Цэнд гүн, 2017: *Цэнд гүнгийн хөрвүүлсэн Монголын нууц товчоо*. Эрхэлсэн: Д.Начин, Бодлогот баатар Цэнд гүн ТББ-ын тэргүүн, Редактор: Ц.Оюунсүрэн. Улаанбаатар, 2017, 660.
69. Цэрэнпил, Сэржав, 1990: Д.Цэрэнпил, Б.Сэржав, Монголын нууц товчооны ном зүй, судлалын тойм, Bibliography and Survey of Studies on the Secret History of the Mongols, Moehgo& oa Nigoca Dobciyea O No^ JoiI, Sodolo& oa DoUmO, 元朝秘史関係文献目録研究要覧, УБ., 1990, х.127;
70. Цэрэнсодном, 1993: DeleehdeI Ua Seriehsoeese^, «Moehgo& oa Nigoca Dobciyea» O Forcigol) t DeUlBrI, (Далантайн Цэрэнсодном: «Монголын нууц товчоон»-ы орчуулга тайлбар, Үндэсний Хэвлэлийн хороо, 1993 он, Бээжин, 546 нүүр).
71. Цэрэнсодном, 1994: Д.Цэрэнсодном. *«Нууц товчоо»-ны орчин цагийн монгол хэлний хэдэн хөрвүүлгийн тухай*. - Уран зохиол судлал. Боть I (XVIII), 6-р дэвтэр, УБ., 1994, 33-39.
72. Цэрэнсодном, 2002: Д.Цэрэнсодном, *Монгол уран зохиолын товч түүх (XIII-XX зууны эхэн)*, УБ., 2002, (477 тал), 153-154-р тал.
73. Цэцэнбат, 2013: SeceebEdO, «Jia Yoieit ceeit (Feldeeweci*) oa DooeeI», «FoiB* Moehgo& oa YekEt SorgogolI Ua Frde^ SiehjilekEa O Seoek&», 2013 Foa O 3 Doge* Hogose) T, 60. (Цэцэнбат: *«Жинь Юнчан (Алтан-Очир)–ын тухай»*, «Өвөр Монголын их сургуулийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүл», 2013 оны 3 дугаар хугацаа, 60).
74. Чоймаа, 2011: *Монголын Нууц Товчоон* эртний үг хэллэгийн түгээмэл тайлбартай шинэ хөрвүүлэг. Шинээр хөрвүүлж, тайлбар үйлдсэн доктор профессор Ш.Чоймаа. Улаанбаатар, 2011, 40-41-р тал.
75. Чоймаа, 2012: Шаравын Чоймаа. *Тэмүжин хөвгүүнээс тэнгэрлэг эзэнд*. Улаанбаатар, 2012, 160х.
76. Элдэндэй, Ардажав. 1986: Moehgo& oa Nigoca Dobciyea – SeUreKlo& DeUlBrI. FldeehdeI Ferdeje\$ SeUreKloa DeUlBrilebEt. FoiB* Moehgo& oa Sorgea Kmoji& oa kEb;e& oa HorIU t NeUregoloa h kEb;eKlIbEt. FoiB* Moehgo& oa Siseeowa No^ oa DelkEK* DereeegebEt. FoiB* Moehgo& oa Moehgo& buciit kEb;eK FoUleoeBrI kEb;ebEt. KikEeeosa, 1986, 1044.

(Монголын нууц товчоон - сийрүүлэг тайлбар. Элдэндэй Ардажав сийрүүлэн тайлбарлав. Өвөр Монголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо найруулан хэвлүүлэв. Өвөр Монголын Шиньхуа номын дэлгүүр тархаав. Өвөр Монголын монгол бичиг хэвлэх үйлдвэр хэвлэв. Хөххот, 1986, 1044 х.)

77. Эрдэмт, Буянтогтох, 1993: FrdemdO, ByeedoeedeeeO, «BikEkEsiit kukEoa DeKa O Moehgo& Foe(t Ua Sorge& oa Hore&», HeUle*, 1993, 56. (Эрдэмт, Буянтогтох. *Бөххишиг хийгээд түүний монгол утгын сургаалын хурал*. Хайлаар, 1993, х.56).
78. Юрченко, 2006: А.Г.Юрченко. *Историческая география политического мифа. Образ Чингис-хана в мировой литературе XIII-XV вв.* – Санкт-Петербург: Евразия, 2006, с. 7-22.

ТӨСЛИЙН ГҮЙЦЭТГЭЛЭЭР ХЭВЛҮҮЛСЭН ӨГҮҮЛЭЛ, ИЛТГЭЛИЙН НЭРС

Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл

1. **Г.Билгүүдэй** «Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн “Монголын нууц товчоон”-ы эхийг орчин цагийн монгол хэлнээ орчуулсан цаг үе» гэх өгүүллийг бичиж, Дорнод Их Сургуулиас зохион байгуулсан хуралд илтгэл болгон хэлэлцүүлж, хэвлүүлсэн болно.

2. **Г.Билгүүдэй** Инжаннашийн мэндэлсний 180 жилийн ойг тэмдэглэх “Хоёрдугаар удаагийн Инжаннаши судлалын хурал”-д 2017 оны есдүгээр сарын 30-ны өдөр Шэньян /Мүгдэн/ хотод тавьсан илтгэлээ дэлгэрүүлэн засаж, «“Монголын нууц товчоон” дахь авантекст үзэгдлийг Инжаннашийн “Хөх судар”-тай харьцуулах нь» өгүүллийг бичиж дуусгав.

3. **Г.Билгүүдэй** «“Монголын нууц товчоон” дахь аман уламжлалын зүйл бол авантекстийг дохиолох нь» өгүүллийг бичиж, Монгол болон Өвөрмонголд хоёр ч эрдэм шинжилгээний хуралд илтгэл тавьж хэлэлцүүлснээс гадна, мөн өгүүллээ ОХУ-ын Санкт-Петербургийн Их Сургуулиас гаргадаг «Монголика» хэмээх сэтгүүлд зориулан «“Намеки на авантекст в устных традициях в “Сокровенном Сказании Монголов”» гэх нэрээр орос хэлээр бичиж хэвлүүлэхээр шилжүүлээд байна.

4. **Б.Баярмаа.** “Чойномын хэвлэгдээгүй нэгэн шүлгийн тухай”, Хэл зохиол судлал. (Хэл шинжлэл, утга зохиол судлалын эрдэм шинжилгээний цуврал). Боть XIV (46), fasc.16. Уб., 2021, 191-196 дугаар тал.

5. **Э.Бямбадолгор.** “Эр загалын туужийн тухай эргэцүүлэх нь”, Хэл зохиол судлал. (Хэл шинжлэл, утга зохиол судлалын эрдэм шинжилгээний цуврал). Боть XIV (46), fasc.20. Уб., 2021, 240-247 дугаар тал.

6. **Д.Мөнх-Отгон.** Равжаа хутагтын нэгэн төвд шүлгийн эхийг олсон тухайд, (Хэл шинжлэл, утга зохиол судлалын эрдэм шинжилгээний цуврал). Боть XII (44), fasc 30. Уб.,

7. **Д.Мөнх-Отгон.** Равжаа хутагтын шинээр олдсон монгол төвд эх бичгүүд. Хүрэлтогоот -2019 эмхэтгэл, 70-73 дугаар тал

8. **Д.Мөнх-Отгон.** Рашаантын хүрээний шар бөсийн түүхийн тухай товч. “Эрдэм шинжилгээ- онол практикийн хурал”, 71-77 дугаар тал.

9. **Д.Мөнх-Отгон.** Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейн төвд, ном судрын тойм.

10. **Д.Мөнх-Отгон.** Ноён хутагтын “Багшаа дурд” хэмээх шүлгийн төвд эхийг олсон тухайд, Төвд судлал сэтгүүл, Volume 9, paper 88, 147-151 дүгээр тал

11. **Д.Мөнх-Отгон.** “Зуурдын залбирал” хэмээх номын Гэлэгжамц дооромбын орчуулгын онцлог, ХХ зууны монгол утга соёлын өв, 564-570 дугаар тал

12. **Д.Болормаа.** Мишигийн Жавганы хувийн архив дахь гар бичмэл эхүүдийн тухай. -“Хэл зохиол судлал” ШУА ХЗХ., Уб., 2019 он, боть XII(44), дэвтэр 21. т.181-187;

13. **Д.Болормаа.** С.Буяннэмэхийн утга уянга. -“Дундговь судлал-2019” Уб., Соёмбо принтинг. 2019 он, т.48-58

14. **Д.Болормаа.** Нэгэн зууны түүхтэй утга зохиолын судлал, шүүмжлэлийг товчоолон дүгнэхүй. -“ХХ зууны монгол утга соёлын өв” Уб., 2020, т.44-74 (Д.Цэвээндорж, Г.Билгүүдэй, Б.Хишигсүхийн хамт)

15. **Д.Болормаа.** “Дэнжийн намар” найраглалын зохиомж, урын тухай. -“ХХ зууны монгол утга соёлын өв” Уб., 2020, т.460-462

16. **Д.Болормаа.** С.Буяннэмэхийн нэгэн үлгэр-өгүүллэгийн дүрслэлийн онцлог. -“Дундговь судлал-2021” Уб., Соёмбо принтинг. 2021 х.

17. **Д.Болормаа.** Цагийг гүйцэн түрүүлэгч. -“Хэл зохиол судлал” ШУА ХЗХ., Уб., 2021 он, боть XV (46), дэвтэр 19. т.229-239

Эрдэм шинжилгээний илтгэл

1. **Г.Билгүүдэй** «Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн “Монголын нууц товчоон”-ы эхийг орчин цагийн монгол хэлнээ орчуулсан цаг үе» гэх өгүүллийг бичиж Дорнод Их Сургуулиас зохион байгуулсан хуралд илтгэл болгон хэлэлцүүлэв.

2. **Г.Билгүүдэй** Инжаннашийн мэндэлсэн 180 жилийн ойг тэмдэглэх “Хоёрдугаар удаагийн Инжаннаши судлалын хурал”-д 2017 оны есдүгээр сарын 30-ны өдөр Шэньян /Мүгдэн/ хотод тавьсан илтгэлээ хэлэлцүүлэв.

3. **Г.Билгүүдэй** «“Монголын нууц товчоон” дахь аман уламжлалын зүйл бол авантекстийг дохиолох нь» өгүүллийг бичиж Монгол болон Өвөрмонголд хоёр ч эрдэм шинжилгээний хуралд илтгэл тавьж хэлэлцүүлэв.

4. **Д.Болормаа.** Судлал шүүмжийн тойм. -"Монголын орчин үеийн уран зохиол-соёлын шинэ өв" Монголын зохиолчдын байгууллага үссэний 90 жилийн ойд зориулсан эрдэм шинжилгээний хурал. 2019-01-07. Чингис зочид буудал. 3 давхрын хурлын танхим /Г.Билгүүдэй., Д.Цэвээндорж., Б.Хишигсүх нарын хамт/

5. **Д.Болормаа.** About the story “Temper of Ecologist wolf” (Based on story of writer B.Vaast) VIII. Uluslararasi Altay Topluluklari Sempozyumu 19-23. Ağustos 2019. /Эл аралык Алтай элдери симпозиуми VIII/. Кыргыз. Башкек-Чолпон-Ата, Ысык-Көл.

6. **Д.Болормаа.** “Дэнжийн намар” найраглалын зохиомж, урын тухай. МУСГЗ, зохиолч, яруу найрагч, орчуулагч, дипломат Л.Хуушааны мэндэлсний 90 жилийн ойд зориулсан “Зохиолчийн уран чадвар” эрдэм шинжилгээний бага хурал. Уб., Хүүхдийн төв номын сан. 2019.9.16

7. **Д.Болормаа.** С.Буяннэмэхийн нэгэн үлгэр-өгүүллэгийн дүрслэлийн онцлог. -“Дундговь судлал-2021” эрдэм шинжилгээний бага хурал. Дундговь аймаг 2021-10-29 /онлайн хэлбэрээр/

ТӨСӨЛТЭЙ ХОЛБООТОЙ 2020-2021 ОНД ХИЙСЭН БУСАД АЖЛУУД

- 2020.11.11. “Г.Билгүүдэй: «Монголын нууц товчоон»ы уг эх Монголоос олдсоой гэж хүсдэг” гэсэн гарчигтай ярилцлагыг сурвалжлагч Б.Должинжавт өгсөн нь: «Зууны мэдээ» сонины 2020.11.17-ны Мягмар №220(6445)-д «Г.Билгүүдэй: “Монголын нууц товчоо” 1240 онд зохиогдсон гэдэг нь худал» гэсэн нэрээр “Ярилцах цаг” буланд нийтлэгдэв.

- “«Монголын нууц товчоон»-ы уламжилж ирсэн гурван үе шат” үндсэн илтгэл. «Монголын нууц товчоон»-ы зохиогдсоны 780 жилийн ойд зориулан ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн, ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн, ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Чингис хааны өв, соёлын хүрээлэнгүүд хамтран «“Монголын нууц товчооны” судлал» Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлыг 2020.11.13-ны өдөр хийхээр товлосон боловч КОВИД-ын хөл хориогоор цуцлагдан хойшлогдсон.

- Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейн товч танилцуулгыг “6D” онлайн зураг авалтад зориулан бичив. /2021.10.16./ Гэр музейн 6 Ди онлайн зураг авалтад зориулсан товч танилцуулга.

- «Монголын нууц товчооны судлал» сэдэвт лекцийг 2021.11.27-нд Монгол хэл бичгийн багш, судлаачдын үндэсний холбооны хүсэлтээр онлайнаар хийв.

- «Монголын нууц товчооны судлал» сэдэвт лекцийг 2021.12.22-нд “Эрдмийн хишиг Эрдэмтний зөвлөгөө” хөтөлбөрийн хүрээнд Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Утга зохиолын судлалын салбарын эрхлэгч, доктор, профессор Г.Билгүүдэй уншив. Лекцийг онлайнаар шууд дамжуулан хүргэж, бичлэгийг Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Нүүр номын хуудаснаа тавьсан болно.

- 2021.12.28-ны өдөр «Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн монгол утга зохиол судлалд оруулсан хувь нэмэр» илтгэлийг – Шинэ цагийн шинжлэх ухааны ууган байгууллага Судар бичгийн хүрээлэн, Хэл зохиолын хүрээлэнгийн 100 жилийн ойн “Монгол хэл утга зохиол судлалын хөгжил, чиг хандлага” олон улсын эрдэм шинжилгээний хуралд хэлэлцүүлээ.

ДУГНЭЛТ

“Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа”. Товч хураангуй нэр нь: “Авантекст үзэгдлийн судалгаа”. Тус суурь судалгааны сэдэвт ажил нь 2019-2021 онд хийж гүйцэтгэх график төлөвлөгөөнийхөө дагуу ажлаа гүйцэтгэж эцсийн үр дүнгийн даалгавраа хугацаанд нь биелүүлж ажиллав. Үр дүнгийн даалгаварт:

1. “Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа” гэсэн судалгааны ном хэвлэгдэн гарна.
2. “Аман уламжлал ба “Монголын нууц товчоон” гэсэн судалгааны ном хэвлэгдэн гарна.
3. Эрдэм шинжилгээний 3 өгүүлэл хэвлэнэ.
4. Мэргэжлийн судлаачдыг оролцуулсан эрдэм шинжилгээний хурал, ярилцлага, семинар хийнэ.
5. Төслийн үр дүнг нэгтгэн эцсийн тайлан бичнэ

хэмээн тусгасан төлөвлөгөөт ажлаа бүрэн биелүүлсэн болно. Үүнд судалгааны ажлын эцсийн үр дүнгээр:

1. **«Монголчуудын түүхэн зохиол “Монголын нууц товчоон”-ы авантекст үзэгдлийн судалгаа»** ганц сэдэвт зохиолын хэвлэлийн эхийг бэлтгэн хэвлэлд шилжүүлэхэд бэлэн болгов.
2. “Аман уламжлал ба “Монголын нууц товчоон” гэсэн судалгааны ном хэвлэгдэн гарна гэсэн даалгаврыг хугацаанд биелүүлж 2020 оны эцэст Гаадамбын Билгүүдэй **“Монголчуудын аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоо»** 16,1 х.х. номыг “Жиком пресс” ХХК-д ISBN978-9919-24-056-1 авч хэвлэн гаргав.
3. Мөн энэ сэдвийн хүрээнд 3 өгүүлэл бичиж хэвлүүлэх байсан ч төсөлд хамрагдсан эрдэм шинжилгээний ажилтнууд нийт 17 өгүүлэл, 7 илтгэл бичиж хэвлүүлжээ.
4. Мэргэжлийн судлаачдыг оролцуулсан эрдэм шинжилгээний хурлыг 2019, 2020 онд хийхээр төлөвлөж байсан ч дэлхий нийтийг хамарсан цар тахал КОВИД-19 цар тахлын улмаас хойшлогдон, 2020 оны «Монголын нууц товчоон»-ы 780 жилийн ойд зориулан олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлыг 2020 оны 11 дүгээр сарын 13-ны өдөр товлосон байсан ч УОК-ын хатуу хөл хорио тогтоох шийдвэрээр бас л хойшлогдон цуцлагдсан билээ. Гэвч энэ хуралд оролцох ёстой байсан эрдэмтдийн эрдэм шинжилгээний илтгэлийн эмхэтгэлийн **«Монголын нууц товчооны судлал»** гэх нэртэй 456 хуудас бүхий том номыг 2021 оны тавдугаар сард Чингис хааны өв, соёлын хүрээлэнгээс эрхлэн гаргав. Уг эмхэтгэлд төслийн удирдагчийн “Монголын нууц товчоон”-ы эхийн уламжилж ирсэн гурван үе шат” нэрт илтгэл орж хэвлэгдэв. Мөн энэ хуралд зориулан ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгээс «Монголын нууц товчоон» судлалаар тус хүрээлэнгийн /ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн/ ахмад судлаачид болон эдүгээ ажиллаж

буй эрдэмтэн судлаачдын бичиж туурвисан 40 гаруй эрдэм шинжилгээний өгүүллийг эмхэтгэж, “Монголын нууц товчоон” зохиогдсоны 780 жилийн түүхэн ой, Монгол улсын Судар бичгийн хүрээлэн байгуулагдсаны 100 жилийн тэгш дүүрэн их ой, Монгол Улсын ШУА-ийн 60 жилийн ойд зориулан **“Монголын нууц товчоон судлалын өгүүллийн түүвэр”** гэсэн номыг хэвлүүлэв.

5. “Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа” суурь судалгааны ажлын явцын болон гүйцэтгэлийн тайланг график төлөвлөгөөний дагуу бичиж, зохих байгууллагуудад хүргэж ажиллав. Нэг үгээр хэлбэл суурь судалгааны сэдэвт ажилд төлөвлөсөн ажлаа бүрэн биелүүлсэн гэж үзэж байна.

“Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа” суурь судалгааны сэдэвт ажлаар “Монголын нууц товчоо” болон монголчуудын туурвисан түүхэн утга зохиолууд, түүний утга соёлын туурвил зүй, уран сайхны ерөнхий онцлог, түүхэн хөгжлийн асуудлыг аман бичгийн орчин, нийгэм, соёл, гоо зүйн орчин болон уран сайхны язгуур уламжлалтай шүтэлцүүлэн холбож тодорхойлох юм. Энэ нь манай төслийн хамгийн шинэлэг тал болох бөгөөд урьд өмнө ийм судалгаа харахан хийгдэж байсангүй.

Өнөөгийн Монгол орны нийгмийн харилцаа, хэв маяг нь оюун санааны бүхий л хүрээнд томоохон өөрчлөлт хийхийг шаардаж, шийдэх хэрэгтэй олон асуудал дэвшүүлсээр байна. Монгол аман ба бичгийн зохиол судлалын хүрээнд гэхэд л монгол утга соёлын жинхэнэ мөн чанар, сэтгэлгээний уламжлал суурь нь ямар хүчин зүйл байсан, уламжлал шинэчлэлийн залгамж холбоо, ялгаа зааг, хөгжлийн төвшин нь ямар байгааг судалж, бодит жишээ баримтаар нотлон үзүүлсэн, онол хэрэглээний хэрэгцээг тэгш хангасан бүтээл хэрэгцээ болсоор байна. Чухам энэ шаардлагыг биелүүлэхэд эл сэдэвт ажил чиглэж байгаа юм.

Нийгмийн тогтолцоо шинэчлэгдэн, Монгол орон дэлхий дахины түгээмэл хөгжлийн замд орж, урлаг, уран зохиол, утга соёлын зүйл нь нийгэм, уран сайхан, гоо зүй, танин мэдэхүйн зүй ёсны жам хуулиараа бие даан хөгжих бололцоо нээгдсэн байна. Тийм ч учраас эдүгээ урлаг, уран зохиол, утга зохиолын онол, гоозүй, түүх, гүн ухаантайгаа ихэд ойртон нягтрах үйл явц илт ажиглагдаж байгаа бөгөөд урд өмнө нь харьцангуй тусдаа оршин байсан мэдлэг ухааны дээрх салбарууд нэгдэн нийлж, дундаасаа мэдлэг оюуны шинэ шинэ салбарыг ч үүсгэх болов. Ийм нөхцөлд аман зохиол, уран зохиол, утга соёл, эдгээрийн онол туурвил зүй, уран сайхан нийгэм гоо зүйн сэтгэлгээ, түүний үгээр илэрсэн дүрслэл, эд бүгд цөм нийлж байж сая бүрэн ойлгогдох бүтээл болон хувирч байгаа үзэгдлийг бидний гүйцэтгэсэн **“Монголчуудын түүхэн утга зохиолын сурвалж бичгүүд дэх авантекст үзэгдлийн судалгаа”** сэдэвт төсөл нь биелүүлж чадсан гэж дүгнэж байна.

Тайлан бичсэн төслийн удирдагч

/Г.Билгүүдэй/

ХАВСРАЛТ

1. Г.БИЛГҮҮДЭЙ - «МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН» ДАХЬ АМАН УЛАМЖЛАЛЫН ЗҮЙЛ АВАНТЕКСТИЙГ ДОХИОЛОХ НЬ

Агуулгын товч: «Монголын нууц товчоон»-ы аман уламжлалын зүйл бол уг дурсгалт бичгийг гоц гойд дахин давтагдашгүй болоход нөлөөлсөн гол хүчин зүйл билээ. Бидэнд мэдэгдэж буй «Монголын нууц товчоон»-ы уг эхээс өмнө нь ямар ямар аман уламжлалын зүйлс байсан бэ гэдэг асуултад хариу олох эрэлд гарч 1999 онд “Аман уламжлал ба МНТ” хэмээх эрдмийн ажлыг бичсэн юм. Уг ажилд МНТ-ы өмнөх уламжлал гэдэгт монголчуудын *домог-үлгэр, баатарлаг тууль, аман түүх* гэх гурван уламжлалыг тодруулан онцлон авч үзсэн юм. Барууны авантекст гэх нэр томъёоны утга учир, дорнын туурвил зүйд хэрэглэгдэж буй “таалал, таалалт” гэх хоёр ойлголт өрнийн “авантекст”, “текст” гэх хоёр нэртэй холбогдож болох ижил төстэй шинжийн тухай өгүүлж, үүнийхээ жишээ баримтыг «Монголын нууц товчоон», Рашид-ад-Дины «Судрын чуулган», Лувсанданзаны “Алтан товч”, монголын эртний “Эрхий мэргэн” домог-үлгэрээс эрэлхийлжээ.

Түлхүүр үг: аман уламжлалын зүйл, авантекст, таалал, текст, таалалт, дохиолох

Намеки авантекста в устных традициях в «Тайной истории Монголов»

Краткое содержание. Главный фактор феноменальности и неповторимости «Тайной Истории Монголов» был устная традиция передачи исторических знаний. В поисках ответа на вопрос какие устные традиции существовали ещё до составления оригинального текста «Тайной Истории Монголов» была написана в 1999 году научная работа «Устная традиция и «Тайная История Монголов». В данной работе автор особо рассматривал разновидности устной традиции монголов такие как традиции *мифа, эпоса и устной истории*. В статье впервые ставится вопрос соответствия терминов “авантекст, текст” и “таалал, таалалт” из «Кавьядарши». В доказательство приводятся примеры из «Тайной Истории Монголов», «Сборника летописей» Рашид-ад-Дина, «Алтан тобчи» Лувсанданзана, древнемонгольского мифа «Эрхий мэргэн».

Ключевые слова: устные традиции сказа, авантекст, таалал, текст, таалалт, намеки

«МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН» ДАХЬ АМАН УЛАМЖЛАЛЫН ЗҮЙЛ АВАНТЕКСТИЙГ ДОХИОЛОХ НЬ

«Монголын нууц товчоон»-ы аман уламжлал юу байв гэдэг асуултад хариулахыг хичээж олон жил болов. Бидэнд мэдэгдэж буй «Монголын нууц товчоон»-ы уг эх, бичвэр ер нь хаанаас юунаас бий болов гэдгийг эргэцүүлэн бодсоор энэхүү илтгэлийг хэлэлцүүлэгч миний бие 1999 онд «Аман уламжлал ба Монголын Нууц Товчоон» хэмээх эрдмийн ажлыг бичсэн. Уг ажилд МНТ-ы өмнөх уламжлал гэдэгт монголчуудын *домог-үлгэр, баатарлаг тууль, аман түүх* гэх гурван уламжлалыг тодруулан онцлон авч үзсэн юм.

Тухайн үед миний бие «Монголын нууц товчоон»-ы өвөрмөц шинжийн тухайд: “Номын шарласан хуудаснаас, галиг үсгийн давхар бүрхүүлийн цаанаас ч “тал нутгийн үнэрийг” үнэрлүүлэн таниулаад байдаг чанар нь чухам юунд оришиж байна вэ? Чухам үүнд л хариулахыг бид хичээх болно”¹⁶⁹ гэж бичиж байсан маань чухамдаа «Монголын нууц товчоон»-ы дотроос өмнөх үеийн аман уламжлалын зүйлсийн эрэл хайгуул хийж байсан хэрэг юм. Энд дурдан буй “өмнөх үеийн аман уламжлалын зүйлс” гэсэн баахан эв хавгүй нуршуу санааг өрнөдийн аман зохиол судлалд авантекст гэх нэр томъёогоор тэмдэглэдэг байна.

Авантекст (фр. *l'avant-texte* «дотекст, прототекст//эхийн өмнөх, өвөг эх») гэх нэр томъёог өнгөцхөн харвал цэрэг дайны урлагт хэрэглэгддэг авангард (фр. *avant-garde*, дословно: «*avant*» — впереди /өмнөх/; «*garde*» — стража /харуул/) гэх үгтэй төстэй, тийм л аргаар үүссэн үг гэлтэй. Иймээс *авангард* гэдгийг монгол цэргийн ухаанд *толгойн сэргийлэх анги /харуул/* гэх мэтээр орчуулан ярьдаг.

«Монголын нууц товчоон»-ы 37 дугаар зүйлд “*Гэр-тур-ийан хүрээд ах-а нар, дэгү нар хэлэлдэж морилаба. Мөн Бодончар-и алгинчи хагулгаба*”¹⁷⁰ гэж гарч байгаа нь ах дүү нар хэлэлцэж тохиролцоод дорой иргэнд морилохдоо дүү Боданчарыг “*алгинчи хуулгав*” гэсэн нь авангард болгон довтолгов гэсэн үг болно.

Иймээс энэ авантекст гэх үгийн “аван” гэх угтварыг *өмнөх* юм уу эсвэл *өвөг*, “текст” гэх төгсгөл хэсгийг *эх* юм уу эсвэл *бичвэр* гэж орчуулбал дээрх нэр томъёо нь “*өмнөх эх - өмнөх бичвэр*”, “*түрүү эх - түрүү бичвэр*”, “*өвөг эх - өвөг бичвэр*” “*түрүүч эх – түрүүч бичвэр*” гэх мэтээр хөрвүүлэн авч болох ч эд бүгд үгчилсэн махчилсан болхи толхи орчуулга төдий л зүйл болно. Гэтэл энэ авантекст гэх нэр томъёог 1972 онд францын эрдэмтэн Ж.Белмен-Ноэл гэгч “генетикийн шүүмжлэл”-д анх авч хэрэглэсэн ажээ. Францын “генетикийн шүүмжлэл”-д уг нэр томъёог дараах байдлаар тодорхойлж байна.

Авантекст гэж юуг хэлэх вэ?

“Авантекст” гэх нэр томъёо нь “генетикийн шүүмжлэл”-д бүрэн гүйцэд бичиж дууссан бүтээл гарахын өмнөх хэрэглэгдэхүүний бүхий л цогсосыг тэмдэглэдэг нэр байжээ. Энэ нь тухайн бүтээл төрөхөд хүргэсэн олон янзын хувилбар, хар цагаан ноорог, зураглал, төлөвлөгөө гээд тухайн зохиол бүтээлийн “генетик баримтын хавтас” мэт зүйл гэж ойлгодог байна. Аль эсвэл тухайн бүтээлийн утга бүрэлдсэн үйл явцыг илрүүлэн гаргахад тухайн досье буюу баримтын цуглуулгаас шүүн гаргаж ирсэн оюун дүгнэлтийн байгууламжийг хэлдэг байжээ¹⁷¹. (6, 2001, 2)

Өрнө дахинд саяхнаас хэрэглэгдэх болсон авантекст гэх нэр томъёоны тодорхойлолтыг санагдуулам зүйлийг дорно дахинд аль эрт цагт, дээр үеэс, үүнийг өчүүхэн тодруулбал эртний Энэтхэгийн Дандины зохиолд тохиолдож байна.

Таалал гэж юуг хэлэх вэ?

¹⁶⁹ Гаадамын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон»*. УБ., 2000. 29 дүгээр тал

¹⁷⁰ *Монголын нууц товчоо*. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990, 14 дүгээр тал.

¹⁷¹ Авантекстийн үзэл баримтлалын талаар: Ж.-Б.Ноэль. Воссоздать рукопись, описать черновики, составить авантекст // Генетическая критика во Франции. Антология. Отв. ред. А.Д. Михайлов. Вст. ст. и словарь Е.Е. Дмитриевой. М., 1999, с. 98-114. гэдэг номноос үзнэ үү.

Энэ нь дорно дахины, тухайлбал, эртний Энэтхэгийн туурвил зүйн онолч Дандины «Зохист аялгууны толь»-ийн утгын 35 чимгийн сүүлийн буюу 35 дахь чимэг болох “Таалалт чимэг” хэмээхийн доторх “*Зохист аялгуучны сэтгэснийг таалал хэмээн хэлмүй*” гэдэгтэй ихээхэн ижилхэн санаа болно. «Зохист аялгууны толь»-ийн Таалалт чимэгийн тодорхойлт болон түүний тайлбарыг үзвэл:

«**ТААЛАЛТЫН ЧИМЭГ** (ca: bhavikam, тө: dgons pa can gyi rgyan) нь зохист аялгуучин анх зохиол бүтээл туурвиж эхэлснээс бүрэн төгсөх хүртэл юу өгүүлэхээр сэдэж санаж хадгалж бодсон тэр бодлын илэрцийг “*Таалалтын чимэг*” хэмээн нэрлэжээ. Дандин:

363. Зохист аялгуучны сэтгэснийг *таалал* хэмээн хэлмүй
Зохист аялгуу бүтэх инар алин оршсон
Чимгийн орноо буй эрдэмтэн
Түүнийг *таалалт* хэмээн өгүүлмүй

Энд *таалал*, *таалалт* хэмээх хоёр ойлголт байна. Зохист аялгуучин тэрбээр өгүүлэгдэхүүн түүнийг өгүүлэх ёс, зохист аялгууны чимэг аль байдлаар өгүүлэхийг хүссэн бодол буюу санааны үргэлжлэл түүнийг “*таалал*” хэмээж байна. Өөрөөр хэлбэл, таалал хэмээхийг нь бодол, санаа, онгод, хөглөл, төлөвлөгөө ч гэж хэлж болно»¹⁷².

Одоо бид авантекст, текст, таалал, таалалтыг гэрчлэн харуулах зарим нэг жишээ баримтыг гаргаж ярья.

«Монголын нууц товчоон»-ы эх дотор авантекст-ийн дохио тэмдэг болсон зарим нэг зүйл байна. Жишээлбэл, «Монголын нууц товчоон»-ы 52, 57 дугаар зүйлд монголчууд хаанаа хэрхэн сонгон өргөмжилдөг байсныг өгүүлсэн хоёр хэсэг байна.

Эхнийх нь 52 дугаар зүйлд:

52. Хамаг Монголыг Хабул хаан мэдэн аба. Хабул хааны хойно Хабул хааны үгээр долоон хөвгүүдээ бөгөөтөл Сэнгүн бэлгийн хөвгүүн Амбагай хамаг Монголыг мэдэн аба. (5, 1990, 17)

гэсэн бол хоёр дахь нь 57 дугаар зүйлд:

57. Амбагай хааны Хадаан, Хотала хоёрыг нэрийдэж илгээснээр хамаг монгол тайчууд Ононы Хорхоног жубурт хурж Хоталыг хаан болгов. ... (5, 1990, 19-20)

гэжээ. Энэ бол «Монголын нууц товчоон»-ы эхэд орсон таалалтын буюу текстийн жишээ. Энд монголчууд хаан болох хүнээ хэлэлцэж, өмнөх хааны гэрээс захиасын дагуу сонгон өргөмжилдөг тухай өгүүлжээ. Ийм цуглаан дээр хүмүүс юу ярьж хэлэлцсэнийг «Монголын нууц товчоон»-д дэлгэрэнгүй бичсэнгүй. Өөрөөр хэлбэл таалал буюу авантекст нь мэдэгдэхгүй байна гэсэн үг.

Хамаг монголыг эхлээд Хабул, дараа нь Амбагай мэдэн байсан, эцэст нь Амбагай хааны Хадаан, Хотала хоёрыг нэрийдэж илгээснээр хамаг монгол тайчууд Ононы Хорхоног жубурт хурж Хоталыг хаан болгов гэсэн нь хэн хэн монголын

---

¹⁷² Дандины “*Зохист аялгууны толь*”-ийн гол нэр утгын тайлбар. Зохиогчид: Д.Сумъяа, Б.Няммягмар, П.Ням-Очир, Ж.Ерөөлт, Б.Лхагважав. Редактор С.Байгалсайхан, Уб., 2017. 346х. ISBN 978-99978-52-33-5 / “Соёмбо принтинг” ХХК-д хэвлэв/

хаан болов гэдэг сонгуулийн үр дүнг мэдээлжээ. Харин монголчууд хурж хаанаа сонгохдоо хэрхэн хэлэлцэж чухам юу гэж ярьдаг хэлэлцдэг байсныг гэрчлэх баримт буюу тааллын буюу авантекстийг бид Рашид-ад-Дины номоос мэдэж болж байна.

Харин Рашид-ад-Дины «Судрын чуулган»-д Тайчиуд нь дотроо эв нэгдэлгүй байснаас хаанаа сонгож чадахгүй удсан гээд:

“Урнат аймгийн Кукдай, Матугин, Төмөр-Юрах мэт ахуй амьдралын асар их туршилагатай өвгөд ятган хэлсээр авч тэдний үгийг ухан ойлгож хүлээн авсангүй.

Энэ Кукдайн гэрт Тудагийн хүү Тогорилын эхнэр Харилун нэртэд сайн сайхан сургаалын үгийг хэлж өгөөд “Хамбакай хан арван хөвгүүнтэй болж, үүнд бүх нөхөд баясан “Хааны засаг эдний овогт үлдэх нь” хэмээн ярьдаг байлаа. Одоо тэгвэл [тэдний хооронд] үүссэн хэрүүл хагаралаас хааны эрх засаг чинь гараас чинь мултран одох нь байна”¹⁷³ гэж цэцдийн нэгний хэлсэн үгийг Харилун гэртээ эргэж ирээд нөхөр Тогорилд дамжуулан хэлэв.

Рашид-ад-Дины үгээр бол Тайчиудын хэрүүл хагаралыг болиулах гэж Кукдай, Матугин, Төмөрзүрх тэргүүтэн олон цэцэд ятгасан үгийг хэлсэн ч тэдний үгийг ухан ойлгож хүлээн авахгүй байжээ.

Ийм таалал буюу авантекстийн өөр нэг жишээ Лувсанданзаны «Алтан товч»-ид хадгалагдан үлджээ. Лувсанданзаны «Алтан товч»-ид *“Амгай хааны арван хөвгүүн сонс!”* гэж эхлэх Хүдэй цэцний хэлсэн үг тэмдэглэгдэн уламжилжээ.

Дээрх Лу. «Алтан товчоос» хэсэглэн авсан Хүдэй сэцний үгийг шүлгийн хэлбэрт оруулан харвал дараах мэт байна.

Хүдэй сэцэн өгүүллрүүн:

Та Амгай хааныг арван хөвгүүн сонс!

Адархат уулыг авлам та,

Аргаль угалзыг алам та,

Аргаль угалзын махыг хувиан хуваалцахаас улам.

Алалдан тэсгэлдэн хагацам та.

Будант уулыг авлам та.

Буга согоог алам та.

Бугын махыг хувиан хуваалцахаас улам.

Бутралдан тэсгэлдэн хагацам та.

Чулуут цөлийг авлам та.

Чихтэй зээрийг алам та.

Чихтэй зээрийн махыг хувиан хуваалцахаас улам.

Чавчилалдан гөвшилдэн хагацам та.

гэж Амгай хааны арван хөвгүүд олзоо хуваалдах гэж чавчилдан гөвшилдөн хагацдаг тухай өгүүлээд Хабул хааны долоон хөвгүүдийн эв найртайг харьцуулан ингэж шүлэглэсэн байна.

Тэр Хабул хааны долоон хөвгүүдийн ая явдал нь ийм буюу.

Гурвихан газрыг авлам тэд.

Гулрайхан янзагыг авлам тэд

¹⁷³ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. I. кн. I. М.-Л., 1952, стр. 182.

*Гулрайхан янзагын махыг
 Хувилан хуваан авахдаа
 Хуримлалдан тахияа гээд
 Хутагт буянт болтугай хэмээж тархалдам тэд.
 Хүдэт уулыг авлам тэд.
 Хүдэр гөрөөсийг алам тэд.
 Хүдэр гөрөөсний махыг хувилан хуваан авахдаа.
 Хүндлэлдэн дайралдъя хэмээж
 Хүсэх мэт сайхан үгээ өгүүлэлдээд тархалдам тэд.
 Давалгаат голыг авлам тэд.
 Туулай хяргуулыг алам тэд.
 Туулай хяргуулын махыг хувилан хувааж авахдаа
 Тахилдан хүндлэлдэе хэмээж,
 Таалалдахуй мэт сайхан үгээ өгүүлэлдээд тархалдам тэд.
 Та Амагай хааны арван хөвгүүд авир зан тань муу.
 Аху албат харцас болох та.
 Тэд Хабул хааны долоон хөвгүүд эе эвтэйн хүчинд
 Хамгийн хаан улсын эзэн болмуй зэ.
 Та намайг муу өтөг өвгөнийг хэлэв гэж бүү аймс.
 Та ах дүү нар амралдан сайхан явагтун та
 хэмээн өгүүлсэн ажгуу. (4, 1990, 116-12а).*

Ш. Гаадамба 1961 онд орос хэлээр бичиж эрдмийн зэрэг хамгаалсан «Сокровенное сказание монголов как памятник художественной литературы (XIII в.)» /«Монголын нууц товчоо» бол /XIII зууны/ монголын уран зохиолын дурсгалт бичиг мөн/ хэмээх ажлынхаа гуравдугаар бүлгийг “Нууц товчооны” уламжлалд зориулжээ. «Монголын нууц товчоон»-ы уламжлалыг хадгалсан түүхэн домгууд туульсын өнгө аястай, монголчуудын үндэс угсаагаа ухамсарласан, монголчуудыг эв нэгдэлтэй байлгах санааг халуун дотноор уриалсан, Монголын нэгдсэн улсыг байгуулахад хүчирхэг эзний гагц жолоонд орохын чухлыг ятгасан, овог аймгийн хоорондын самуун дайсагналыг жигшин эсэргүүцсэн байдгаараа нэг чиг урсгалын гэж болох зохиолууд байдаг билээ.

«Тэр үед монгол овог аймгууд эв нэгдэлтэй байх санаа нь хамгийн их дэлгэрсэн гэдгийг энэ бүхэн харуулж байна. Энэ үүднээс Хүдэй буюу эсвэл Матугун сэцний хэлсэн үг онцгой сонирхолтой юм. «Алтан товчийн» Хүдэй-сэчэн болоод Мүтүгүн (аль эсвэл «Судрын чуулганы» доторхи Матугун-сэчэн) хоёр бол нэг хүн гэж Ц. Дамдинсүрэн итгэлтэй хэлж байсан. Гэвч бид Рашид-ад-Дины номоос: “Урнат аймгийн Кукдай, Матугин, Төмөр-Урах мэт ахуй амьдралын асар их туршлагатай өвгөд ятган хэлсээр авч тэдний үгийг ухан ойлгож хүлээн авсангүй.

Энэ Кукдайн гэрт Тудагийн хүү Тогорилын эхнэр Харилун нэртэд сайн сайхан сургаалын үгийг хэлж өгөөд “Хамбакай хан арван хөвгүүнтэй болж, үүнд бүх нөхөд баясан “Хааны засаг эдний овогт үлдэх нь” хэмээн ярьдаг байлаа. Одоо тэгвэл

[тэдний хооронд] үүссэн хэрүүл хагаралаас хааны эрх засаг чинь гараас чинь мултран одох нь байна”¹⁷⁴ гэж бичсэнийг уншиж болно.

Тэгээд Ш. Гаадамба үүнээс үндэслэн: “Тэгэхлээр «Алтан товч» дахь Хүдэй сэцэн нь Матугун сэцэнтэй биш, харин Кукдайтай /Рашид-ад-Диныхаар/ адилтгаж болох бөгөөд тэрээр үнэхээр Амбагай ханы арван хөвгүүдийн талаар үг хэлж байжээ» (2, 2009, с.119) гэж бичжээ. Үүнээс үзвэл Хүдэй-сэцэн, Мэтүгүн /Матукун/-сэцэн хоёр нь нэг хүн байсан гэж үзэх үндэсгүй мэт.

Рашид-ад Дины «Судрын чуулган»-нд гарах Матукун ямар нөхцөлд ямар үг хэлснийг мэдэхийн тулд бид «Судрын чуулган»-ы энэ хэсгийг бүхэл хам сэдвээр авч үзэхийг хичээе.

Шүлэг

“Самын хөвгүүн Дастан [нэрт] орчлонгийн морьтон байх”

Тэрээр толгойг[оо] урхинд дэмий урхилуулахгүй нэгэн”

Хамбакай-хааны [эцэслэсний] хойно

тайжууд аймаг хэрхэн зөвлөлдсөн тухай өгүүллэг.

Татар аймаг дээр дурдсан шалтгаанаар *Хамбакай хааныг барьж* Алтан хаанд хүргэсэнд тэрээр түүнийг *алав*. Хэсэг хугацаа өнгөрсөний дараа түүний төрөл садан, хөвгүүд ба тайчууд [аймгийн] эрхтнүүд [45] цугларан хуралдаад их ор суух хэн нэгнийг сонгох гэв. Тэд хурал зөвлөлдөөнд хэсэг хугацааг өнгөрүүлсэн хэдий ч хэнийг сонгох вэ гэдэг дээр тогтож чадсангүй. Кадан-тайши Куи-кэхэрт бууж байгаад хэрээд /*кэраит*/ аймгийн эзэн Он ханы ах Гүр ханд очив. Гүр хан энэ үед Кука-басед нутаглаж байсан тул тэд [хамтдаа] тэнд арав хонов. [Гэртээ] харихаар хөдлөх үед Гүр-ханы буурч нар дарстай ваар авчирч, [тэдэнд] аягалав. Кадан-тайши өөрийн нөхөр бүрт нэг нэг балгийг уулгасны дараа үлдсэнийг [өөрөө] уужээ. Нөхөд нь огиж бөөлжсөн тул [уусан] нь тэдэнд үйлчилсэнгүй. Кадан-тайши огиж бөөлжөөгүй тул “Үдийн хоолонд надад хор өгсөн бололтой!” гэж хэлжээ. Тэгээд өвчин олж өвдөөд хавар нь нас барав. Намар болоход тэд бас нэгэн өдөр цуглараад [эзнээ сонгохоор болов]. Тэдний үелид ах дүү болох бөгөөд аймгийн удирдагч ахлагч явсан Тудур-билгэ (Түдүгүр-билигт) “Энэ тухай чи юу хэлэхээр байна вэ? Хэн эзэн болвол зохих вэ?” гэгцгээжээ. Тудур-билгэ: “Таргутаи-Кирилтукээр хэлүүлье” гэв. Таргутаи-Кирилтук үелид ах дүү нарын нэг, Адала-ханы хөвгүүн ажгуу. Таргутаи бас: “Би юу хэмээж чадах вэ! Матукун сэцэнээр хэлүүлье” гэжээ. Матукун сэцэн хэлсэн нь: **«Би юу хэлэх вэ?! Би болжмор мэт урхи уруу үсрэн орж хөлөө урхилуулахгүй. Үхэр хараацай харгай модны оройгоор дүүлэн нисээд урхинд орохгүйдэг. Над мэтийн доорд харц хүн үг хэлэх ямар эрхтэй билээ. Ихэс дээдэс цэцэн билгээ гаргаж хэлбэл харц бид хоёр эх хөхдөг тэлээ унага шиг тарган цатгалан байж, зав чөлөөтэй сайхан аж төрөхсөн. Хэрэв та бүгд бие биентэйгээ нэгдэж чадваас та бүгдийн**

¹⁷⁴ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т.І. кн. І. М.-Л., 1952, стр. 182.

хэрэг, хүмүүс та нарын хүслээр байх болно. Та бүхэн хэрэв эс нэгдвээс дотоодын аливаа хямрал хагарал, салан задгай байдал улсы чинь хэрэгт оролцох замаа олно» гэв. Ингээд энэ талаар баахан шүлэглэн ярих зүйр цэцэн үг, сургаал үг зэргийг холин урсгаж байгаад уйлж хурлаасаа гарч одов». Энэ хуралд /мажлис/ хэнээ ч эзэн хэмээн тогтож чадсангүй.

Сүүлд тэд чухам ямар тогтоол гаргасан гэдгийг бат ноттой мэдэж чадаагүй боловч Есүгэй бахадур залуугаараа нас барсанд тайчуудын олон аймгууд Чингис хааныг эсэргүүцэн босов. Тэдгээр эсэргүүцэгдсийн түрүү нэг нь Адал ханы хөвгүүн Таргутаи Кирилтук, дараа нь Тудай, бас Курил-бахадур, Анку-Хакучу нар болон бусад эрхтнүүдийн тухай [доор] өгүүлэх болно. [Эдгээрийн дотор] хамгийн түрүү дурдагдсан нь Таргутаи-Кирилтук юм. Үүнээс үзэхүүл аймгийн ахлагчийн ор ба эрхийг лав түүнд олгосон байх ёстой. Гэхдээ түүний ач [46] Хотала хаан нас барсны дараа Чингис хааны эцэг, Бартан-бахадурын хөвгүүн Есүгэй-бахадур ноёрхох болсон нь итгэлтэй хэрэг юм. Кабул-ханы Бартан-бахадураас гадна бусад хөвгүүдийн тухай өгүүллэгүүд олон боловч энэхүү ойлбор бичигт [тэд] үүгээр хязгаарлаж, Бартан-бахадурын тухай түүний үр хүүхдийн тухай тусгайлан өгүүлэх болно.

Эндээс бид Матукун сэцэн Тайчуудын хуралд юу хэлснийг тодорхой мэдэж болж байна. Матукун сэцэн Амбагай хааны хөвгүүдээс хэн нь хан ор суух вэ гэдэг дээр “хөл нь урхинд орчих болов уу” хэмээн эмээж байж үгээ хэлсэн нь харагдаж байна. Нөгөө талаар Матукун сэцний үгийг тайчууд аймгийн хоорондоо хагаралтай зонхилогч нар хүлээж авахгүй байсанд сэтгэл нь урамгүй болж хурлаас уйлсаар гарч одсон тухай тодорхой өгүүлжээ.

Үүнээс үзэхэд Хүдэй цэцэн /Хөхдэй – Судрын чуулганд/, Матукун цэцэн хоёр бол тус тусдаа хүмүүс байсан бололтой. Гэвч эдгээр цэцдийн үгийн утга хэлсэн санаа нь хамаг монголчуудыг эв санаа нэгдэлтэй байхыг сануулан хэлсэн утгад зангилагдаж байна. Эдгээр цэцдийн хэлсэн үг бол бидний сонирхон судлаж буй авантекст буюу түрүүч эхийн шилдэг содон жишээ мөн бөгөөд энэ шүлэглэсэн үг ч азаар хожуу үеийн түүхэн зохиол «Алтан товч», монголчуудын аман хууч ярианы цуглуулга гэмээр персийн түүхчийн «Судрын чуулган»-д тэмдэглэгдэн бидний үед уламжилжээ.

«Монголын нууц товчоон»-ы 254 дугаар зүйлд Чингис хааны ууган хөвгүүн Зочийн үгэнд:

*Онтудцачу чим-а-да гартабасу эрхэй-ийэн огтолжу огорсугай,
абалдужу чим-а-да илагдабасу унагсан гажар-ача бү боссугай.*

*Хан эчигэ-ийн зарлиг мэдэтүгэй гэмэбэ*¹⁷⁵

/Харвалцаад чамд гартвал эрхийгээ огтолж хаясугай!

Барилдаад чамд ялагдвал унасан газраас бүү боссугай!

¹⁷⁵ Монголын нууц товчоо. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990, 185 дугаар тал.

Хан эцгийн зарлиг мэдтүгэй! //

Энэ бол Чингис хааны хөвгүүдийн ах “Зочи босоод Цагадайн энгэрээс шүүрэн барьж өгүүлрүүн: “Хаан эцэг намайг гадуурхаж үзээгүй байхад чи намайг яагаад ялгаж /225-226/ байна? Чи надаас ямар эрдэм чадлаар илүү вэ? Чи ганц догшин омгоороо илүү биз. Харвалцаад чамд гартвал эрхийгээ огтолж хаясугай! Барилдаад чамд ялагдвал унасан газраас бүү боссугай! Хан эцгийн зарлиг мэдтүгэй!” гэв.

Энэ Зочийн хэлсэн үгнээс “эрхийгээ огтолж огорсугай” гэх “таалалт” болох бөгөөд үүний “таалал” нь /барууны ойлголтоор авантекст нь/ тэгвэл юу болох вэ гэдэг асуулт тавигдвал тэр нь монголын Эрхий мэргэний домог үлгэрт гарах Эрхий мэргэний андгай тангаргийн үгэндээ хүрч чадаагүйн улмаас “эрхийгээ огтлоод, эр хүнээ байгаад, хар ус уухгүй, хагд өвс идэхгүй, харанхуй нүхэнд амьдарна”¹⁷⁶ гээд тарвага болж хувирсан гэх домог-үлгэрийн баатрын үгтэй шууд холбогдоно.

Энд бас нэгэн зүйл сонирхолтой бодол төрж байна. Чингис хааны хөвгүүдийн ахмад Зочи /ихэнхдээ Зүчи гэж таашаа бичлэг, дуудлагаар алдаршсан/ нь хөдөө хээр төрсөн тул гэртээ зочны ёсоор хүрч очсон гэж түүнд Зочи гэх нэр өгсөн гэж Рашид-ад-Дин бичсэн нь бий. Харин түүний үгэнд дүү Цагадайг өөрөөсөө юугаар илүү юм бэ? Догшин омогтойгоороо л илүү биз. Харвалцаад чамд гартвал “эрхийгээ огтолж огорсугай...” гэх үг гарч байна. Зөвхөн энэ жишээнээс харахад л Зочи бол Эрхий мэргэний тухай домог-үлгэрийг мэдэх жинхэнэ монгол хүн байсан гэж хэлж болж байна.

“Бөртэ чоно” гэдэг роман бичиж Зүчи бүх насаараа Бөртэ чонын удам угсаа гэдгээ батлахын төлөө насан турш явсан гэх утга бүхий «Бөртэ чоно» романыг Япон зохиолч Иноуэ Ясүши бичсэнийг санаж байна.

---

¹⁷⁶ Хүрэлшаа. Монгол домгийн соёл судлал. УБ., 2017.95-р т.:

НОМ ЗҮЙ

1. Гаадамбын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон»*. УБ., 2000. 29 дүгээр тал
2. Гаадамба Шанджмятавын, *«Сокровенное сказание монголов» как памятник художественной литературы (XIII в.)*, Улаанбаатар, 2009, с. 119.
3. Дандины “*Зохист аялгууны толь*”-ийн гол нэр утгын тайлбар. Зохиогчид: Д.Сумъяа, Б.Няммягмар, П.Ням-Очир, Ж.Ерөөлт, Б.Лхагважав. Редактор С.Байгалсайхан, Уб., 2017. 346х. ISBN 978-99978-52-33-5 / “Соёмбо принтинг” ХХК-д хэвлэв/ /С.Байгалсайхан Өмнөтгөл. 15-р талд бий/.
4. Лувсанданзан. *Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оривой*. “The Golden Summary which relates briefly the deeds of civil governing established by ancient emperors” (The Mongol chronicle of the 17th century). УБ., 1990.
5. *Монголын нууц товчоо*. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990.
6. Неклюдов С. Ю. *Авантекст в фольклорной традиции*. – “Живая старина”, 2001, № 4, с. 2-4.
7. Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том I. Книга первая. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, ред. И примечан. проф А. А. Семенова, Изд-во Академии наук СССР, М-Л., 1952.
8. Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том I. Книга вторая. Перевод с персидского О. И. Смирновой, Примечания Б. И. Панкратова и О. И. Смирновой, ред. проф А. А. Семенова, Изд-во Академии наук СССР, М-Л., 1952.
9. Хүрэлшаа. *Монгол домгийн соёл судлал*. УБ., 2017.95-р т.:

2. Г.БИЛГҮҮДЭЙ- «МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН» ДАХЬ АВАНТЕКСТ ҮЗЭГДЛИЙГ ИНЖАННАШИЙН «ХӨХ СУДАРТАЙ» ХАРЬЦУУЛАХ НЬ

Агуулгын товч: Аман зохиол судлалд хэрэглэдэг *авантекст* гэдэг ойлголтын жишээ болох зүйлсийг «Монголын нууц товчоон»-оос хайж, хамаг монголын Хабул хаан, Хотала хаадыг хэрхэн сонгосон тухай өгүүлдэг 52, 57 дугаар зүйлд авантекстийн дохио болсон зүйл байна. Харин зохиогч Амбагай хааны арван хөвгүүдийг, Хабул хааны долоон хөвгүүнтэй харьцуулан хэлсэн Хөхдэй цэцэн гэгчийн хэлсэн үгийг Рашид-ад-Дин «Судрын чуулган»-даа, Лувсанданзаны «Алтан товч»-ид Хүдэй цэцэн хэлсэн үг гэж тэмдэглэгдсэн зүйлийг бид ийм авантекстийн зүйл гэж үзэж байна. Хөхдэй цэцэн, Хүдэй цэцэн хоёр бол нэг хүн мөн гэсэн өмнөх эрдэмтдийн саналыг үндэслэлгүй гээд эдгээр Хүдэй цэцэн, Матугун цэцэн нар тус тусдаа хүмүүс байсан гэсэн шинэ саналыг илэрхийлжээ.

Түлхүүр үг: авантекст, түрүүч эх, Хөхдэй цэцэн, Хүдэй цэцэн, Матугун цэцэн, нэг хүн, тус тусдаа хүн.

Analyzing the avanttexts on the Secret History of the Mongols

Brief of content: We found what could be an example of the concept *avanttext* in the “Secret History of Mongols”, article 52 and article 57 which are about the choosing ceremony of the Khabul and Khotala khan respectively. Pre-scholars believed that the writer Khukhdai tsetsen, who is mentioned in the “Jami al tawarikh” (“Collector of Chronicles”) by Rashid-ad-Din, and the writer Khudei tsetsen, who is mentioned in the “Altan tobci” (“The Golden Summary” – A Brief History of the Mongols by bLob bZan bsTan-jin) by Luvsandanzan, are one person. Those two writer who were mentioned in those books were the ones who told tales and compared 10 sons of Ambagai khan and 7 sons of Khabul khan. But we have reason to believe that this is an example of “Avanttext” and we think that pre-scholars were wrong about Khukhdai tsetsen and Khudei tsetsen were being one person. We think that these Khudei tsetsen and Matugun tsetsen were different people.

Key words: *Avanttext, pre-text, Khukhdei tsetsen, Khudei tsetsen, Matugun tsetsen, one person, different people.*

«МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН» ДАХЬ АВАНТЕКСТ ҮЗЭГДЛИЙГ ИНЖАННАШИЙН «ХӨХ СУДАР»-ТАЙ ХАРЬЦУУЛАХ НЬ

«Монголын нууц товчоон» дахь өмнөх уламжлалын зүйлсийг аман зохиолын судлалд хэрэглэх болсон “*авантекст*” гэх үзэгдлээр тайлбарлан тайлж болмоор байна.

“Авантекст” гэх нэр томъёо нь “генетикийн шүүмжлэл”-д бүрэн гүйцэд бичиж дууссан бүтээл гарахын өмнөх хэрэглэгдэхүүний бүхий л цогсосыг тэмдэглэдэг нэр байжээ. Энэ нь тухайн бүтээл төрөхөд хүргэсэн олон янзын хувилбар, хар цагаан ноорог, зураглал, төлөвлөгөө гээд тухайн зохиол бүтээлийн “генетик баримтын

хавтас” мэт зүйл гэж ойлгодог байна. Аль эсвэл тухайн бүтээлийн утга бүрэлдсэн үйл явцыг илрүүлэн гаргахад тухайн досье буюу баримтын цуглуулгаас шүүн гаргаж ирсэн оюун дүгнэлтийн байгууламжийг хэлдэг байжээ¹⁷⁷. (5, 2001, 2)

«Монголын нууц товчоон» дотор нэн ялангуяа Чингис хааны өвөг дээдэс удам угсааны түүхийг өгүүлсэн эхний хэсэг дотор ийм авантекстийн дохио тэмдэг болсон зарим нэг хэсэг бий. Жишээлбэл, «Монголын нууц товчоон»-ы 52, 57 дугаар зүйлд монголчууд хаанаа хэрхэн сонгон өргөмжилдөг байсныг өгүүлсэн хоёр хэсэг байна.

Эхнийх нь 52 дугаар зүйлд:

1101 52. qamuq mongqol-i qabul-qahan meden aba qabul-

1102 qahan-nu qoyina qabul qahan-nu \ge-ber dolo'an k''\d-iyen

1103 b''etele sengg\m-bilge-yin k''\n ambaqai qamuq mong=

1104 qol-i meden aba (6, 1972, p.22)

[52. Хамаг Монголыг Хабул хаан мэдэн аба. Хабул хааны хойно Хабул хааны үгээр долоон хөвгүүдээ бөгөөтөл Сэнгүн бэлгийн хөвгүүн Амбагай хамаг Монголыг мэдэн аба.] (4, 1990, 17)

гэсэн бол хоёр дахь нь 57 дугаар зүйлд:

1213 57. ambaqai-qahan-nu qada'an qutula qoyar-i nereyite\

1214 ilekse'er qamuq mongqo[l] tayici'ut onan-nu qorqonaq-jubur

1215 quraju qutula-yi qahan bolqaba ... (6, 1972, p.24)

[57. Амбагай хааны Хадаан, Хотала хоёрыг нэрийдэж илгээснээр хамаг монгол тайчууд Ононы Хорхоног жубурт хурж Хоталыг хаан болгов. ...] (4, 1990, 19-20)

гэх мэтээр бичсэн нь бий. Энд монголчууд хаан болох хүнээ хэлэлцэж, өмнөх хааны гэрээс захиасын дагуу сонгон өргөмжилдөг тухай өгүүлжээ. Ийм цуглаан дээр хүмүүс юу ярьж хэлэлцсэнийг «Монголын нууц товчоон»-д дэлгэрэнгүй бичсэнгүй.

Харин Рашид-ад-Дины «Судрын чуулган»-д Тайчиуд нь дотроо эв нэгдэлгүй байснаас хаанаа сонгож чадахгүй удсан гээд “Урнат аймгийн **Кукдай**, **Матугин**, **Төмөр-Юрах** мэт ахуй амьдралын асар их туршилагатай өвгөд ятган хэлсээр авч тэдний үгийг ухан ойлгож хүлээн авсангүй.

Энэ Кукдайн гэрт Тудагийн хүү Тогорилын эхнэр Харилун нэртэд сайн сайхан сургаалын үгийг хэлж өгөөд “Хамбакай хан арван хөвгүүнтэй болж, үүнд бүх нөхөд баясан “Хааны засаг эдний овогт үлдэх нь” хэмээн ярьдаг байлаа. Одоо тэгвэл [тэдний хооронд] үүссэн хэрүүл хагаралаас хааны эрх засаг чинь гараас чинь мултран одох нь байна”¹⁷⁸ гэж цэцдийн нэгний хэлсэн үгийг Харилун гэртээ эргэж ирээд нөхөр Тогорилд дамжуулан хэлэв.

¹⁷⁷ Авантекстийн үзэл баримтлалын талаар: Ж.-Б.Ноэль. Воссоздать рукопись, описать черновики, составить авантекст // Генетическая критика во Франции. Антология. Отв. ред. А.Д. Михайлов. Вст. ст. и словарь Е.Е. Дмитриевой. М., 1999, с. 98-114. гэдэг номноос үзнэ үү.

¹⁷⁸ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. кн. I. М.-Л., 1952, стр. 182.

Рашид-ад-Дины үгээр бол Тайчиудын хэрүүл хагаралыг болиулах гэж Кукдай, Матугин, Төмөрзүрх тэргүүтэн олон цэцэд ятгасан үгийг хэлсэн ч тэдний үгийг ухан ойлгож хүлээн авахгүй байжээ.

Лувсанданзаны «Алтан товч»-ид “*Амгай хааны арван хөвгүүн сонс!*” гэж эхлэх Хүдэй цэцний хэлсэн үг тэмдэглэгдэн уламжилжээ.

Дээрх Лу. «Алтан товчоос» хэсэглэн авсан Хүдэй сэцний үгийг шүлгийн хэлбэрт оруулан харвал дараах мэт байна.

Хүдэй сэцэн өгүүлрүүн:

*Та Амгай хааныг арван хөвгүүн сонс!
Адархат уулыг авлам та,
Аргаль угалзыг алам та,
Аргаль угалзын махыг хувиан хуваалцахаас улам.
Алалдан тэсгэлдэн хагацам та.
Будант уулыг авлам та.
Буга согоог алам та.
Бугын махыг хувиан хуваалцахаас улам.
Бутралдан тэсгэлдэн хагацам та.
Чулуут цөлийг авлам та.
Чихтэй зээрийг алам та.
Чихтэй зээрийн махыг хувиан хуваалцахаас улам.
Чавчилалдан гөвшилдэн хагацам та.*

гэж Амгай хааны арван хөвгүүд олзоо хуваалдах гэж чавчилдан гөвшилдөн хагацдаг тухай өгүүлээд Хабул хааны долоон хөвгүүдийн эв найртайг харьцуулан ингэж шүлэглэсэн байна.

*Тэр Хабул хааны долоон хөвгүүдийн ая явдал нь ийм буюу.
Гурвихан газрыг авлам тэд.
Гулрайхан янзагыг авлам тэд
Гулрайхан янзагын махыг
Хувиан хуваан авахдаа
Хуримлалдан тахияа гээд
Хутагт буянт болтугай хэмээж тархалдам тэд.
Хүдэт уулыг авлам тэд.
Хүдэр гөрөөсийг алам тэд.
Хүдэр гөрөөсний махыг хувиан хуваан авахдаа.
Хүндлэлдэн дайралдъя хэмээж
Хүсэх мэт сайхан үгээ өгүүлэлдээд тархалдам тэд.
Давалгаат голыг авлам тэд.
Туулай хяргуулыг алам тэд.
Туулай хяргуулын махыг хувиан хувааж авахдаа
Тахилдан хүндлэлдэе хэмээж,
Таалалдахуй мэт сайхан үгээ өгүүлэлдээд тархалдам тэд.
Та Амагай хааны арван хөвгүүд авир зан тань муу.
Аху албат харцас болох та.*

*Тэд Хабул хааны долоон хөвгүүд эе эвтэйн хүчинд
Хамгийн хаан улсын эзэн болмуй зэ.
Та намайг муу өтөг өвгөнийг хэлэв гэж бүү аймс.
Та ах дүү нар амралдан сайхан явагтун та
хэмээн өгүүлсэн ажгуу. (3, 1990, 11б-12а).*

Ш. Гаадамба 1961 онд орос хэлээр бичиж эрдмийн зэрэг хамгаалсан «Сокровенное сказание монголов как памятник художественной литературы (XIII в.)» /«Монголын нууц товчоо» бол /XIII зууны/ монголын уран зохиолын дурсгалт бичиг мөн/ хэмээх ажлынхаа гуравдугаар бүлгийг “Нууц товчооны” уламжлалд зориулжээ. «Монголын нууц товчоон»-ы уламжлалыг хадгалсан түүхэн домгууд туульсын өнгө аястай, монголчуудын үндэс угсаагаа ухамсарласан, монголчуудыг эв нэгдэлтэй байлгах санааг халуун дотноор уриалсан, Монголын нэгдсэн улсыг байгуулахад хүчирхэг эзний гагц жолоонд орохын чухлыг ятгасан, овог аймгийн хоорондын самуун дайсагналыг жигшин эсэргүүцсэн байдгаараа нэг чиг урсгалын гэж болох зохиолууд байдаг билээ.

«Тэр үед монгол овог аймгууд эв нэгдэлтэй байх санаа нь хамгийн их дэлгэрсэн гэдгийг энэ бүхэн харуулж байна. Энэ үүднээс Хүдэй буюу эсвэл Матугун сэцний хэлсэн үг онцгой сонирхолтой юм. «Алтан товчийн» Хүдэй-сэчэн болоод Мүтүгүн (аль эсвэл «Судрын чуулганы» доторхи Матугун-сэчэн) хоёр бол нэг хүн гэж Ц. Дамдинсүрэн итгэлтэй хэлж байсан. Гэвч бид Рашид-ад-Дина номоос: “Урнат аймгийн Кукдай, Матугин, Төмөр-Урах мэт ахуй амьдралын асар их туршлагатай өвгөд ятган хэлсээр авч тэдний үгийг ухан ойлгож хүлээн авсангүй.

Энэ Кукдайн гэрт Тудагийн хүү Тогорилын эхнэр Харилун нэртэд сайн сайхан сургаалын үгийг хэлж өгөөд “Хамбакай хан арван хөвгүүнтэй болж, үүнд бүх нөхөд баясан “Хааны засаг эдний овогт үлдэх нь” хэмээн ярьдаг байлаа. Одоо тэгвэл [тэдний хооронд] үүссэн хэрүүл хагаралаас хааны эрх засаг чинь гараас чинь мултран одох нь байна”¹⁷⁹ гэж бичсэнийг уншиж болно.

Тэгээд Ш. Гаадамба үүнээс үндэслэн: “Тэгэхлээр «Алтан товч» дахь Хүдэй сэцэн нь Матугун сэцэнтэй биш, харин Кукдаитай /Рашид-ад-Динахаар/ адилтгаж болох бөгөөд тэрээр үнэхээр Амбагай ханы арван хөвгүүдийн талаар үг хэлж байжээ» (1, 2009, с.119) гэж бичжээ. Үүнээс үзвэл Хүдэй-сэчэн, Мэтүгүн /Матукун/-сэчэн хоёр нь нэг хүн байсан гэж үзэх үндэсгүй мэт.

Рашид-ад Дины «Судрын чуулган»-нд гарах Матукун ямар нөхцөлд ямар үг хэлснийг мэдэхийн тулд бид «Судрын чуулган»-ы энэ хэсгийг бүхэл хам сэдвээр авч үзэхийг хичээе.

Шүлэг

“Самын хөвгүүн Дастан [нэрт] орчлонгийн морьтон байх”

Тэрээр толгойг[оо] урхинд дэмий урхилуулахгүй нэгэн”

Хамбакай-хааны [эцэслэсний] хойно

тайжууд аймаг хэрхэн зөвлөлдсөн тухай өгүүллэг.

¹⁷⁹ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. кн. I. М-Л., 1952, стр. 182.

*Татар аймаг дээр дурдсан шалтгаанаар Хамбакай хааныг барьж Алтан хаанд хүргэсэнд тэрээр түүнийг алав. Хэсэг хугацаа өнгөрсөний дараа түүний төрөл садан, хөвгүүд ба тайчууд [аймгийн] эрхтнүүд [45] цугларан хуралдаад их ор суух хэн нэгнийг сонгох гэв. Тэд хурал зөвлөлдөөнд хэсэг хугацааг өнгөрүүлсэн хэдий ч хэнийг сонгох вэ гэдэг дээр тогтож чадсангүй. Кадан-тайши Куи-кэхэрт бууж байгаад хэрээд /кэраит/ аймгийн эзэн Он ханы ах Гүр ханд очив. Гүр хан энэ үед Кука-басед нутаглаж байсан тул тэд [хамтдаа] тэнд арав хонов. [Гэртээ] харихаар хөдлөх үед Гүр-ханы буурч нар дарстай ваар авчирч, [тэдэнд] аягалав. Кадан-тайши өөрийн нөхөр бүрт нэг нэг балгийг уулгасны дараа үлдсэнийг [өөрөө] уужээ. Нөхөд нь огиж бөөлжсөн тул [уусан] нь тэдэнд үйлчилсэнгүй. Кадан-тайши огиж бөөлжөөгүй тул “Үдийн хоолонд надад хор өгсөн бололтой!” гэж хэлжээ. Тэгээд өвчин олж өвдөөд хавар нь нас барав. Намар болоход тэд бас нэгэн өдөр цуглараад [эзнээ сонгохоор болов]. Тэдний үелид ах дүү болох бөгөөд аймгийн удирдагч ахлагч явсан Тудур-билгэ (Түдүгүр-билигт) “Энэ тухай чи юу хэлэхээр байна вэ? Хэн эзэн болвол зохих вэ?” гэгцгээжээ. Тудур-билгэ: “Таргутаи-Кирилтукээр хэлүүлэе” гэв. Таргутаи-Кирилтук үеЭл ах дүү нарын нэг, Адала-ханы хөвгүүн ажгуу. Таргутаи бас: “Би юу хэмээж чадах вэ! Матукун сэцэнээр хэлүүлэе” гэжээ. Матукун сэцэн хэлсэн нь: **«Би юу хэлэх вэ?! Би болжмор мэт урхи уруу үсрэн орж хөлөө урхилуулахгүй. Үхэр хараацай харгай модны оройгоор дүүлэн нисээд урхинд орохгүйдэг. Над мэтийн доорд харц хүн үг хэлэх ямар эрхтэй билээ. Ихэс дээдэс цэцэн билгээ гаргаж хэлбэл харц бид хоёр эх хөхдөг тэлээ унага шиг тарган цатгалан байж, зав чөлөөтэй сайхан аж төрөхсөн. Хэрэв та бүгд бие биентэйгээ нэгдэж чадваас та бүгдийн хэрэг, хүмүүс та нарын хүслээр байх болно. Та бүхэн хэрэв эс нэгдвээс дотоодын аливаа хямрал хагарал, салан задгай байдал улсы чинь хэрэгт оролцох замаа олно»** гэв. Ингээд энэ талаар баахан шүлэглэн ярих зүйр цэцэн үг, сургаал үг зэргийг холин урсгаж байгаад уйлж хурлаасаа гарч одов». Энэ хуралд /мажлис/ хэнээ ч эзэн хэмээн тогтож чадсангүй.*

Сүүлд тэд чухам ямар тогтоол гаргасан гэдгийг бат ноттой мэдэж чадаагүй боловч Есүгэй бахадур залуугаараа нас барсанд тайчуудын олон аймгууд Чингис хааныг эсэргүүцэн босов. Тэдгээр эсэргүүцэгдсийн түрүү нэг нь Адал ханы хөвгүүн Таргутаи Кирилтук, дараа нь Тудай, бас Курил-бахадур, Анку-Хакучу нар болон бусад эрхтнүүдийн тухай [доор] өгүүлэх болно. [Эдгээрийн дотор] хамгийн түрүү дурдагдсан нь Таргутаи-Кирилтук юм. Үүнээс үзэхүүл аймгийн ахлагчийн ор ба эрхийг лав түүнд олгосон байх ёстой. Гэхдээ түүний ач [46] Хотала хаан нас барсны дараа Чингис хааны эцэг, Бартан-бахадурын хөвгүүн Есүгэй-бахадур ноёрхох болсон нь итгэлтэй хэрэг юм. Кабул-ханы Бартан-бахадураас гадна бусад хөвгүүдийн тухай өгүүллэгүүд

олон боловч энэхүү ойлбор бичигт [тэд] үүгээр хязгаарлаж, Бартан-бахадурын тухай түүний үр хүүхдийн тухай тусгайлан өгүүлэх болно.

Эндээс бид Матукун сэцэн Тайчуудын хуралд юу хэлснийг тодорхой мэдэж болж байна. Матукун сэцэн Амбагай хааны хөвгүүдээс хэн нь хан ор суух вэ гэдэг дээр “хөл нь урхинд орчих болов уу” хэмээн эмээж байж үгээ хэлсэн нь харагдаж байна. Нөгөө талаар Матукун сэцний үгийг тайчууд аймгийн хоорондоо хагаралтай зонхилогч нар хүлээж авахгүй байсанд сэтгэл нь урамгүй болж хурлаас уйлсаар гарч одсон тухай тодорхой өгүүлжээ.

Үүнээс үзэхэд Хүдэй цэцэн /Хөхдэй – Судрын чуулганд/, Матукун цэцэн хоёр бол тус тусдаа хүмүүс байсан бололтой. Гэвч эдгээр цэцдийн үгийн утга хэлсэн санаа нь хамаг монголчуудыг эв санаа нэгдэлтэй байхыг сануулан хэлсэн утгад зангилагдаж байна. Эдгээр цэцдийн хэлсэн үг бол бидний сонирхон судлаж буй авантекст буюу түрүүч эхийн шилдэг содон жишээ мөн бөгөөд энэ шүлэглэсэн үг ч азаар хожуу үеийн түүхэн зохиол «Алтан товч», монголчуудын аман хууч ярианы цуглуулга гэмээр персийн түүхчийн «Судрын чуулган»-д тэмдэглэгдэн бидний үед уламжилжээ.

Инжаннашийн «Хөх судар» роман нь «Монголын нууц товчоон»-оос олон зуун жилийн дараа бичигдсэн хэдий ч манай судлаачдын үздэгээр «Монголын нууц товчоон»-ы уламжлалын зохиолын тоонд ордог билээ. Энэ нь юу гэсэн үг вэ гэхлээр Инжаннашийн хувьд «МНТ» өөрөө авантекст нь болно. Тухайлбал, «Монголын нууц товчоон»-ы *Алун гуа эхийн хөвгүүдээ сургасан домгийг Инжаннаши Өгэлүн эх дээр болгож бичсэн. 103-104-р талд байна. «Түүнээс, ... сум бөгөөтэл ... цөм багтаан аварч явбай.»*

Тэр тухайд Есүхэй баатарын хатан Олхунуд аймгийн Өгэлүн үжин Чингис богдыг жирэмсэн бүлгээ. Анх хөл хүнд болохуйд, нэгэн шөнө нойрсож бүхүй өргөөний өрхийн нүхээр алтан од харван орж ирээд, голомтын тоногт тусч, гэр дүүрэн цагаан гэрэл туяалан сацарч, бас цугларан багларсаар мөнгөн ус мэт хийвэнтэн мэлмэлзэж, харин нэгэн цагаан морь унасан мөнгөн хуяг дуулга өмссөн есөн тохой өндөр биетэй, таван мушгиа сайхан сахалтай, саран мэт царай, одон мэт нүдэн, гарт мөнхүү мөнгөн ишт ган жад барьсан, алтан өнгөт тэнгэр болон хувилаад, шууд Өгэлүн эхийн нойрссон орон ширээнээ алхан хурч ирээд, Өгэлүн эхийг асран нигүүлсэнд, Өгэлүн эх айсаар, сэрвээс харин зүүд зэрэглээ мэт болсон бөгөөд үүнээс Тайцзу богдыг шалтгаантай болсон ажгуу. (Эдүгээ Монгол тоотон бадрангуй цагаан сүлд тэнгэр хэмээн тахиx нь энэ тэнгэр эцэг мөн.) Хөх судар, х.118-119

«Монголын нууц товчоон»-ы 59 дүгээр зүйлд Тэмүжин төрсөн тухай их л товчхоноор: “Тэнд Есүхэй баатар татаарын Тэмүжин үгэ, Хори Буха тэргүүтэн татаарыг дагуулж ирвээс тэнд Өгэлүн үжин хээлтэй бүрүн Ононы дэлүүн болдогт бүхийд зөв тэнд Чингис хаан төржээ. Төрөхөд баруун гартаа шагайн төдий нүжин атгаад төржээ”.

НОМ ЗҮЙ

1. Гаадамба Шанджмятавын, «Сокровенное сказание монголов» как памятник художественной литературы (XIII в.), Улаанбаатар, 2009, с. 119.
2. Лувсанданзан. *Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оривой*. “The Golden Summary which relates briefly the deeds of civil governing established by ancient emperors” (The Mongol chronicle of the 17th century). УБ., 1990.
3. *Монголын нууц товчоо*. Худам (язгуур эртний) монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. УБ., 1990.
4. Неклюдов С. Ю. *Авантекст в фольклорной традиции*. – “Живая старина”, 2001, № 4, с. 2-4.
5. *Index to the Secret History of the Mongols* by Igor de Rachewiltz. Bloomington, 1972.
6. Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том I. Книга первая. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, ред. И примечан. проф А. А. Семенова, Изд-во Академии наук СССР, М-Л., 1952.
7. Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том I. Книга вторая. Перевод с персидского О. И. Смирновой, Примечания Б. И. Панкратова и О. И. Смирновой, ред. проф А. А. Семенова, Изд-во Академии наук СССР, М-Л., 1952.

3. Г.БИЛГҮҮДЭЙ- АКАДЕМИЧ Ц.ДАМДИНСҮРЭНГИЙН «МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН»-Ы ЭХИЙГ ОРЧИН ЦАГИЙН МОНГОЛ ХЭЛНЭЭ ОРЧУУЛСАН ЦАГ ҮЕ

Агуулгын товч: Тус өгүүлэлд Монгол улсын ардын уран зохиолч, академич Цэндийн Дамдинсүрэнгийн «Монголын нууц товчоон»-ы эхийг орчин цагийн монгол хэлнээ орчуулсан туршлагыг тухайн орчуулга хийгдэж байсан 1940 оны нөхцөл байдалтай холбон тодруулахыг оролдсон болно. 1940 онд «Монголын нууц товчоон» зохиогдсоны 700 жилийн ой тохиож байна гэж тэр үеийн ихэнх хүмүүс үзэж байсан тул мөн энэ үед гарсан Өвөр Монголын Бөххишиг, Алтан-Очир, Ордосын Хишигбат нарын орчуулгыг, Монгол улсын Цэндийн Дамдинсүрэнгийн орчуулгатай зэрэгцүүлэн авч үзсэн болно.

Түлхүүр үг: «Монголын нууц товчоон», орчуулга, Ц.Дамдинсүрэн, Бөххишиг, Алтан-Очир, Хишигбат.

Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн «Монголын нууц товчоон»-ы эхийг орчин цагийн монгол хэлнээ орчуулсан цаг үе

Бидний үед «Монголын нууц товчоон» гэмээх нэрээр мэдэх болсон дэлхийд хосгүй энэ онцгой содон гайхамшигт дурсгал бичгийг анх Монгол нутагт Хэрлэн голын Хөдөө арал гэмээх газар 1228 онд бичжээ. «Монголын нууц товчоон»-ы төгсгөлийн үг /колофон/-ийг сийрүүлбэл:

282. *йэхэ хурил да)ган(хурижу хулуган-а жил хуран сар-а-да кэрүлэн-ү көдэгэ арал-ун долуган болдаг, шиликэнцэг хойар загур-а ордос багужу бүкүй-дүр бичижү дагусба*¹⁸⁰.

[282. Их хурилдаа хурж хулгана жил хуран сардаа Хэрлэний Хөдөө арлын Долоон болдог, Шилхэнцэг хоёрын зуураа ордос бууж бүхийд бичиж дуусав.

Ц.Дамдинсүрэнгийн орчуулгад: 282. Их хуралдаан болж, хулгана жилийн (1240) хуран (долдугаар) сард Хэрлэний Хөдөө арлын Долоон болдог, Шилхинцэг хоёрын завсар хаан орд бууж байхад бичиж төгсгөв.^{181]}

Энэ төгсгөлийн үг нь 268 дугаар зүйлийн “*гахай жил Чингис хаган тэнгэр-тур гарба*”¹⁸² гэсний дараачийн 269 дүгээр зүйл болон байсан бололтой.

Энэ 1-268 дугаар зүйлд Чингис хааны язгуур өвөг дээдсээс Чингис хааны төрсөн, төр улсаа байгуулсан, Чингис хааны нас барсныг хүртэл өгүүлдэг тул энэ хэсгийг “Чингис хааны язгуур” гэж нэрлэсэн «эхний хэсэг бол Их Монгол улсын Чингис хааны үйл хэргийг түүний алтан ургийнханд зориулан Чингис хааны

¹⁸⁰ *Монголын нууц товчоон*. Худам язгуур эртний монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. Уб., 1990, 216-р талд буй төгсгөлийн үгийг шинэ үсгээр галиглан бичив.

¹⁸¹ *Монголын нууц товчоо*. Дөрөв дэх удаагийн хэвлэл. Хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав. Редактор Ш.Гаадамба. Улсын хэвлэлийн газар, Уб., 1990, 254-р тал.

¹⁸² *Монголын нууц товчоон*. Худам язгуур эртний монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. Уб., 1990, 202-р тал.

удмынхны ариун нандин гэрийн угийн бичиг болгон 1228 оны үед зохиосон туурвил юм»¹⁸³ гэх энэ эхний хэсгийг Чингис хааны гэрээс захиасын ёсоор хан хөвгүүн Өгэдэйг Их Монгол улсын хаанд өргөмжлөх их ёслолын өмнө бичиж, алтан ургийнханд зориулан хааны ордонд анхандаа нандигнан хадгалж байжээ.

«Зохиолын нөгөө хэсэг бол бидний «Өгэдэй хааны түүх» гэж нэрлэж байгаа нэмэлт хэсэг»¹⁸⁴ хожим хойно анхны эх дээр нэмэгджээ. Ингэж Өгэдэй хааны түүхэн явдлыг өөрсдийн ашиг сонирхлын дагуу хянан засварласан хүмүүс “Чингис хааны язгуур” буюу гол хэсгийн араас “Өгэдэй хааны түүх”-ийг нэмэн оруулах болоход төгсгөлийн үгийг яах вэ гэсэн асуудал гарч ирсэн байна. Энэ асуудлыг хянан засварлагчид тун хялбархан шийджээ. Тэд нар төгсгөлийн үгийг хуучин байсан газраас нь сугалан авч Өгэдэй хааны тухай өгүүлсэн нэмэлт хэсгийн араас оруулаад орхижээ»¹⁸⁵. Төгсгөл үгийн байраа сэлгэсэн “ийм адал явдлыг” хожмын эрдэмтэд үндэс болгож «Монголын нууц товчоон» 1240 оны хулгана жил зохиогджээ гэх ташаарал гарчээ.

Энэ ташаа тогтоогдсон 1240 оноос хойш 700 жилийг нэмбэл 1940 он болж байна. Энэ хугацаанд юу болсныг цөөн төдий үгээр хэлбэл:

Нэгдүгээрт, **1228 онд** «Монголын нууц товчоон»-ы уг эх монгол хэлээр бичигдэв.

Хоёрдугаарт, **1248-1254 оны орчимд** «Монголын нууц товчоон»-ы уг эх дээр Өгэдэй хааны төр барьсан түүхийг өгүүлсэн хэсэг нэмэгдэн “Өгэдэй хааны түүх”-ийн нэмэлттэй засварлагдсан хоёрдогч эх бий болов.

Гуравдугаарт, **1368 онд** монголчуудын Хятад оронд байгуулсан Юань улс мөхөв. Хааны ордонд нандигнан хадгалагдаж байсан «Монголын нууц товчоон»-ы засварлагдсан хоёрдогч эхийн хувь тохиол хэрхсэн тухай мэдээ байхгүй.

Дөрөвдүгээрт, Мин улсыг үндэслэгч Жү Юаньжан төр барьсан Хун Ү-гийн 15 дугаар онд (**1382**) «Монголын нууц товчоон»-ы засварлагдсан хоёрдогч эхийн монгол хэлээрх үг үсэг нангиад дүрс үсгийн галигаар тэмдэглэгдэн, нангиад хэлний хажуугийн хадмал болон утгын товч орчуулгатай болсон «元秘史 Юань ми ши» буюу «Юанийн нууц түүх» гэх нэрээр дурдагдан гарч ирэв. Үүн дээр хожим нь 朝 *чао* гэх үгийг нэмсэнээр «元朝秘史 Юань чао ми ши» гэх болжээ.

1228 оны «Монголын нууц товчоон»-ы монгол хэлээрх уг эхээс хойш 154 жилийн дараа энэ уг эхээс уламжлагдсан «元秘史 Юань ми ши» гэх бичиг «明实录 Мин ши лү»-д Мин улсын анхны хааны **1382 оны хаврын цагаан сарын улаан нохой өдрийн** зарлигийн үгэнд анх дурдагдав.

Мин улсын гурав дахь Чэнзү (成祖) хааны Юнлэгийн анхдугаар он (**1403**)-оос тавдугаар он (**1407**)-ы хооронд Мин төрөөс «永乐大典 Юнлэ да дянь» (Юнлэгийн их суртахуй бичиг)-ийг найруулав. «永乐大典 Юнлэ да дянь» (Юнлэгийн их суртахуй бичиг) гэмээх нь нийт 20877 бүлэг (жюань) бүхий их цоморлиг нэвтэрхий

¹⁸³ Гаадамбын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон»*. Уб., 2000, 144 т.-аас үз.

¹⁸⁴ Мөн тэнд, 144 т.-аас үз.

¹⁸⁵ Мөн тэнд, 37-38 т.-аас үз.

толь бичгийн 5179-5193 дугаарт жюанийг «元朝秘史 Юань чао ми ши» эзлэн оров. Ингэж 15 бүлэгт «元朝秘史 Юань чао ми ши» бий болов.

Юнлэгийн арван есдүгээр он (1421)-д Мин улсын нийслэл Наньжингаас Бээжинд шилжив. Хааны дотоод ордонд байсан «永乐大典 Юнлэ да дянь» (Юнлэгийн их суртахуй бичиг)-ийг хувилан авчрах зарлиг буулгасанд 100 хорго ном авчирсан нь хожим Бээжингийн их номын сан болов. Үүн дотор «Юань чао ми ши» орсон байжээ.

Соёлын цонхиол асарын номыг Наньжингаас Бээжинд шилжүүлэх үе (1421)-д тус бүр нэг ижийг авсан атал Ян Щичи нар номын гарчиг найруулсан цагтаа (1441) «Монголын нууц товчоо» яагаад бүрэн хоёр иж болсон бэ?

«Монголын нууц товчоон»-ыг түүхэн сурвалжийн хувьд Мин улсын Инзүн (1457-1464) хааны үеэс анхааран үзэх болжээ. Тухайлбал, Тяньшүнийн тавдугаар он (1461)-д Ли Шянь, Пэн Ши, Люй Юань нар Инзүн хааны зарлигаар «大明一统志 Дай Мин и түн жи буюу Их Мин улсын газар зүйн лавлах бичиг»-ийг зохиохдоо «Монголын нууц товчоон»-ы мэдээнд тулгуурлан Монголын уул, ус, гол, нууруудын тухай мэдээг оруулжээ.

Мин улсын Жяжингийн үеийн бичигтэн Инь Гэн хэмээгч «译语 И юй» гэх бичгийг туурвин, түүнд Монголын учрыг нэлээд өгүүлжээ. Тэрээр бас Жижянгийн хорин есдүгээр он (1550)-д тэр «塞语 Сай юй», «乡约 Шян яо» зэрэг номыг бичиж, Мин төр ба Монголын зах хязгаар орон дахь цэрэг дайны учрыг тэмдэглэжээ.

Мин улсын үед Лин овогт Джи (凌迪知) гэгч «Мин улсын судар, зохиол урлагийн ойллого»-д туурвисан «历代帝王姓系统谱 Ли дай ди ван шин ши түн нү» зургаан боть, «姓氏博考 Шин ши бө као» арван дөрвөн боть, «万姓统谱 Вань шин түн нү» нэг зуу дөчин боть, «名臣类苑 Мин чэнь лэй юань» дөчин зургаан боть гэх мэт маш арвин ном бичсэн бөгөөд тэр бээр «历代帝王姓系统谱 Ли дай ди ван шин ши түн нү» буюу «Эрт эдүгээгийн эзэн хаадын язгуур угсаа» гэх зохиолын тавдугаар ботид монгол хаадын овог залгамжийг өгүүлж, цохолтод тэмдэглэхдээ:

«元朝秘史 Юань чао ми ши-д өгүүлснээр, Юань улсын дээдэс бөгөөс тэнгэрээс заяасан Бөртэ зүст хүмүүн (苍色人 Чан сэ рэнь) хийгээд Хуа өнгөт охин (惨白女 Чань бай нюй) ураглаад, хамтаар тэнгис гэтэлж Онон мөрний тэргүүнээ бүхий Бурхан Халдуны өмнө ирж нэгэн хүмүүнийг төржээ. Нэр нь Бадачи хан»¹⁸⁶ гэжээ.

Лин Дижигийн энэ цохолтоос үзвэл Чингис хааны өвөг дээдэс Бөртэ чоно, Хуа маралыг үнэнхүү чоно, марал ч гэж үзсэнгүй, тотем шүтээн ч гэсэнгүй, харин бодот түүхэн хүмүүс гэж таньсан нь сонирхолтой байна. «历代帝王姓系统谱 Ли дай ди ван шин ши түн нү»-гийн өмнө зохиогчийн Вэньлигийн шарагчин туулай жил (долдугаар он, 1579)-д бичсэн оршил бий.

¹⁸⁶ Лин Джи (凌迪知)-гийн зохиосон «历代帝王姓系统谱 Ли дай ди ван шин ши түн нү»-гийн тавдугаар эвхмэлээс эш татав. 24 дүгээр нүүрийн зөв буруу хоёр талд үзнэ үү. Мин улсын Вэньлигийн үеийн сийлмэл дэвтрийг үндэслэв. Тус зохиолд энд эш татсан «元朝秘史 Юань чао ми ши-д өгүүлсэн нь» хэмээх нэгэн бадаг үгийн доор бас Чингисийн товч намтрыг танилцуулсан нэг бадаг үг бий. Өмнө Ван Чигийн «三才图会 Сань цай ту хуй»-г өгүүлсэн хэсэгт нэгэнт сийрүүлсэн тулд энд товчилжээ.

«Монголын нууц товчоо»-г түүхэн судалгаанд ашигласан талаар алдарт түүхч эрдэмтэн Ван Чи (王圻) тэргүүнд жагсах юм. Ван Чигийн өргөсөн нэр нь Юань Хань гэдэг. Шанхайн хүн. Ван Чи түүхэн зохиол олныг бичсэний дотор Вэньлигийн гучин тавдугаар он(1607)-д «三才图会 Сань цай тү хуй» («Гурван бүтээгчийн /тэнгэр, газар, хүн/ тайлбарт зураг») номын гуравдугаар эвхмэлд Юань улсын хаадын үеийн залгамжийн зургийг оруулж, доор нь дараах цохолтыг хаджээ.

«元朝秘史 Юань чао ми ши»-д өгүүлсэн нь, Юань улсын хүмүүний дээдэс бөгөөс тэнгэрээс заяасан Бөртэ чоно (苍色狼 Чан сэ лан) хийгээд Хуа Марал (惨白鹿 Чань бай лү) хурьцалдан хамтаар тэнгис гэтэлж Онон мөрний тэргүүнээ {47-48} бүхий Бурхан Халдуны өмнө ирж нэгэн хүмүүнийг төржжүхүй. Нэр нь Бадачи хан. Бадачи хан Тамчааг төрвэй. Арван хоёр үед хүрээд Бодончарыг төрвэй. Арван гурван үед Тэмүжинийг төрж, Боржигиноор овог болгожсүхүй. Энэ хэмээгч Юань улсын Тайзү. Тайзү Тэмүжин улаан барс жил Онон мөрнөө хаан сууж, элсэн нутагт Монголын эзэн болсноос эхлээд, дөрвөн үе тавин долоон жил дээр Шизү харагчин гахай жил нийслэл юугээн Яньжинд шилжүүлэн, арван гуравдугаар он улаан хулгана жил улсыг нэгтгэж, Шүньди хааны шар бичин жил хүртлээ арван хаан, Дундад улсад ерөн гурван жил суувай. Нийт арван дөрвөн хаан, бүгд нэг зуу жаран гурван жил. Шүньди элсэн нутагтаа буцаад улс нь мөхөвэй»¹⁸⁷.

Ван Чи энэ зохиолдоо бас Чингис хааны товч намтрыг бичиж танилцуулав.

«Тайзү Боржигин овогтой, нэр нь Тэмүжин, монгол аймгийн хүмүүн ажгуу. Үе улиран монгол аймгийн түрүү болоод эл аймгийг залгиж нэгтгээд, алдар эрдэм өдөр ирэхүйе мандаж, улаан барс жилд Онон мөрний тэргүүнээ хааны орд суугаад, шороон эрдмээр ноёлжсүхүй.¹⁸⁸ Нас нь жаран зургаа, ордоо хорин хоёр жил суув. Хааны хөвгүүн Толуй улсыг нэг жил мэдэн захирав» гэжээ.

Ван Чи Вэньлигийн гучин зургаадугаар он (1608)-д «裨史汇编 Бай ши хуй бянь» гэмээх том түүхэн зохиолд хүннүгийн таван аймгийн нэг нь монголчууд байсан гэх санааг гарган хэлэхдээ бас «Монголын нууц товчоо»-г ашиглав.

«Хүннүгийн улс хэмээгч төрөлтөн тав буй. ... Нэгэн төрөлтөн болвоос Бадачи ханы үрс, 元朝秘史 Юань чао ми ши-д өгүүлсэнээр Бөртэ чоно хийгээд Хуа маралаас төрсөн ажгуу. Хорин таван үед Тэмүжин төрж, Хамаг Монгол хэмээгээд Чанъаньд нийслэллэж хаан хэмээн давшууран өргөмжилвэй. Үе улиран элс манхнаас зүүн хойш зургаан мянган газар хол нутагшиж хожим нь Муни уулнаа суурьшин цолыг Жи да дань хэмээв.

¹⁸⁷ Ван Чи (王圻)-гийн зохиосон «三才图会 Сань цай тү хуй»-гаас эш татав. Мин улсын Вэньлигийн гучин тавдугаар он (1607)-ы сийлмэл дэвтэр. Тайванийн Чэнвэнь хэвлэлийн хорооны гэрэл зураглан хэвлэсэн дэвтрийг үндэслэв. 610 дугаар нүүр. Ван Чигийн энэ зохиолыг «明史, 艺文志 Мин ши, и вэнь жи»-д «三才图说 Сань цай тү шө» хэмээн тэмдэглэжээ. Нийт зуу бөгөөд зургаан боть.

¹⁸⁸ Чинь улс, Хань улсын үед төмөр, мод, ус, гал, шорой энэ таван махабодын харилцан үүсч харилцан харшилдах ёс учраар төр гүрний хувь заяаг эелүүлэн өгүүлнэ. Түүнийг таван эрдэм хэмээнэ. «辞源 Чи юань»-ийн 139 дүгээр нүүр.

Нутагт нь үхэр, морь гарумуй. Хот хэрэм гэр байшин алга, ус өвсийг даган сууж, заншил нь намнах авлахыг эрхэмлэмүй. Тэмүжиний дөрөвдүгээр үеийн ач Хубилай Дундад улсад давшууран сууж хаан өргөмжилжсүхүй»¹⁸⁹.

Мин улсын сүүлч, Чин улсын эхэн үед амьдарч байсан Сүн Чэнзэ (孙承泽, 1593-1676) гэгч эртний номын хорхойтон цуглуулагч, бичгийн хүмүүн «元朝典故编年考 Юань чао дянь гү бянь нянь као» буюу «Юань улсын хууч хэргийн он дараалсан шинжилгээ» гэх түүхэн зохиолын есдүгээр ботид «秘史 Ми ши» гэх гарчгаар арван хоёр бүлэгт «Монголын нууц товчоон»-ы сүүлийн хоёр бүлгийн ерөнхий орчуулгыг сийрүүлэн оруулсан юм. Үүнийхээ өмнө нэгэн бяцхан тайламж бичиг бичжээ.

«Юанийн хүмүүн дор 秘史 ми ши арван боть, 续秘史 шюй ми ши хоёр боть буй. Өмнөх ботид элсэн манханаа анх мандсан учрыг тэмдэглэн, залгамж ботид Яньжинг авч Алтан улсыг мөхөөсөн учрыг тэмдэглэв. Түүний улсын хүмүүн найруулан тэмдэглэсэн болой. Ном нь дотоод ордноо хадгалагдаж эс уламжлагдсан бөлгөө. Санамсаргүйгээр сурвалжит гэрээс олж үзээд залгамж ботийг хуулан төв судрын эс тэмдэглэснийг нөхвөрлөсүгэй»¹⁹⁰ [“Юань Улсын хүн дор “Нууц товчоо” 10 боть, үргэлжлэл “Нууц товчоо” 2 боть буй. Өмнөх ботид (эхний 10 ботид) элсэн говиос мандсан хэрэг учрыг тэмдэглэжээ. Үргэлжлэл ботид 2 ботид Яньжин-г байлдан дагуулж, Алтан Улсыг мөхөөсөн хэрэг учрыг тэмдэглэвэй. Үүнийг өөрийн улсын хүн бичиж тэмдэглэвэй. Энэ ном нь дотоод ордонд хадгалагдаж, эс уламжлагджээ. Санамсаргүй сурвалжит гэрээс олж, үргэлжлэл ботийг нь хуулан эх дэвтэрт тэмдэглэгдээгүй байсан зүйлийг нөхвөрлөвэй”]¹⁹¹ гэж Цогтнаран орчуулжээ.

Энэ Сүн Чэнзэгийн тайламж, тайлбар цохолборт “Юанийн хүмүүн дор” /“Юань Улсын хүн дор”/ гэдэг нь монголчуудыг ийнхүү хэлжээ. “Түүний улсын хүмүүн найруулан тэмдэглэсэн болой” /“Үүнийг өөрийн улсын хүн бичиж тэмдэглэвэй”/ гэдэг нь уг сурвалжийг Юань улсын хүн буюу монгол хүн бичсэн гэдгийг зааж байна.

Хятад оронд шинээр мандсан Манжийн Чин улс (1644-1911) тогтсон үеэс «Монголын нууц товчоон»-ы нангиад ханз үсгийн галиг эхийн гар бичмэл хуулгууд дэлгэрэв. Чин улсын үеэс «Юань чао ми ши буюу Монголын нууц товчоон»-ыг номын гарчигт болон уг номын талаар оршил, гаргалгаа бичсэн нэлээд олон бичгийн мэргэд төрөн гарчээ.

¹⁸⁹ Ван Чигийн зохиосон «*稗史汇编 Бай ши хуй бянь*»-ийн арван зургадугаар ботиос эш татав. Мин улсын Веньлигийн үеийн сийлмэл дэвтэр. «*笔记小说大观 Би жи шяо цө да гуань*»-ийн гуравдугаар найруулалд бүхий гэрэл зураглан хэвлэсэн дэвтрийг үндэслэв.

¹⁹⁰ Сүн Чэнзэ (孙承泽)-гийн туурвисан «元朝典故编年考 Юань чао дянь гү бянь нянь као» хэмээх зохиолын есдүгээр ботийн тэргүүнд үзнэ үү. «元明史料丛编 Юань мин ши ляо цүн бянь» хэмээх цуврал бичгийн нэгдүгээр эмхтгэлд бүхий дэвтрийг үндэслэв.

¹⁹¹ *МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО: Барламал болон Хуулмал Дэвтрүүд, Оршил, Гаргалгаа*. Эрхлэн толилуулагчид: Хас-Өлзийгийн Цогтнаран, Дүгэрсүрэнгийн Гүн-Үйлс, “Монголын Нууц Товчоо” сурвалж бичгийн хүрээлэн, Төрт ёс, Хаадын сан, Улаанбаатар, 2017, 56-р т.

Чин улсын эхэн үед Хуан Юйжи (黄虞稷, 1629-1691)-гийн «Чянь чин тэнхимийн номын гарчиг», нөгөө нь Ни Цань (倪灿, 1627-1688)-ийн «Ляо Жиньюанийн зохиол урлагийн ойллогын нөхөмж» гэсэн хоёр гарчиг гарчээ. Хуан Юйжигийн гарчигт «元朝秘史 Юань чао ми ци арван хоёр ботит»¹⁹² гэж товчхон дурдсан бол нөгөө Ни Цанийн гарчигт: «(зохиогч)-ийн нэргүй 元朝秘史 Юань чао ми ци арван хоёр боть. Түүнд он тооллоо хулгана хонь хэмээн нэрийдэж, эш эрхтэнийг эс хэрэглэв. Түүний улсын хүмүүн тэмдэглэсэн баймуй»¹⁹³ гэж мөн л “түүний улсын хүмүүн тэмдэглэсэн” гэж монголчуудыг онцлон зааж байна. Чянь Дашинь (钱大昕) «Юанийн судрын зохиол урлагийн ойллогын нөхөмж» (1800 он) гэдэгт мөн л арван хоёр бүлэгт дэвтрийг тэмдэглэсэн байгааг харж байна. Түүнд «元朝秘史 Юань чао ми ци арван боть, бас 续秘史 Шюй ми ци хоёр боть. Зохиогчийн нэр алга, Тайзүгийн анхны үйл жич Тайзүнгийн Алтан улсыг мөхөөсөн явдлыг тэмдэглэж, цөмөөр улсын хэлэнд хажуугийн орчуулга хийвэй. Товчоон мөн болохыг сэжиглүүлмүй»¹⁹⁴ гэж бичиж буй.

Үүнээс гадна бас 15 бүлэгт «Юань чао ми ци»-г дурдсан гарчгууд байдаг байна. Лү Жи(卢止)-гийн «Бао жин тагтын ном хадгалалтын гарчиг» нь бүгд арван хоёр боть, дөрөвдүгээр ботийн түүхийн бүлэг, сул түүхийн ангид: «元朝秘史 Юань чао ми ци арван таван боть, дөрвөн дэвтэр, хуулбар дэвтэр, зохиогчийн нэрийг эс тэмдэглэв»¹⁹⁵ гэжээ.

Оршил гаргалгааг Сүн Чэнзэ, Вань Гуантай (萬光泰,), Чянь Дашинь, Гү Гуанчи, Жан Мү (张穆), Вэн Түншү, Лү Шиньюань, Ян Фүжи (杨复吉, 1747-1820), Ли Вэньтянь, Вэн Тинши, Е Дэхуй, Жан Юаньжи, Фү Зэншан, Ма Юйтан (马玉堂) нарын олон хүн бичжээ. -

---

¹⁹² Хуан Юйжи (黄虞稷, 1629-1691)-ийн туурвисан «千顷堂书目 Чянь чин тан цү мүй»-гийн дөрөвдүгээр боть, улсын судрын төрөлд үзнэ үү. Иргэн улсын хоёрдугаар оны чулуун барын хэвлэлийг үндэслэв. Тус гарчгийг Хуан Юйжигийн эцэг Хуан Лижүнгээс анхлан туурвиж, бүгд зургаан боть байжээ. Хуан Юйжи түүнийг нэмэн найруулж гучин хоёр болгоод, Мин улсын үеийн номыг нэлээд бүрэн хураасан юм. Чин улсын эхэнд Хуан Юйжи Мин улсын судар найруулах ажилд уригдан орж, энэхүү номын гарчгаа Мин улсын зохиол урлагийн ойллогын эшлэн ашиглахад бэлтгэжээ. Ийнхүү зарим эрдэмтэн шууд түүнийг «Мин улсын зохиол урлагийн ойллого» гэж нэрлэдэг ч буй.

¹⁹³ Ни Цань (倪灿, 1627-1688)-ийн туурвисан «补辽金元艺文志 Бү ляо жинь юань и вэнь жи» хэмээх ойллогын түүхэн бүлгээс эш татав. Бадаргуулт төрийн арван долдугаар он (1891)-ы намрын есөн сард сийлсэн «广雅丛书 Гуан я цун цу» хэмээх цуврал бичгийг үндэслэжээ. Тус ойллогыг нь Цань анх туурвиж, хожим нь Лү Вэньчао (卢文弨, 1717-1795) хэмээгч эрдэмтэн нөхвөрлөн төгөлдөржүүлсэн юм. «雪桥诗话 Шюэ чяо ци хуа» хэмээх зохиол ба тус ойллогын эцэст Лү Вэньчаогийн бичсэн тэмдэглэлийг хянаваас, Лү Вэньчао бээр нь Цанийн туурвисан ойллогыг нөхвөрлөхдөө Ханжөүгийн эрдэмтэн Жан Жиньюнь (张景筠)-ийн «补元史艺文志 Бү юань ци и вэнь жи» хэмээх ойллогыг лавлан, зарим зүйлийг хуулан эшилжээ. Жан овогтын туурвисан ойллого бүгд найман боть, сийлмэл дэвтэр алга тул уламжлагдаж чадсангүй. Ни Цанийн ойллого, Лү Вэньчаогийн нөхөмж, Чянь Дашинийн «补元史艺文志 Бү юань ци и вэнь жи»-тэй ямар ижил тал ба зөрөө байхыг нарийвчлан ялгаварлахын аргагүй болжээ.

¹⁹⁴ Чянь Дашинь (钱大昕)-ийн туурвисан «补元史艺文志 Бү юань ци и вэнь жи»-гээс эш татав. «二十五史补编 Эр ци ү ци бү бянь»-д хураасан дэвтрийг үндэслэжээ.

¹⁹⁵ Лү Жи (卢止)-ийн туурвисан «抱经楼藏书目录 Бао жин лөү зан цү мүй»-гээс эш татав. Бээжингийн номын санд хадгалж бүхий хуулбар дэвтрийг үндэслэв.

Х.Цогтнарангийн дэвшүүлсэн “оршил гаргалгааны хэлхээс”

1748 он	Вань Гуантай (萬光泰)	“Юань ми ци”-гийн тойм
1787 он	Ян Фүжи гаргалгаа	“Юань ми ци”-гийн тойм
1800 он	Чянь Дашинь	“Юань ми ци”-гийн гаргалгаа
1805 он	Гү Гуанчи гаргалгаа	
1822 он	Руань Юань	15 бүлэгт “Юань ми ци”-гийн тойм
1847 он	Жан Мүгийн гаргалгаа	
1857 он	Вэн Тиншигийн цохолбор	
1872 он	Фү Зэншанийн оршил	
1886 он	Ли Вэньтянийн цохолбор	
1901 он	Вэнь Тиншигийн цохолбор	
1908 он	Е Дэхуйгийн “Юань чао ми ци”-гийн оршил	
	Ма Юйтангийн цохолбор /?/	

Эднээс Чянь Дашинь (钱大昕, 1728-1804), Гү Гуанчи (顧广圻, 1776-1835), Жан Мү (1805-1849), Вэн Түнцү (1810-1865), Лү Шиньюань (1834-1894) нарын бичсэн төгсгөлийн үг байдаг байна.

XX зууны эхэн гэхэд «Монголын нууц товчоон»-ы монгол хэлээрх уг эх устаж үгүй болсон тул монголчууд нь нангиад ханз үсгээр тэмдэглэгдсэн зохиолын эхийг эх хэл рүүгээ эгүүлэн хөрвүүлэх орчуулах асуудал хурцаар тавигдах болов. XX зууны эхнээс МНТ-г судлах, орчуулах ажлыг уугуул монгол хүмүүс оролдох болсноор Цэнд гүний орчуулга (1917), Бөххэшиг (1940), Хэшигбат (1940), Алтан-Очир (1941) Ц.Дамдинсүрэн (1941) нарын орчуулга бий болов.

Судлаач Э.Пүрэвжавын ажигласнаар «Монголын нууц товчоон»-ы зохиосноос хойш 700 жилийн ойг тохиолдуулан 1939-1942 онуудад дэлхий дахинд нийтдээ 10 бүтээл хэвлэгдсэн байна. Эдгээрийг хэвлэгдсэн оныг дарааллаар нь дурдвал:

11. Японы монгол эрдэмтэн, профессор **Широ Хаттори** /1908-1995/, Хөлөнбуйрын Шинэ баргын **Хуасай Дугаржав** нар “*蒙文元朝秘史 Монгол үсгийн Монголын Нууц Товчоон*” гэмээх бүтээлийг 1939 онд хэвлүүлжээ.
12. БНМАУ-ын Дорнод аймгийн Матад сумын Хатагин **Цэндийн Дамдинсүрэн** “*Монголын нууц товчоон*” – “Шинжлэх ухаан” сэтгүүлийн 1941 оны №1, 15-43, №2, 14-21, №4, 31-44, №5, 15-22, №6, 32-37 талд эхний зургаан бүлгийн орчуулга.
13. Өвөр Монголын Ордосын **Б.Хишигбат** «*Юань улсын Нууц Товчоо*» /Чуулалт хаалга, 1941/, мөн Хишигбат «*Монгол утгын Юань улсын Нууц Товчоо*» /Хөххот, 1942/
14. Өвөр Монголын Зостын чуулганы Харчин баруун хошууны **Алтан-Очир** (金永昌 **Жинь Юнчан**)-ын «*Монголын нууц товчоон*» /Чуулалт хаалга, 1941/
15. Өвөр Монголын Жирэмийн чуулганы Найман хошууны **Далад овогт Үүлингаагийн Бөххишиг** «*Монголын Нууц Тууж*» /Хаалган, 1941/
16. Германы монголч эрдэмтэн, профессор **Эрих Хэйниш** /1880-1966/ «*Die Geheime Geschichte der Mongolen*» /1941/

17. Оросын монголч эрдэмтэн, академич **Сергей Андреевич Козин** /1879-1956/ «*Сокровенное сказание*. Монгольская хроника 1240 г. под названием **Mong!ol-un ni!uca tobciyan – Юань чао би ши**. Монгольский обыденный изборонок, том I, Введение в изучение памятника, перевод текста, тексты, словари» /Москва-Ленинград, 1941/
18. Японы монголч эрдэмтэн, түүхч Такаширо Кобаяши /1905-1987/ «*蒙古の秘史 Монголын нууц товчоо*» //
19. Японы монголч эрдэмтэн, Күракичи Ширатори /1865-1942/ 1942 оны I сарын 31-ний өдөр «*蒙文元朝秘史 Галиг үсгээр буулгасан Монголын нууц товчоон*» //
20. «*Монголын нууц товчоо*». Хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол хэлээр **Цэндийн Дамдинсүрэн** орчуулав. Улаанбаатар, 1947.
- Эдгээр арваад ажлын 5 нь монгол хүмүүсийн орчуулга байгааг харж байгаа биз ээ.

1940 оны орчимд гарсан «*Монголын нууц товчоон*»-ы монгол орчуулгыг хэл бичгийн ухаан доктор /Ph.D./ Ё.Жанчивын /МУИС, МХСС, Түрэг судлалын тэнхим/ “*Монголын Нууц Товчоон*”-ыг орчуулж хэвлэсэн байдлын бүртгэл жагсаалт”-аас харвал:

- /5/ **Широ Хаттори, Дугаржав** / Монголын нууц товчооны тэргүүн бөлөг / япон / Токио / **1939** / уг нангиад эх /
- /7/ **Ce.Damdings=r=ng** / Mong!ol-un Ni!uca Tobciyan, / “Sinjilek= uqa!an”, № 1, 15-43; № 2, 14-21; № 4, 31-44; № 5, 15-22; № 6, 32-37 тал; / монгол хэл, монгол бичгээр / Улаанбаатар / **1941** / галиг болон олон зүйл эх сурвалж /
- /10/ **Altanvcir** / Mong!ol-un Ni!uca Tobciyan, 195 tal-a / монгол хэл, монгол бичгээр / Чуулалт хаалга / **1941** / уг нангиад эх /
- /11/ **B`kekesig** / Mong!ol-un Ni!uca Tu!uji, 297 tal-a / монгол хэл, монгол бичгээр / Хаалган / **1941** / уг нангиад эх /
- /12/ **Kesigbatu** / Yuvan ulus-un Ni!uca Tobciya-a, 178 tal-a / монгол хэл, монгол бичгээр / Чуулалт хаалга / **1941** / уг нангиад эх /
- /13/ **Kesigbatu** / Mong!ol udq-a-yin Yuvan ulus-un Ni!uca Tobciya-a, / монгол хэл, монгол бичгээр / Хөххот / **1942** / уг нангиад эх /
- /15/ **Ce.Damdings=r=ng** / Mong!ol-un Ni!uca Tobciyan, Qa!ucin mong!ol kelen-ese odu-yin mong!ol kele-ber Cengd=-yin Damdings=r=ng orci!ulba, Mong!ol ulus-un sinjilek= uqa!an-u k=riyeleng, Ulus-un keblek= =iledb=ri, 280 tal-a / монгол хэл, монгол бичгээр / Улаанбаатар / **1947** / галиг болон олон зүйл эх сурвалж /¹⁹⁶

Дээрх жагсаалтад Бодлогот баатар гүн Цэндийн 1917 онд Нийслэл хүрээнд хийсэн орчуулга ороогүй нь хэвлэгдсэнгүйтэй нь холбоотой юм.

Монгол хүн МНТ-г сонирхон судлах явдал XIV зууны үеэс эхтэй бөгөөд МНТ-ы эхийн ихэнх хэсэг XVII-XVIII зууны Лувсанданзан, Раашпунцаг, Саган цэцэн тэргүүтэн бичгийн мэргэд сударч нарын судар номд орж уламжлагдаж байгаад XX зууны эхээр 1917 онд Цэнд гүн хятад үсгээр бичигдсэн МНТ-г монгол үсэгт

¹⁹⁶ *Монголын нууц товчоо зохиолын гадаад орчуулга*. Уб., 2006, 112-114-р тал.

буулгаж сийрүүлэн орчуулав. Энэ сийрүүлэг орчуулгыг Цэнд гүн Ж.Цэвээний захиалгаар хийсэн бөгөөд харамсалтай нь тухайн үедээ хэвлэгдэж чадаагүй юм. Энэ ажлыг Цэнд гүнгийн охин Хандсүрэн 1997 онд гүйцэлдүүлж «Цэнд гүн ба “Монголын нууц товчоо”» хэмээх номд Цэнд гүнгийн орчуулгын эхийг фото зургийн аргаар хэвээр нь хэвлүүлэв.

МНТ-г өнөө цагийн монголчуудад хамгийн ойлгомжтой байдлаар хүргэж, өнөөдөр үндсэндээ монгол айл өрх бүрийн гэрийн ном болоод байгаа орчуулгыг Ц. Дамдинсүрэн 1940-өөд оны үеэс хийж эхэлсэн. “Шинжлэх ухаан” сэтгүүлд МНТ-ны эхний гурван бүлгийг хэвлүүлээд, 1947 онд монгол бичгээр ном болгон хэвлүүлжээ.

Ц.Дамдинсүрэнгийн энэ орчуулга нь 1947 онд Төрийн шагнал хүртсэн юм. МНТ-г шинэ үсгээр 1957, 1976, 1990 онд гурван удаа дараалан хэвлэсэн. Үнэхээр цаг үеийн шалгуурыг давсан сайн орчуулга болсон тул сүүлийн арваад жилийн дотор гэхэд хориод удаа хэвлэгдээд байна¹⁹⁷.

Д.Цэрэнпил номынхоо судлалын тойм доторх “4. МНТ-ны орчуулга ба хөрвүүлэг, үгийн тайлбар” хэсгийн 104 дүгээр талд: «МНТ-г зохиосны 700 жилийн ойд зориулж түүнийг орчуулах, хөрвүүлэх ажил идэвхэжсэнээр Э.Хэнишийн герман [1941], С.А.Козины орос [1941], П.Пеллиогийн франц [1949] хэлний орчуулга, Ц.Дамдинсүрэнгийн орчин цагийн монгол хэлнээ буулгасан хөрвүүлэг» [1941-1942, 1947] зэрэг МНТ-ны судлалын сор болсон бүтээлүүд гарав. Мөн [1940-41] онд Бөххишиг, Алтан-Очир, Хэшигбат нарын 3 хөрвүүлэг Өвөр Монголд нэгэн зэрэг гарав».

Тэрээр бас 109 дүгээр талд: «Эдүгээ ойлгохуяа бэрх эртний монгол хэлээр бичсэн МНТ-г өнөө үеийнхний хүртээл болгох, 7-8 зууны тэртээх монгол хэлний үг, хэллэгийг хэл шинжлэлийн үүднээс сэргээх, соёл, түүхийн холбогдолтой олон ойлголтыг шинжлэх ухаанчаар тайлбарлахад монгол эрдэмтдийн хийсэн хөрвүүлэг чухал ач холбогдолтой юм» гэжээ.

Академич Д.Цэрэнсодном: “Ц.Дамдинсүрэн багшийн орчуулгын зарчим нь: Яг үгийг нь үгээр сольж махчлан буулгасангүй эх бичигт чөлөөтэй хандсан боловч чухамдаа «Нууц товчооны» зохиогчийн санааг орчин үеийн уншигчдад зөв хүргэхийг чухалчилсан байдал байнга ажиглагддаг юм. Ц.Дамдинсүрэн багшийг «Монголын нууц товчоог» орчин цагийн монгол хэлнээ буулгах ажилд туслалцаж байсан акад. Н.Содном гуай чухам зарчмаар яаж ажиллаж байсныг сайн мэдэх болов уу гэж санаж байна”¹⁹⁸.

Энэ санааг судлаач Э.Пүрэвжав бүр тодруулан «“Монголын нууц товчоон” судлалд академич Ц.Дамдинсүрэнгийн оруулсан хувь нэмэр» өгүүлэлдээ: “Да багшийг орчин цагийн монгол хэлнээ “Монголын нууц товчоон”-ыг хөрвүүлэн буулгаж байхад нь биечлэн туслалцаж байсан академич Намсрайн Содном (1923-2002)-ын дурсамжаас үзэхүл, “Монголын нууц товчоон”-ыг одоо цагийн хэлэнд

¹⁹⁷ Э.Пүрэвжав. Монголын нууц товчоон судлалын чуулган. Уб., 2016, 118-р тал.

¹⁹⁸ Д.Цэрэнсодном. «Нууц товчоо»-ны орчин цагийн монгол хэлний хэдэн хөрвүүлгийн тухай. -

Уран зохиол судлал. Боть I (XVIII), 6-р дэвтэр, Уб., 1994, 37.

буулгахад нь “Би бичээч нь байлаа. Дамдинсүрэн гуай, С.А.Козины (1879-1956), Э.Хэниш [Erich Haenisch] (1880-1966) нарын ном (эрдэм шинжилгээний галиг; орос, герман орчуулга), “Алтан товч”, “Нууц товчоон”-ы олон эхүүдийг ширээгээр нэг тавьчихаад, хөгжмийн удирдаач шиг, тэр эхүүдийг тулган харьцуулж найруулаад хэлж бичүүлсэн. Энэ орчуулга бол “Нууц товчоон”-ыг дахин сэргээсэн эрдэм шинжилгээ, урлагийн гайхамшигт том туурвил болсон гэж боддог”¹⁹⁹ гэмээн хуучилжээ.

Тэрээр монголын түүх уран зохиолын гайхамшигт дурсгалт бичиг «Монголын нууц товчоог» орчуулах болсноо тайлбарлан бичсэн нь: “Орчуулагч миний бие, монгол ардын аман зохиолоор хүмүүжиж, аман зохиолыг дуурайн шүлэг бичиж оролддог тул Нууц товчоог орчуулах ба ялангуяа түүний шүлгийг орчуулахад үнэн зүрхнээс сэтгэл хөдөлж, чухам тохиромжтой сайхан үүрэг гэж оролдож гүйцэтгэв” (МНТ, 1976, 11-р тал) гэж бичсэн нь Ц.Дамдинсүрэн гуайн орчуулгын дахин дахин хэвлэгдсэн байдлаас нь ил байна.

Ном зүй

12. Ш.Гаадамба. *Академик Ц.Дамдинсүрэн ба «Монголын нууц товчоон»-ы судлал.* – Уран зохиол судлал. Боть I (XVIII), 3-р дэвтэр, Уб., 1994, 16-21.
13. Гаадамбын Билгүүдэй. *Аман уламжлал ба «Монголын нууц товчоон».* Уб., 2000, 164 х.
14. *Монголын нууц товчоо.* Дөрөв дэх удаагийн хэвлэл. Хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав. Редактор Ш.Гаадамба. Улсын хэвлэлийн газар, Уб., 1990, 256 х.
15. *Монголын нууц товчоон.* Худам язгуур эртний монгол бичгээр монгол бичиг, утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягталж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. Уб., 1990, 424 х.
16. *МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО: Барламал болон Хуулмал Дэвтрүүд, Оршил, Гаргалгаа.* Эрхлэн толилуулагчид: Хас-Өлзийгийн Цогтнаран, Дүгэрсүрэнгийн Гүн-Үйлс, “Монголын Нууц Товчоо” сурвалж бичгийн хүрээлэн, Төрт ёс, Хаадын сан, Улаанбаатар, 2017, 178 х.
17. *Монголын нууц товчоо зохиолын гадаад орчуулга.* Хоёр дахь удаагийн нэмж засварласан хэвлэл. Эрхлэн эмхэтгэсэн Ц.Саранцацрал, “Бемби Сан” ХХК-д хэвлэв. Улаанбаатар хот, 2006, 144 х.
18. Э.Пүрэвжав. *Монголын нууц товчоон судлалын чуулган.* Уб., 2016, 256 х.
19. Б.Төмөрбагана. «Монголын нууц товчоо»-ны сурвалж бичиг бар хэвлэлийн судлал. Худам монгол бичгээс шинэ үсэгт буулгаж, оршил өгүүлэл бичсэн Г.Билгүүдэй. Уб., 2011, 248х.
20. Д.Цэрэнпил, Б.Сэржав. *Монголын нууц товчооны ном зүй, судлалын тойм. Bibliography and survey of studies on the Secret History of the Mongols.*

---

¹⁹⁹ Ж.Цолоо. *Ц.Дамдинсүрэн гуайн их ажилч хичээнгүй эрдэмтэн шүү* (ярилцлага). – “Улаанбаатар” сонин, №12-13(1192-1193). 1997.1.18.

Mong!ol-un ni!uca tobciyan-u nom j=i, sudulul-un toyimu. Редактор Ч.Догсүрэн, Уб., 1990. 128 х.

21. Ж.Цолоо. *Ц.Дамдинсүрэн гуайн их ажилч хичээнгүй эрдэмтэн шүү* (ярилцлага). – “Улаанбаатар” сонин, №12-13(1192-1193). 1997.1.18.
22. Д.Цэрэнсодном. *«Нууц товчоо»-ны орчин цагийн монгол хэлний хэдэн хөрвүүлгийн тухай.* -
Уран зохиол судлал. Боть I (XVIII), 6-р дэвтэр, Уб., 1994, 33-39.